

การจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรม :
กรณีศึกษา ชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)
เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)
are the thesis authors' files submitted through the University Graduate School.

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาสถาปัตยกรรม ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2559
ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

MANAGEMENT OF CHANGE IN CULTURAL LANDSCAPE :
A CASE STUDY OF KOH SAN CHAO COMMUNITY,
TALING CHAN DISTRICT, BANGKOK

Mr. Siwakon Swangsri

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Architecture Program in Architecture

Department of Architecture

Faculty of Architecture

Chulalongkorn University

Academic Year 2016

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

การจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรม :
กรณีศึกษา ชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน
กรุงเทพมหานคร

โดย

นายศิวกกร สว่างศรี

สาขาวิชา

สถาปัตยกรรม

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วิมลรัตน์ อิศระธรรมบุญ

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็น
ส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต

..... คณบดีคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร. ปิ่นรัชฎ์ กาญจนนัชฐิติ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. ปิ่นรัชฎ์ กาญจนนัชฐิติ)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วิมลรัตน์ อิศระธรรมบุญ)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เทิดศักดิ์ เตชะกิจจจร)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร. ภัทร์ สีสัมพรโรจน์)

..... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุพิชชา ไตวิวิษญ์)

ศิวกร สว่างศรี : การจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรม :กรณีศึกษา ชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร (MANAGEMENT OF CHANGE IN CULTURAL LANDSCAPE :A CASE STUDY OF KOH SAN CHAO COMMUNITY,TALING CHAN DISTRICT, BANGKOK) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์
หลัก: ผศ. ดร. วิมลรัตน์ อิศระธรรมบุญ, 197 หน้า.

ภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) เป็นพื้นที่ที่แสดงถึงความสัมพันธ์อย่างแนบแน่น โดยประสานการทำงานร่วมกันระหว่างมนุษย์และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งปรากฏในรูปของการดำเนินชีวิตที่แสดงถึงอัตลักษณ์เฉพาะถิ่น ที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา “ชุมชนเกาะศาลเจ้า” เป็นหนึ่งในพื้นที่ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนชาวสวนยกร่องฝั่งธนบุรีที่ยังคงเหลืออยู่ จากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากปัจจัยด้านต่าง ๆ ชุมชนดั้งเดิมจำนวนมากไม่สามารถรักษาวิถีชีวิตและพื้นที่ของตนเองไว้ได้ อย่างไรก็ตาม ชุมชนจำนวนหนึ่ง ที่รวมถึงชุมชนเกาะศาลเจ้า มีความพยายามในการที่จะจัดการกับความเปลี่ยนแปลง ปรับตัวและแสวงหาโอกาสใหม่ ๆ ตลอดจนแก้ไขปัญหา อันเกิดจากการสูญหายของพื้นที่เกษตรกรรมและถูกแทนที่ด้วยพื้นที่เมือง

วิทยานิพนธ์นี้มีเป้าหมายเพื่อศึกษาพัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนเกาะศาลเจ้า และความสัมพันธ์กับความสามารถในการปรับตัวของชุมชน โดยการศึกษาจะมีการพิจารณาเรื่องการรวมกลุ่มทางสังคมและความร่วมมือกันระหว่างกลุ่มต่าง ๆ วิธีวิจัยประกอบด้วย การลงพื้นที่ศึกษา การสัมภาษณ์สมาชิกในชุมชนในเชิงลึกแบบกึ่งมีโครงสร้าง นอกจากนี้ กระบวนการศึกษายังประกอบด้วย การสืบค้นข้อมูลที่เกี่ยวข้อง การจัดทำแผนที่ และการถ่ายภาพทางอากาศ

การวิจัยพบว่า ปัจจัยที่ช่วยให้ชุมชนยังสามารถดำรงวิถีชีวิตอยู่ได้ ภายใต้แรงกดดันจากการเปลี่ยนแปลงของเมืองประกอบด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเครือญาติ และการเป็นเพื่อนบ้านที่ใกล้ชิด การมีผู้นำชุมชนที่ดี การรวมกลุ่มองค์กรชุมชน และการสร้างข้อตกลงภายในชุมชนเพื่อจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นอย่างเหมาะสม เพื่อให้เกิดความเข้าใจว่าการปรับตัวของชุมชนส่งเสริมความสามารถในการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรมอย่างไร การวิจัยได้จำแนกกลุ่มผู้อยู่อาศัยออกเป็น 5 กลุ่ม ตามลักษณะของระบบนิเวศ และทุนทางกายภาพ สังคม และเศรษฐกิจ สามารถสรุปได้ว่ากลุ่มต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงแนวทางที่แตกต่างกันในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ทางสังคมเพื่อแลกเปลี่ยนทรัพยากร และสร้างกิจกรรมต่าง ๆ ตามการปรับตัวของชุมชน ผลของการปรับตัวและความยืดหยุ่นของชุมชนต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ช่วยให้ชุมชนสามารถแก้ไขปัญหาความเสื่อมโทรมทางกายภาพ และชะลอปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และกายภาพได้

ภาควิชา สถาปัตยกรรมศาสตร์

ลายมือชื่อนิสิต

สาขาวิชา สถาปัตยกรรม

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก

ปีการศึกษา 2559

5873364625 : MAJOR ARCHITECTURE

KEYWORDS: CULTURAL LANDSCAPE / MANAGEMENT OF CHANGE / COMMUNITY RESILIENCE

SIWAKON SWANGSRI: MANAGEMENT OF CHANGE IN CULTURAL LANDSCAPE :A CASE STUDY OF KOH SAN CHAO COMMUNITY,TALING CHAN DISTRICT, BANGKOK. ADVISOR: ASST. PROF. WIMONRART ISSARATHUMNOON, Ph.D., 197 pp.

Cultural Landscape is the area that represents strong associations with well collaborative works between human interaction and natural environment, which appears in the form of dynamic local way of life. “Koh San Chao Community” is one of the remaining cultural landscapes of the grooved gardens in Thonburi Area. Due to the changes affecting by various factors, numerous traditional communities cannot maintain their way of life, nor protect their lands. However, some communities including Koh San Chao Community paid concerted efforts to manage change, adapt and search for new opportunities, and overcome the constraints caused by the lost agricultural lands replacing by urban areas.

This dissertation aims to study the development of cultural landscape of Koh San Chao Community in relevance with community resilience. The study focuses on social cohesion and cooperation between various groups. The research methods comprise field area study and semi-structural in-depth interviews of community members. Moreover, the other imperative process includes reviews of relevant information, mapping, taking aerial photos.

The research found that factors that assist the community to maintain local livelihood under the pressures from urban transformation include: strong relation between kinships and close-knitted community; good community leaders; formation of local groups; and proper community agreements to manage local resources. To gain more understanding on how community resilience support cultural landscape management, the research divided the local residents into five distinct groups based on ecological circumstances, as well as physical and socio-economic capitals. In brief, all groups showed different approaches in connecting social relation to exchange existing resources and create activities due to community adaptation. Consequently, community adaptation and community resilience tackle degradation problems and decelerate factors of socio-economic and physical changes.

Department: Architecture

Student's Signature

Field of Study: Architecture

Advisor's Signature

Academic Year: 2016

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้จะไม่สำเร็จล่วงได้ หากขาดผู้มีพระคุณต่างๆ ที่ได้ให้โอกาสและความช่วยเหลือแก่ผู้วิจัยเป็นอย่างดี โดยมีรายชื่อดังต่อไปนี้

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ที่ปรึกษา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วิมลรัตน์ อิศระธรรมบุญ เป็นอย่างสูง นอกจากได้มอบวิชาความรู้อันมีค่ายิ่งแล้ว ยังให้ความช่วยเหลือ คำแนะนำ ตลอดจนอบรมสั่งสอนผู้วิจัยด้วยความรักและเมตตาตลอดมา

ประธานสอวิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ปิ่นรัชฎ์ กาญจนรัชฎี คณะกรรมการตรวจวิทยานิพนธ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร, อาจารย์ ดร. ภัทร์ สีสัมพรโรจน์ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุพิชชา ไตรวิษัญญ์ ที่ได้กรุณาให้คำปรึกษาและคำแนะนำในการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ให้สำเร็จล่วงได้เป็นอย่างดี รวมถึงคณาจารย์สาขาวิชาสถาปัตยกรรมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ประชา แสงสายัณห์ ที่ได้มอบวิชาความรู้อันเป็นจุดเริ่มต้นของความสนใจในคุณค่าแห่งผู้คน และสถาปัตยกรรมท้องถิ่น

คุณกาญจนา ศรีแจ้ และเจ้าหน้าที่ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ทุกท่าน ที่ได้ให้ความช่วยเหลือในการจัดการงานเอกสารต่างๆ ตลอดระยะเวลาในการศึกษาทั้งในระดับปริญญาบัณฑิตและมหาบัณฑิต

คุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ ประธานชุมชนเกาะศาลเจ้าและชาวชุมชนเกาะศาลเจ้า ที่ได้ให้ความเมตตาและช่วยเหลือในการอนุเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนการอำนวยความสะดวกในด้านต่างๆ แก่ผู้วิจัย

บรรดาเพื่อนๆ พี่ๆ น้องๆ ในคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และโรงเรียนกรรณสูตศึกษาลัย แสดงความเป็นห่วง ที่คอยให้กำลังใจ และเสนอความช่วยเหลือให้แก่ผู้วิจัยเสมอ

ปะป๊า คุณแม่ น้องสาว ตลอดจนครอบครัวของผู้วิจัย ที่คอยสนับสนุน ให้กำลังใจ เชื่อเหลือในทุกโอกาส อยู่เป็นกำลังใจตลอดมา

ในท้ายที่สุด ขอขอบคุณทุกคนที่ผู้วิจัยได้กล่าวมาแล้ว และคนอื่นๆ ที่ได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในชีวิตที่ส่งเสริมให้ผู้วิจัยได้รับประสบการณ์ที่มีค่า สามารถทำวิทยานิพนธ์ได้อย่างลุล่วง และสำเร็จการศึกษาในระดับปัจจุบันนี้ได้อย่างมีความสุข

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญแผนภาพ	1
สารบัญรูปภาพ.....	1
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา	3
1.3 ขอบเขตของการศึกษา	3
1.4 ระเบียบวิธีการศึกษา.....	4
1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	6
บทที่ 2 ทฤษฎีและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง	7
2.1 ทฤษฎีเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม.....	7
2.1.1 ความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม.....	8
2.1.2 ประเภทของภูมิทัศน์วัฒนธรรม.....	13
2.1.3 องค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรม	16
2.2 ทฤษฎีเกี่ยวกับการจัดการการเปลี่ยนแปลง (Management of Changes)	21
2.3 ทฤษฎีเกี่ยวกับความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน (community resilience).....	25
2.3.1 ความหมายของความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน.....	25
2.3.2 องค์ประกอบของความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน	30
บทที่ 3 สภาพทั่วไปของพื้นที่ศึกษา	33

3.1 ประวัติศาสตร์และความเป็นมาของพื้นที่.....	33
3.1.1 พื้นที่หลังทางประวัติศาสตร์ของย่านตลิ่งชัน	35
3.1.2 การตั้งถิ่นฐานและการขยายตัวของชุมชนย่านตลิ่งชัน	38
3.1.3 ลักษณะภูมิทัศน์วัฒนธรรมทั่วไปของย่านตลิ่งชันในอดีต	43
3.2 สภาพทั่วไปของชุมชนเกาะศาลเจ้า	45
3.2.1 ลักษณะทางกายภาพ	46
3.2.2 ลักษณะทางภูมิศาสตร์	47
3.2.3 ลักษณะภูมิอากาศ	48
3.2.4 ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	49
3.2.5 ระบบสาธารณูปโภคและสาธารณูปการขั้นพื้นฐาน	56
บทที่ 4 ภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้า	70
4.1 พัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร	71
4.1.1 ยุคที่ 1 : การก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมสมัยอยุธยา - การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 (ราวพุทธศตวรรษที่ 21 - พ.ศ. 2310)	71
4.1.1.1 ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ	72
4.1.1.2 ด้านการตั้งถิ่นฐาน	73
4.1.1.3 ลักษณะทางกายภาพ	73
4.1.1.4 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม	74
4.1.1.5 ลักษณะการขยายตัวและโครงสร้างของชุมชน	75
4.1.2 ยุคที่ 2 : ชุมชนชาวสวนสมัยธนบุรี - ก่อนการตัดถนนบรมราชชนนี (พ.ศ. 2310 - พ.ศ. 2522)	77
4.1.2.1 ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ	78
4.1.2.2 ด้านการตั้งถิ่นฐาน	79
4.1.2.3 ลักษณะทางกายภาพ	80

4.1.2.4 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม	84
4.1.2.5 ลักษณะการขยายตัวและโครงสร้างของชุมชน	85
4.1.3 ยุคที่ 3 : การตัดถนนบรมราชชนนี – ภาวะการณ์เลือนหายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม (พ.ศ. 2522 - พ.ศ. 2553).....	91
4.1.3.1 ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ	91
4.1.3.2 ด้านการตั้งถิ่นฐาน.....	92
4.1.3.3 ลักษณะทางกายภาพ.....	93
4.1.3.4 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม	95
4.1.3.5 ลักษณะการขยายตัวและโครงสร้างของชุมชน	95
4.1.4 ยุคที่ 4 : การรวมกลุ่มฟื้นฟูชุมชน - ปัจจุบัน (พ.ศ. 2553 - พ.ศ. 2560).....	99
4.2 การปรับตัวและการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของกลุ่มผู้อยู่อาศัย.....	102
4.2.1 กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม ปัจจุบันพัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบ ท้องถิ่น.....	105
4.2.1.1 บริบท (Context).....	107
4.2.1.2 สิ่งรบกวน (Disturbance).....	115
4.2.1.3 ความสามารถของชุมชนในการรวมกลุ่ม (Community Capacities for Collective Action).....	117
4.2.1.4 ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงที่ประสบความสำเร็จและแนวทางที่ บกพร่อง (Resilience and Vulnerability Pathways).....	123
4.2.1.5 ผลจากการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต (Livelihood Outcomes)	125
4.2.2 กลุ่มชาวสวนดั้งเดิม ยังคงประกอบอาชีพทำสวนอยู่ในปัจจุบัน	126
4.2.2.1 บริบท (Context).....	128
4.2.2.2 สิ่งรบกวน (Disturbance).....	137

4.2.2.3	ความสามารถของชุมชนในการรวมกลุ่ม (Community Capacities for Collective Action).....	140
4.2.2.4	ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงที่ประสบความสำเร็จและแนวทางที่บกพร่อง (Resilience and Vulnerability Pathways).....	144
4.2.2.5	ผลจากการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต (Livelihood Outcomes)	145
4.2.3	กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมที่ขายพื้นที่สวน เหลือเพียงส่วนบ้านพักอาศัย	146
4.2.3.1	บริบท (Context).....	148
4.2.3.2	สิ่งรบกวน (Disturbance).....	158
4.2.3.3	ความสามารถของชุมชนในการรวมกลุ่ม (Community Capacities for Collective Action).....	159
4.2.3.4	ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงที่ประสบความสำเร็จและแนวทางที่บกพร่อง (Resilience and Vulnerability Pathways).....	160
4.2.3.5	ผลจากการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต (Livelihood Outcomes)	162
4.2.4	กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม ละทิ้งการทำสวนและปล่อยที่ดินให้รกร้าง	164
4.2.4.1	บริบท (Context).....	164
4.2.4.2	ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจ	166
4.2.4.3	การจัดการทรัพยากร.....	166
4.2.4.4	วิกฤตและโอกาส	166
4.2.5	กลุ่มผู้อยู่อาศัยใหม่	168
4.2.5.1	บริบท (Context).....	168
4.2.5.2	ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจ	171
4.2.5.3	การจัดการทรัพยากร.....	172
4.2.5.4	วิกฤตและโอกาส	174
บทที่ 5	บทสรุปการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรม	176

5.1 สรุปพัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้า.....	176
5.2 สรุปองค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้าในปัจจุบัน.....	180
5.3 สรุปการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนเกาะศาลเจ้า.....	186
รายการอ้างอิง	193
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์	197

สารบัญแผนภาพ

แผนภาพที่ 1 แผนภาพแสดงกรอบความคิดของภูมิทัศน์วัฒนธรรม.....	12
แผนภาพที่ 2 แผนภาพแสดงองค์ประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม	20
แผนภาพที่ 3 แผนภาพแสดงหลักการของความสำเร็จในการรองรับการเปลี่ยนแปลง.....	26
แผนภาพที่ 4 แผนภาพแสดงรูปแบบการเชื่อมโยงทุนทางสังคม	28
แผนภาพที่ 5 แผนภาพแสดงกรอบความคิดเกี่ยวกับความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน....	32

สารบัญรูปภาพ

รูปภาพที่ 1	แผนที่แสดงตำแหน่งดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา	34
รูปภาพที่ 2	แผนที่แสดงตำแหน่งการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา.....	37
รูปภาพที่ 3	แผนที่แสดงพื้นที่ของย่านตลิ่งชันในสมัยรัชกาลที่ 5.....	38
รูปภาพที่ 4	แผนที่สันนิษฐานแสดงลักษณะของ “บาง” ซึ่งเกิดจากการขุดทางน้ำ.....	42
รูปภาพที่ 5	แผนที่แสดงที่ตั้งชุมชนเกาะศาลเจ้า ส่วนหนึ่งของเขตตลิ่งชันในปัจจุบัน	45
รูปภาพที่ 6	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงอาณาเขตชุมชนเกาะศาลเจ้า และสถานที่ใกล้เคียง.....	46
รูปภาพที่ 7	ภาพถ่ายแสดงการตั้งถิ่นฐานที่มีความสัมพันธ์กับสายน้ำริมคลองบ้านไทร	47
รูปภาพที่ 8	แผนที่แสดงอิทธิพลของสภาพภูมิอากาศที่มีต่อประเทศไทย	48
รูปภาพที่ 9	แผนที่แสดงทรัพยากรและการใช้ประโยชน์ของชุมชนในปัจจุบัน	49
รูปภาพที่ 10	ภาพถ่ายแสดงความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณบริเวณริมคลองบางระมาด.....	50
รูปภาพที่ 11	ภาพถ่ายแสดงคลองสายหลัก : คลองซึกพระบริเวณตัดถนนเจริญสุขนิทวงศ์	51
รูปภาพที่ 12	ภาพถ่ายแสดงคลองสายรอง : คลองบางระมาดบริเวณชุมชนวัดกระจิง	52
รูปภาพที่ 13	ภาพถ่ายแสดงคลองสายรอง : คลองบ้านไทรบริเวณหน้าวัดจำปา.....	52
รูปภาพที่ 14	ภาพถ่ายแสดงคลองสวน : คลองลัดมะยมบริเวณตลาดน้ำคลองลัดมะยม	53
รูปภาพที่ 15	ภาพถ่ายแสดงลำประโดง : ลำประโดงภายในสวนคุณสาวิตรี	53
รูปภาพที่ 16	ภาพถ่ายแสดงร่องสวน : ร่องสวนภายในสวนพื้นที่ชุมชนเกาะศาลเจ้า.....	54
รูปภาพที่ 17	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรทางน้ำ	54
รูปภาพที่ 18	แผนที่แสดงทรัพยากรน้ำของชุมชนเกาะศาลเจ้าในปัจจุบัน.....	55
รูปภาพที่ 19	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงถนนสายหลัก : ถนนบรมราชชนนี	56
รูปภาพที่ 20	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงถนนสายรอง : ถนนจำปากาญจนาภิเษก	57
รูปภาพที่ 21	แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรทางบกของชุมชนเกาะศาลเจ้า	58
รูปภาพที่ 22	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงการเชื่อมต่อการสัญจรทางบกและทางเข้าชุมชน	59

รูปภาพที่ 23	ภาพถ่ายแสดงการเชื่อมต่อระบบการสัญจรและทางเข้าชุมชน	59
รูปภาพที่ 24 และรูปภาพที่ 25	ภาพถ่ายแสดงลานจอดรถรายเดือน พื้นที่จอดรถของคนในชุมชน..	59
รูปภาพที่ 26	ภาพถ่ายแสดงท่าเรือเกาะศาลเจ้าที่คึกคักในอดีต ปัจจุบันใช้เป็นท่าเรือนักท่องเที่ยวเป็นหลัก	60
รูปภาพที่ 27	ภาพถ่ายแสดงผู้อยู่อาศัยชาวเกาะศาลเจ้าที่ยังคงใช้เรือในชีวิตประจำวัน	61
รูปภาพที่ 28	ภาพถ่ายแสดงร้านค้าริมคลองบ้านไทร ระหว่างชุมชนเกาะศาลเจ้าและชุมชนวัดมะกอก	61
รูปภาพที่ 29	ภาพถ่ายแสดงเรือขายอาหารในคลองบางระมาดที่ยังคงหลงเหลืออยู่เป็นจำนวนน้อย	61
รูปภาพที่ 30	ภาพถ่ายแสดงการสัญจรทางเท้าและยานพาหนะขนาดเล็กภายในชุมชน	62
รูปภาพที่ 31	ภาพถ่ายแสดงเรือเก็บขยะมูลฝอยของกรุงเทพมหานคร	63
รูปภาพที่ 32	ภาพถ่ายแสดงกิจกรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาภายในเขตพุทธาวาส วัดจำปา	64
รูปภาพที่ 33	ภาพถ่ายแสดงรูปแบบศิลปสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 ของพระระเบียงคตวัดจำปา	65
รูปภาพที่ 34	ภาพถ่ายแสดงการเข้าร่วมกิจกรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาบริเวณเขตพุทธาวาส	65
รูปภาพที่ 35	ภาพถ่ายแสดงสวนปฏิบัติธรรมเจษฎาวนารมย์	66
รูปภาพที่ 36	ภาพถ่ายแสดงตลาดน้ำวัดจำปา ความพยายามฟื้นฟูชุมชนหลังน้ำท่วมของเจ้าอาวาส	66
รูปภาพที่ 37	ภาพถ่ายแสดงพื้นที่ศาลเจ้าพ่อจ้อยและเจ้าพ่อกุมภรณ์ขณะมีกิจกรรมของชุมชน	67
รูปภาพที่ 38	ภาพถ่ายแสดงการประชุมของชุมชนภายในลานหน้ากอไผ่	68
รูปภาพที่ 39	ภาพถ่ายแสดงลานชุมชนหน้าศาลเจ้าพ่อจ้อยในวันปกติ	68
รูปภาพที่ 40	แผนที่แสดงพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของผู้อยู่อาศัยภายในชุมชน	69
รูปภาพที่ 41	แผนที่สันนิษฐานแสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันในยุคที่ 1	76
รูปภาพที่ 42	แผนที่สันนิษฐานแสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันราวปี พ.ศ. 2410	86

รูปภาพที่ 43	แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2495	87	
รูปภาพที่ 44	แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2510	88	
รูปภาพที่ 45	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะทางกายภาพของชุมชนเกาะศาลเจ้าปี พ.ศ. 2510 .	89	
รูปภาพที่ 46	แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2522	90	
รูปภาพที่ 47	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะทางกายภาพของชุมชนเกาะศาลเจ้าปี พ.ศ. 2533 .	96	
รูปภาพที่ 48	แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2545	97	
รูปภาพที่ 49	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะทางกายภาพของชุมชนเกาะศาลเจ้าชั้นปี พ.ศ. 2545.....	98	
รูปภาพที่ 50	แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2559	100	
รูปภาพที่ 51	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะทางกายภาพของชุมชนเกาะศาลเจ้าปี พ.ศ. 2559	101	
รูปภาพที่ 52	แผนที่แสดงขอบเขตพื้นที่ของผู้อยู่อาศัยกลุ่มต่างๆ.....	103	
รูปภาพที่ 53	แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพและการใช้ประโยชน์ที่ดินของชุมชนในปัจจุบัน	104	
รูปภาพที่ 54	แผนที่อาณาเขตของกลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม ปัจจุบันพัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบท้องถิ่น และแนวเส้นทางการคมนาคม.....	106	
รูปภาพที่ 55	แผนที่กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม ปัจจุบันพัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบท้องถิ่น	107	
รูปภาพที่ 56	ภาพถ่ายแสดงเรือนชาวสวนหลังแรกของครอบครัว	109	
รูปภาพที่ 57	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงกลุ่มบ้านครอบครัวหว่างจันทร์และเครือญาติ	110	
รูปภาพที่ 58	บ้านคุณภักดี หว่างจันทร์ (บ้านเครื่องหอม).....	111	
รูปภาพที่ 59	บ้านครอบครัวหว่างจันทร์ (บ้านช่างขนม)	111	
รูปภาพที่ 60	บ้านคุณไพฑูรย์ สว่างจันทร์ (โอมสเตย์).....	111	
รูปภาพที่ 61	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงตำแหน่งที่ตั้งท่าเรือศาลเจ้า	112	
รูปภาพที่ 62	รูปภาพที่ 63	ภาพถ่ายแสดงท่าเรือศาลเจ้าในปัจจุบัน เป็นจุดที่ใช้ขึ้นจากเรือท่องเที่ยว.....	112
รูปภาพที่ 64	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลานจอดรถรายเดือน ที่ดินของครอบครัวหว่างจันทร์.....	113	

รูปภาพที่ 65 รูปภาพที่ 66 รูปภาพที่ 67 ภาพถ่ายแสดงชนิดสวนที่ถูกเปลี่ยนเป็นบ้านพักอาศัย ...	114
รูปภาพที่ 68 ลานหน้าบ้านคุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ ในวันปกติ.....	115
รูปภาพที่ 69 ภาพถ่ายแสดงการประชุมรายเดือนของชาวชุมชนบริเวณลานหน้ากอไผ่.....	116
รูปภาพที่ 70 ภาพถ่ายแสดงกิจกรรมแยกขยะ ตัวอย่างในการจัดการชุมชนร่วมกับสำนักงานเขต..	118
รูปภาพที่ 71 ภาพถ่ายแสดงเรือท่องเที่ยวจากตลาดน้ำคลองลัดมะยม.....	119
รูปภาพที่ 72 ภาพถ่ายแสดงการเปิดบ้านเครื่องหอมของ คุณภักดี หว่างจันทร์ ให้นักท่องเที่ยว เยี่ยมชม.....	120
รูปภาพที่ 73 รูปภาพที่ 74 และรูปภาพที่ 75 ภาพถ่ายแสดงกิจกรรมภายในบ้านเครื่องหอม	120
รูปภาพที่ 76 รูปภาพที่ 77 รูปภาพที่ 78 4ภาพถ่ายแสดงความหลากหลายของกิจกรรม.....	121
รูปภาพที่ 79 ภาพถ่ายแสดงพื้นที่บ้านคุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ ขณะจัดงานศาลเจ้าพ่อจ้อย	122
รูปภาพที่ 80 ภาพถ่ายแสดงลานหน้าศาลเจ้าขณะเข้าร่วมประกวดโครงการชุมชนเก๋ไก๋ ของ ททท.....	123
รูปภาพที่ 81 ภาพถ่ายแสดงกิจกรรมเยี่ยมชุมชนของเครือข่ายการท่องเที่ยวภาคประชาสังคม	124
รูปภาพที่ 82 ภาพถ่ายแสดงชาวชุมชนใกล้เคียงที่ได้ประโยชน์จากการท่องเที่ยว.....	124
รูปภาพที่ 83 แผนที่อาณาเขตของกลุ่มชาวสวนดั้งเดิม ยังคงประกอบอาชีพทำสวนอยู่ในปัจจุบัน และแนวเส้นทางการคมนาคม	127
รูปภาพที่ 84 แผนที่กลุ่มครอบครัวผู้อยู่อาศัยที่ผู้วิจัยลงพื้นที่ศึกษา	128
รูปภาพที่ 85 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงระบบนิเวศของกลุ่มบ้านสวนริมคลองบ้านไทร	129
รูปภาพที่ 86 ภาพถ่ายแสดงคลองสวนบ้านคุณสาวตรี ปันประดิษฐ์ที่ยังคงใช้งานในปัจจุบัน	130
รูปภาพที่ 87 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงที่ตั้งครอบครัวของกลุ่มบ้านสวนริมคลองบ้านไทร.....	131
รูปภาพที่ 88 ภาพแสดงบ้านสวนครอบครัวบุญจันทร์ริมคลองบ้านไทร (บ้านสวนหมอต้อย)	132
รูปภาพที่ 89 ภาพถ่ายแสดงกลุ่มบ้านของครอบครัวทองใบริมคลองบ้านไทร (บ้านสวนท่าเรือ).....	133
รูปภาพที่ 90 ภาพถ่ายแสดงเรือที่ใช้ในชีวิตประจำวันของครอบครัวจุลเสวก	134
รูปภาพที่ 91 ภาพถ่ายแสดงทางเดินเท้าไปยังกลุ่มบ้านสวน	135
รูปภาพที่ 92 รูปภาพที่ 93 ภาพถ่ายแสดงถนนทางเดินระหว่างที่ดินภายในสวน	135

รูปภาพที่ 94	ภาพถ่ายแสดงบ้านภายในสวนที่ปลูกขึ้นหลังจากการขยายครอบครั้ว.....	136	
รูปภาพที่ 95	ภาพสวนครอบครัวทองใบ ที่ปรับเปลี่ยนพืชพรรณมาปลูกมะพร้าว	138	
รูปภาพที่ 96	ภาพสวนคุณสาวตรี ที่ยังปลูกพืชพรรณในลักษณะเดิม	138	
รูปภาพที่ 97	ภาพถ่ายแสดงสภาพปัญหาจากน้ำท่วมขังภายในสวนจากพื้นที่ข้างเคียง	139	
รูปภาพที่ 98	ภาพถ่ายแสดงตัวอย่างสวนผสม การปรับตัวของชาวสวนในหลายครอบครั้ว	141	
รูปภาพที่ 99	ภาพถ่ายเรือที่บรรทุกของสวน ภายในตลาดคลองลัดมะยม	142	
รูปภาพที่ 100	ภาพถ่ายแสดงของสวนที่นำมาขายหน้าบ้านคุณสาวตรี	142	
รูปภาพที่ 101	ภาพถ่ายแสดงท่าลงเรือท่องเที่ยว บ้านสวนท่าเรือ	143	
รูปภาพที่ 102	ภาพถ่ายแสดงการปรับพื้นที่หน้าบ้านสวนท่าเรือเป็นร้านค้าขนาดเล็ก	144	
รูปภาพที่ 103	แผนที่อาณาเขตของกลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมที่ขายพื้นที่สวน เหลือเพียงส่วนบ้านพัก อาศัย และแนวเส้นทางการคมนาคม	147	
รูปภาพที่ 104	แผนที่กลุ่มครอบครัวผู้อยู่อาศัยที่ผู้วิจัยลงพื้นที่ศึกษา	148	
รูปภาพที่ 105	ภาพถ่ายแสดงการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มผู้อยู่อาศัย.....	149	
รูปภาพที่ 106	ภาพถ่ายแสดงพื้นที่ในการพบปะกันของคนในชุมชน.....	150	
รูปภาพที่ 107	ภาพถ่ายแสดงการปลูกสร้างบ้านเรือนของกลุ่มผู้อยู่อาศัย.....	152	
รูปภาพที่ 108	รูปภาพที่ 109	ภาพถ่ายแสดงบ้านพักอาศัยของกลุ่มบ้านภายในเกาะศาลเจ้า.....	153
รูปภาพที่ 110	รูปภาพที่ 111	ภาพถ่ายแสดงบ้านด้านในพื้นที่คู้่งน้ำเกาะศาลเจ้า	153
รูปภาพที่ 112	รูปภาพที่ 113	ภาพถ่ายแสดงแนวทางเดินเท้าภายในกลุ่มบ้าน	153
รูปภาพที่ 114	ภาพถ่ายแสดงแนวทางเดินไม้แบบดั้งเดิมภายในชุมชน	154	
รูปภาพที่ 115	รูปภาพที่ 116	ภาพถ่ายแสดงผู้อยู่อาศัยเข้าร่วมประชุมชุมชน	155
รูปภาพที่ 117	ภาพถ่ายการแสดงละครชาตรีในงานบวงสรวงศาลเจ้าพ่อจ้อย	156	
รูปภาพที่ 118	รูปภาพที่ 119	ภาพถ่ายแสดงเด็กภายในชุมชนที่มาชมละครชาตรี.....	156
รูปภาพที่ 120	รูปภาพที่ 121	ภาพถ่ายชาวชุมชนมาช่วยงานในงานบวงสรวงศาลเจ้าพ่อจ้อย.....	156

รูปภาพที่ 122 ภาพถ่ายการแสดงการล้อมวงรับประทานอาหารร่วมกันหลังงานทำบุญ บนศาลา วัดจำปา.....	157
รูปภาพที่ 123 รูปภาพที่ 124 ภาพถ่ายแสดงพิธีทำบุญเลี้ยงพระบนศาลาการเปรียญวัดจำปา.....	157
รูปภาพที่ 125 รูปภาพที่ 126 ภาพถ่ายงานเวียนเทียนวันวิสาขบูชา วัดจำปา.....	157
รูปภาพที่ 127 รูปภาพที่ 128 รูปภาพที่ 129 แสดงปัญหาจากขยะและน้ำขัง	158
รูปภาพที่ 130 ภาพถ่ายงานศาลเจ้าพ่อจ้อย ซึ่งปัจจุบันมีความร่วมมือจากทั้งคนภายในและ ภายนอกชุมชน	163
รูปภาพที่ 131 รูปภาพที่ 132 ภาพถ่ายแสดงพื้นที่ในการทำกิจกรรมร่วมกัน	163
รูปภาพที่ 133 รูปภาพที่ 134 ภาพถ่ายแสดงบ้านพักอาศัยและพื้นที่ด้านหลังบ้านของผู้อยู่อาศัย..	164
รูปภาพที่ 135 แผนที่อาณาเขตของกลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมดั้งเดิม ละทิ้งการทำสวนและปล่อยที่ดิน ให้รกร้าง และแนวเส้นทางการคมนาคม	165
รูปภาพที่ 136 ภาพถ่ายการแสดงความเสียหายของร่องสวนที่ถูกทิ้งร้าง.....	167
รูปภาพที่ 137 รูปภาพที่ 138 ภาพถ่ายแสดงผลกระทบของพื้นที่ข้างเคียงต่อผู้อยู่อาศัย	167
รูปภาพที่ 139 รูปภาพที่ 140 ภาพถ่ายงานของเสียที่เกิดจากระดับน้ำขึ้นลงภายในพื้นที่รกร้าง	167
รูปภาพที่ 141 แผนที่อาณาเขตของกลุ่มผู้อยู่อาศัยใหม่ และแนวเส้นทางการคมนาคม.....	169
รูปภาพที่ 142 รูปภาพที่ 143 ภาพถ่ายแสดงบ้านพักอาศัยของผู้อยู่อาศัยกลุ่มใหม่	170
รูปภาพที่ 144 รูปภาพที่ 145 ภาพถ่ายแสดงเส้นทางการสัญจรของผู้อยู่อาศัยกลุ่มใหม่	171
รูปภาพที่ 146 รูปภาพที่ 147 ภาพถ่ายแสดงพื้นที่สวนไม้ประดับของคุณธีพร สาทประเสริฐ.....	173
รูปภาพที่ 148 รูปภาพที่ 149 ภาพถ่ายแสดงสภาพปัญหาน้ำท่วมขังของบ้านคุณธีพร สาท ประเสริฐ	175

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) คือ ตัวแทนของวิวัฒนาการทางสังคมและการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ผ่านกาลเวลา โดยใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือ ผ่านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสื่อกลาง ภายใต้โอกาสและข้อจำกัดทางกายภาพ เกิดเป็นความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างมนุษย์และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งแสดงออกในรูปของการดำเนินชีวิต สภาพสังคมวัฒนธรรมที่เป็นอัตลักษณ์ (UNESCO, 2012: 14) ภูมิทัศน์วัฒนธรรมจึงไม่ใช่สภาพแวดล้อมที่หยุดนิ่ง แต่มีพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาเช่นเดียวกับวัฒนธรรมและธรรมชาติ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ถูกปรับเปลี่ยนโดยมนุษย์ทำให้พื้นที่นั้นเกิดคุณค่าในการดำรงวิถีชีวิตขึ้นมา ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นต่อเนื่องตลอดเวลาจึงสังเกตเห็นได้ยาก แต่ผลของการเปลี่ยนแปลงนั้นก่อให้เกิดการซ้อนทับของประวัติศาสตร์ (Layers of History) ภูมิทัศน์วัฒนธรรม (หัทยา สิริพัฒนากุล, 2550 อ้างถึงใน อัครพล อ่อนประทุม, 2556: 1)

การศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมทำให้เราสามารถเข้าใจประวัติศาสตร์และระบบความเชื่อของมนุษย์ในแต่ละวัฒนธรรม ตลอดจนวิธีการปรับตัวของมนุษย์ต่อสภาพแวดล้อมธรรมชาติในแต่ละท้องถิ่น” (นวนัฐ โอศิริ, 2551: 12) ทำให้ในปัจจุบัน การให้ความสำคัญในการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมจึงมีเพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่การให้คำนิยามและจัดให้ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของบัญชีมรดกโลกในปี พ.ศ. 2535 ของคณะกรรมการพิจารณาามรดกโลก (Taylor, 2009)

ในประเทศไทย ทิศทางการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมจากข้อสรุปของอนุวัฒน์ การถัก และ ทรงยศ วีระทวีมาศ (อนุวัฒน์ การถัก และทรงยศ วีระทวีมาศ, 2554: 10) มี 2 ประเด็นหลักคือ 1. เพื่อเชื่อมโยงแนวความคิดเรื่องภูมิทัศน์วัฒนธรรมกับศาสตร์แขนงอื่นๆ เช่น สถาปัตยกรรม การวางผังเมือง มานุษยวิทยา สังคมศาสตร์ และรัฐศาสตร์ เป็นต้น เพื่อให้ได้มุมมองเชิงพื้นที่ที่หลากหลายและมีความรอบด้าน ซึ่งจะนำไปสู่การสร้างสรรค์กระบวนการศึกษาวิจัยที่หลากหลาย 2. ปัจจุบันมีการพัฒนาทางกายภาพที่รวดเร็วจนทำลายร่องรอยทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมไปมาก จึงมีความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องศึกษาข้อมูลภูมิทัศน์วัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่ รวมทั้งศึกษาในประเด็นที่เป็นปัญหาในปัจจุบันเช่น การเปลี่ยนแปลงภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ผลกระทบจากการพัฒนาต่างๆ เป็นต้น เพื่อเป็นความรู้พื้นฐานที่สำคัญที่นำไปใช้ในการวางแผนพัฒนาที่สอดคล้องกับความต้องการ และเกิดความเข้าใจในความแตกต่างของสภาพแวดล้อมและ ความหลากหลายทางชีวภาพและวัฒนธรรมของ

ท้องถิ่น จากข้อสรุปดังกล่าว วิชยานิพนธ์นี้จึงมีความสนใจมุ่งศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับการปรับตัวและการจัดการพื้นที่ของคนในชุมชนจากผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่จากสังคมเกษตรกรรมไปสู่สังคมเมืองในเขตรอยต่อเมือง - ชานเมือง เพราะการพัฒนาและขยายเมืองออก

จากความสนใจดังกล่าว “ชุมชนเกาะศาลเจ้า” จึงเป็นตัวอย่างภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ผู้วิจัยนำมาเป็นกรณีศึกษา เพื่อเป็นตัวอย่างของการปรับตัวและการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรม ในพื้นที่ที่มีความพยายามรักษาจิตสำนึกของการเป็นเจ้าของ (Sense of belonging) ร่วมกันภายในชุมชน และปรับตัวเพื่อความอยู่รอดบนโอกาสและข้อจำกัดใหม่ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากการพัฒนาเมืองและการหายไปของพื้นที่ทางเกษตรกรรมไปสู่สังคมเมืองในเขตรอยต่อเมือง - ชานเมือง จากพื้นที่หลังทางประวัติศาสตร์ภูมิทัศน์วัฒนธรรมดั้งเดิมที่ค่อยๆ หดไปนั้น ชุมชนมีวิธีการใดในการปรับตัวและการจัดการพื้นที่(Space)ร่วมกัน ตั้งแต่ในระดับหน่วยเล็กที่สุดคือการจัดการที่ดินภายในครอบครัว การจัดการระหว่างเพื่อนบ้าน จนถึงการสร้างข้อตกลงภายในชุมชน และร่วมมือปรับเปลี่ยนชุมชนหลังจากรูปแบบกิจกรรมเก่าๆ บนภูมิทัศน์วัฒนธรรมเดิมได้สูญหายไปในอดีต

จากตัวอย่างสภาพปัญหาดังกล่าว ชุมชนเกาะศาลเจ้า ผลักดันให้เกิดความจำเป็นในการปรับตัวและการร่วมกันจัดการพื้นที่ภายในชุมชน เพื่อแก้ปัญหาและรองรับกิจกรรมใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลง ตระหนักถึงสิ่งที่สูญหายไปจากรูปแบบวิถีชีวิตแบบเก่า และจัดการทรัพยากรที่มีตามโอกาสและข้อจำกัดที่เกิดขึ้นใหม่ ชุมชนเกาะศาลเจ้าจึงเป็นตัวอย่างของชุมชนแข็งแรง ยังเหลืออยู่และมีความพยายามที่จะปรับตัว จัดการการเปลี่ยนแปลงให้ชุมชนอยู่รอด ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพื้นที่และที่ว่างภายในชุมชน โดยยังใช้ทรัพยากรทางวัฒนธรรมและธรรมชาติในการปรับตัว นำไปสู่คำถามของงานวิจัยว่า ชุมชนมีการใช้เครื่องมืออะไร ข้อตกลง วิธีการอย่างไร ในการปรับตัวและการจัดการพื้นที่ร่วมกัน

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1.2.1 ศึกษาเพื่อทำความเข้าใจแนวความคิดเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม โดยเฉพาะเรื่องการจัดการการเปลี่ยนแปลง (Management of Change) และความยืดหยุ่นต่อการปรับตัวของภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Resilience in Cultural Landscape)

1.2.2 ศึกษาเพื่อทำความเข้าใจพัฒนาการของภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนชาวสวนเกาะศาลเจ้าในเรื่องการใช้พื้นที่ ที่ว่าง และองค์ประกอบทางกายภาพ การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาหมู่บ้านเรือน การจัดการองค์ความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรภายในชุมชน

1.2.3 ศึกษาเพื่อทำความเข้าใจการปรับตัวและจัดการการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เกิดขึ้นกับชุมชนเกาะศาลเจ้าในแต่ละยุคสมัย หาดองค์ความรู้และข้อตกลงร่วมกันภายในชุมชน โดยให้ความสำคัญกับกิจกรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

1.3 ขอบเขตของการศึกษา

1.3.1 ศึกษาทฤษฎีภูมิทัศน์วัฒนธรรมเพื่อเป็นข้อมูลในการสร้างเครื่องมือเพื่อใช้ศึกษาพื้นที่พัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมของพื้นที่กรณีศึกษา และศึกษาแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ว่าพื้นที่ใดที่มีการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมอย่างรวดเร็วในเขตชานเมืองฝั่งธนบุรี เป็นชุมชนที่เข้มแข็ง และมีการปรับตัวมาในระยะเวลาหนึ่ง จัดการการเปลี่ยนแปลงให้ชุมชนอยู่รอด ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้งานพื้นที่และที่ว่างภายในชุมชน โดยยังใช้ทรัพยากรทางวัฒนธรรมและธรรมชาติในการจัดการการเปลี่ยนแปลง

1.3.2 กำหนดขอบเขตด้านพื้นที่ของการศึกษา ของอาณาเขตชุมชนเกาะศาลเจ้า โดยใช้เกณฑ์ในการเลือก คือเป็นพื้นที่ที่ยังเป็นพื้นที่สวน หรือเคยเป็นพื้นที่สวน ยังไม่ถูกพัฒนาเป็นโครงการหมู่บ้านจัดสรร เคยมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับการใช้ระบบทางน้ำ และการติดต่อภายในชุมชน และเป็นพื้นที่ต่อเนื่องกันทางกายภาพ รวมถึงความรู้สึกร่วมในการเป็นคนในพื้นที่เดียวกัน

1.3.3 การเลือกกลุ่มบุคคลที่ใช้เป็นกรณีศึกษา โดยเป็นครอบครัวที่มีส่วนรวมในการทำกิจกรรมของชุมชน ใช้ทรัพยากรทางวัฒนธรรมและธรรมชาติที่มีนำมาพัฒนาและจัดการอย่างเด่นชัด มีความสัมพันธ์กันในระบบเครือญาติหรือเพื่อนบ้านที่ชัดเจน และสามารถเก็บข้อมูลได้

1.4 ระเบียบวิธีการศึกษา

เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีลำดับการดำเนินงานวิจัยดังนี้

ขั้นตอนที่ 1

ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยเกี่ยวข้อง

- แนวความคิดเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม

โดยเฉพาะภูมิทัศน์วัฒนธรรมในเอเชียที่มีการเปลี่ยนแปลง จากผลกระทบในด้านการเจริญเติบโตของเมืองที่ส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยต้องเกิดการปรับตัวเพื่อให้สามารถภูมิทัศน์วัฒนธรรมนั้นดำรงอยู่ได้อย่างเหมาะสมในปัจจุบันและอนาคต (Management of Change)

- วัฒนธรรมชาวสวนฝั่งธนบุรี

วิถีชีวิต วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ ภูมิปัญญาการตั้งถิ่นฐาน และพัฒนาพื้นที่สวน การเริ่มก่อตัวตั้งถิ่นฐาน การวางผังและการขุดคูคลอง การประกอบอาชีพ การปลูกเรือน ประเภทของพืชพรรณ เป็นต้น

- พื้นที่ที่เลือกใช้เป็นกรณีศึกษา

เพื่อให้เกิดความเข้าใจกับพื้นที่ในภาพกว้าง เพื่อเป็นข้อพิจารณาในการยกตัวอย่างพื้นที่กรณีศึกษา และนำมาอธิบายแนวความคิดที่เกิดจากคำถามของงานวิจัย

ขั้นตอนที่ 2

ศึกษาข้อมูลเบื้องต้น

จากทฤษฎีที่ได้ทำการทบทวนวรรณกรรมและจากการเลือกกรณีศึกษา เพื่อใช้ในการกำหนดแนวทางการศึกษาให้ชัดเจนและนำไปสู่แนวทางการวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชน และสำหรับการสร้างเครื่องมือเพื่อทำการเก็บข้อมูลวิจัยที่จำเป็น และศึกษาข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ ลักษณะทางกายภาพ สภาพเศรษฐกิจ สังคม และสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ในภาพรวม

ขั้นตอนที่ 3

เก็บข้อมูลภาคสนาม

รวบรวมและศึกษาข้อมูลที่เป็นต่อการวิเคราะห์ทั้งจากข้อมูลปฐมภูมิเช่น หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ปรากฏ เช่น ข้อมูลเกี่ยวกับกายภาพ การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาพื้นที่ โครงข่ายการสัญจรทางน้ำและทางบก การสร้างและขยายกลุ่มบ้านเรือน การจัดการองค์ความรู้ของชุมชน การใช้ประโยชน์ทางน้ำและการดูแลรักษาให้ทรัพยากรที่มีในชุมชนให้คงอยู่

เป็นต้น จากการลงพื้นที่ สัมภาษณ์ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง(Stakeholder) และ ข้อมูลทุติยภูมิจากภาครัฐและเอกชน เช่น เอกสารข้อมูลที่ตั้ง สภาพแวดล้อม ระบบสาธารณูปโภคต่างๆ ภาพถ่ายทางอากาศ ข้อมูลด้าน สถิติ รวมทั้งงานเขียนและงานวิจัยที่ได้ทำการศึกษาพื้นที่ เป็นต้น โดย ข้อมูลด้านพื้นที่ที่ได้จากการศึกษาจะถูกนำไปเติมเต็มข้อมูลในจุดที่ บกพร่องเพื่อทำให้เกิดความเข้าใจพื้นที่กรณีศึกษา

ขั้นตอนที่ 4 วิเคราะห์ข้อมูล

โดยแสดงให้เห็นการพัฒนาการของภูมิทัศน์วัฒนธรรมของพื้นที่ จากปัจจัยที่เข้ามากระทบทั้งภายในและภายนอก เพื่อให้เห็นภาพการ เปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมในแต่ละยุคสมัย เมื่อสามารถเห็นภาพรวม ในการเปลี่ยนแปลงแล้ว จึงนำมาวิเคราะห์องค์ประกอบของภูมิทัศน์ วัฒนธรรมในแต่ละด้าน แล้วนำข้อมูลทั้งหมดจากการวิเคราะห์นำมา วิเคราะห์ปัจจัยและความสามารถในการจัดการการเปลี่ยนแปลง (Management of Change) ของภูมิทัศน์วัฒนธรรม

ขั้นตอนที่ 5 สรุปผลการศึกษา

และสามารถเป็นกรณีตัวอย่างในการทำ ความเข้าใจพื้นที่ที่มี ลักษณะภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบชุมชนเกษตรกรรมที่กลายเป็นส่วนหนึ่งของ สังคมเมือง - ชานเมือง จากการขยายตัวของเมืองให้สามารถมีการจัดการ การเปลี่ยนแปลงของภูมิทัศน์วัฒนธรรมให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้อย่าง เหมาะสมในสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปด้วยข้อจำกัดและโอกาสใหม่ๆ

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.5.1 ความเข้าใจแนวความคิดเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม โดยเฉพาะเรื่องการจัดการการเปลี่ยนแปลง (Management of Change) และความยืดหยุ่นต่อการปรับตัวของภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Resilience in Cultural Landscape)

1.5.2 มีความเข้าใจพัฒนาการของภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนชาวสวนเกาะศาลเจ้า ในเรื่องการใช้พื้นที่ การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาหมู่บ้านเรือน การจัดการองค์ความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรภายในชุมชน

1.5.3 มีความเข้าใจในการปรับตัวและจัดการการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เกิดขึ้นกับชุมชนเกาะศาลเจ้าในแต่ละยุคสมัย หอองค์ความรู้และข้อตกลงร่วมกันภายในชุมชน โดยให้ความสำคัญกับกิจกรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบันเพื่อให้ชุมชนดำรงอยู่ได้

บทที่ 2

ทฤษฎีและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเรื่องการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรม กรณีศึกษา : ชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานครนี้ มีประเด็นศึกษาเกี่ยวกับทฤษฎีและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องเพื่อนำไปสู่แนวทางการศึกษาและวิเคราะห์เหตุปัจจัยแห่งการดำรงอยู่และการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนเกาะศาลเจ้า ดังนี้

- 2.1 ทฤษฎีเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม
- 2.2 ทฤษฎีเกี่ยวกับการจัดการการเปลี่ยนแปลง (Management of Changes)
- 2.3 ทฤษฎีเกี่ยวกับความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน (community resilience)

2.1 ทฤษฎีเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม

ในสถานการณ์ปัจจุบัน คำว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) ถูกนำไปใช้ในการอธิบายแนวความคิดและความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของสังคมมนุษย์และสิ่งแวดล้อมธรรมชาติอย่างกว้างขวาง จากการศึกษาทฤษฎีในสาขาต่างๆ ใช้เพื่ออธิบาย “ฉาก (Scene)” ทางสังคมที่มีความเฉพาะ (Groth and Wilson อ้างถึงใน Jain, 2007): 12) นักภูมิศาสตร์ Paul Groth ได้เรียกสถานการณ์นี้ว่า ความหลากหลายทางแนวความคิดของการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรม (the polyphony of cultural landscape study) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนของแนวความคิดและข้อคิดเห็นต่างๆ ในปัจจุบัน ซึ่งรวมถึงต้นกำเนิดและการเปลี่ยนแปลงในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา (Groth and Wilson, 2003: 21) ดังนั้นในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะบรรยายพัฒนาการแนวความคิดในช่วงเวลาที่ผ่านมา และการประยุกต์ใช้ทฤษฎีเพื่อเป็นแนวทางการศึกษาพื้นที่ โดยสามารถแบ่งออกเป็น 3 ประเด็นสำคัญ ดังนี้

- 2.1.1 ความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม
- 2.1.2 ประเภทของภูมิทัศน์วัฒนธรรม
- 2.1.3 องค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรม

2.1.1 ความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม

ภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) เป็นผลลัพธ์ที่เป็นรูปธรรมอันเกิดจากลักษณะของการทำงานร่วมกันระหว่างชุมชนของมนุษย์ในการใช้ศักยภาพเชิงวัฒนธรรมกับบริบทสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่มีความเฉพาะ เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบเนื่องหลายยุคของวิวัฒนาการตามธรรมชาติและ ความพยายามของมนุษย์หลายชั่วอายุคน ภูมิทัศน์วัฒนธรรมได้รับการจัดให้เป็นหนึ่งในมรดกวัฒนธรรมของบัญชีมรดกโลกในช่วงทศวรรษที่ 1990 ทำให้เกิดการตีความและให้ความสำคัญอย่างแพร่หลาย อย่างไรก็ตาม การรับรู้และทำความเข้าใจความหมายและการแสดงออกของภูมิทัศน์วัฒนธรรมจะแตกต่างกันออกไปในแต่ละแห่ง ในบริบททางสังคมที่มีการตั้งถิ่นฐานแบบสังคมเกษตรกรรมเช่นในเอเชีย คุณค่าของภูมิทัศน์วัฒนธรรมสามารถรับรู้ได้จากจารีตประเพณี วิถีปฏิบัติของผู้คนที่มิต้องถิ่นของตน ผ่านทางความสัมพันธ์ทางสังคม ความเชื่อ ท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับการดำเนินวิถีชีวิตโดยพึ่งพาอาศัยสภาพแวดล้อมและความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ และเนื่องจากความกว้างขวางของบริบททางภูมิวัฒนธรรม จึงมีผู้ให้ความหมายไว้อย่างหลากหลาย ดังนี้

Carl Ortwin Sauer และแนวทางการอ่านลักษณะทางสัณฐานวิทยา (Morphology)

Carl O. Sauer (1889 - 1975) นักภูมิศาสตร์แห่ง University of California, Berkeley เป็นผู้ที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดด้านภูมิศาสตร์วัฒนธรรม (Cultural Geography) งานเขียนของ Sauer เรื่อง “ลักษณะทางสัณฐานวิทยาของภูมิทัศน์ (The Morphology of Landscape)” ในปี ค.ศ.1925 ได้ให้ความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางจนถึงปัจจุบันว่า **“ภูมิทัศน์วัฒนธรรม คือ แบบอย่างที่ถูกทำขึ้น จากภูมิทัศน์ธรรมชาติโดยกลุ่มวัฒนธรรม โดยใช้วัฒนธรรมเป็นตัวกระทำ ลงในสื่อกลางคือธรรมชาติ และเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นผลลัพธ์”** (Fowler, 2002)

จากนิยามของ Sauer ว่าภูมิทัศน์วัฒนธรรมไม่ใช่เป็นเพียงภาพหรือแนวความคิด แต่เป็นพื้นที่ซึ่งถูกกำหนดโดยการกระทำของกลุ่มวัฒนธรรม ซึ่งแสดงให้เห็นการใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสำคัญในการศึกษาธรรมชาติและภูมิศาสตร์ และยังเป็นงานเขียนที่ได้แย้งกับแนวทางการศึกษาเดิมช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ที่มีมุมมองว่าสภาพแวดล้อมทางกายภาพจะเป็นตัวกำหนดวัฒนธรรมเพียงอย่างเดียว โดยเฉพาะสิ่งแวดล้อมด้านสภาพภูมิศาสตร์และสภาพภูมิอากาศจะมีอิทธิพลต่อจิตใจของมนุษย์ ซึ่งส่งผลต่อการเกิดพฤติกรรมและวัฒนธรรม ในทางตรงกันข้าม Sauer เสนอว่า “วัฒนธรรม” เป็นแรงผลักดันด้านวิวัฒนาการเพื่อให้กลุ่ม

คนสามารถยังดำรงอยู่ได้บนโลก วิธีนี้รวมไปถึงการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับผลกระทบของมนุษย์ต่อสภาพภูมิทัศน์เมื่อเวลาผ่านไป (Groth and Wilson, 2003: 35)

อย่างไรก็ตาม Groth ให้ความคิดเห็นว่าเมื่อผู้ศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมมองย้อนหลังกลับไปตามแนวทางของSauer จะพบความสับสนในการตัดสินภูมิทัศน์วัฒนธรรมด้วยตัวภูมิทัศน์เอง ในช่วงหลายปีที่ผ่านมาข้อวิพากษ์วิจารณ์ที่เป็นประเด็นมากที่สุดคือวิธีการทางสัจฐานวิทยาของSauer คือการสันนิษฐานหรือตัดสินว่าทุกสิ่งที่พบในโลกนี้เป็นของธรรมชาติ หรือ วัฒนธรรม ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของระเบียบวิธีวิจัย นอกจากนี้การแปลความหมายเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เกิดขึ้นจากภูมิประเทศทางธรรมชาติผ่านการกระทำโดยวัฒนธรรมนั้น ถูกมองว่าใช้ข้อคิดเห็นมุ่งเน้นไปในการสร้างรูปลักษณ์ของโลกอ่านและแปลความหมายของภูมิประเทศมากเกินไป แนวความคิดที่ว่า “การแสดงออกทางกายภาพที่ดูเหมือนเป็นเอกภาพจากกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในภูมิภาคนั้น” ถูกมองว่าเป็นมุมมองที่ค่อนข้างมีข้อจำกัด ที่มองว่าวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่บังคับให้พฤติกรรมสอดคล้องกับกฎและการคาดการณ์นั้นอย่างสม่ำเสมอ ดังนั้นจึงเกิดแนวความคิดที่เป็นอิสระมากขึ้นโดย J.B. Jackson พัฒนาต่อเนื่องมาจากแนวความคิดของ Sauer ซึ่งเป็นแนวคิดหนึ่งที่มีผลกระทบอย่างมีนัยยะสำคัญต่อทฤษฎีด้านภูมิทัศน์วัฒนธรรมในคริสต์ศตวรรษที่ 20 (Groth and Wilson, 2003)

J.B. Jackson กับแนวทางการมองเห็นที่ด้วยภูมิทัศน์วัฒนธรรม (A way of seeing)

J.B. Jackson (1909 - 1996) เป็นนักเขียนและนักปรัชญาทางภูมิทัศน์ที่มีบทบาทสำคัญในการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมโดยเฉพาะในสหรัฐอเมริกา แม้ว่า Jackson จะดำเนินแนวความคิดที่ต่อเนื่องกับ Sauer แต่มีความพยายามที่จะมุ่งศึกษาและนิยามภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่นอกเหนือจากการศึกษา ลักษณะทางสัจฐานวิทยาของภูมิทัศน์ (Morphology of Landscape) ในทางกลับกัน Jackson มีความสนใจศึกษา ประสบการณ์ของภูมิทัศน์ (Experience of Landscape) โดยงานเขียนนั้นมุ่งให้ผู้ที่ศึกษาตระหนักถึงความสำคัญของศิลปะและอารมณ์ (Art and Emotion) ในการอ่านภูมิทัศน์ว่าเป็น “**ข้อความที่เต็มไปด้วยใจความเชิงสัญลักษณ์ที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังสัจฐานวิทยาที่เปลือยเปล่า**” (Creswell 2003 อ้างถึงใน Priya Jain, 2007: 16) งานเขียนนี้จึงมีผลกระทบอย่างมากต่อนักภูมิศาสตร์มนุษย์นิยม (Humanistic geographers) ที่แสวงหากรอบความคิดเพื่อศึกษาคนและกิจกรรมในบริบทเชิงพื้นที่ เช่น D.W. Meinig & Yi - Fu Tuan ได้ให้แนวความคิดไว้ใน The Beholding Eye ปี 1979 ว่า “**แม้ว่าลักษณะสัจฐานของภูมิประเทศเช่น ถนนหนทาง บ้านเรือน ต้นไม้และพืชพรรณ เป็นต้น ยังคงเหมือนเดิม แต่ความหลากหลายของความหมายที่**

แตกต่างกันสามารถเกิดขึ้นได้เมื่อเกิดจากวิธีการตีความของผู้คนที่มีความสนใจอย่างหลากหลายแม้ว่าจะมีคุณสมบัติของกายภาพแบบเดียวกัน” (D.W. Meinig & Yi - Fu Tuan, 1979: 89) แนวความคิดดังกล่าวยืนยันย้ำแนวทางการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมในสมัยหลังว่าเป็นแนวทางในการมองพื้นที่ ดังนั้นทฤษฎีการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมจึงพัฒนาไปสู่การให้ความสำคัญกับแนวทางในการอ่านและทำความเข้าใจพื้นที่มากกว่าการศึกษาแบบแยกส่วนเหมือนในระยะแรกเริ่ม

หลังจากความสนใจต่อการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมอย่างกว้างขวาง ในปัจจุบันจึงมีแนวความคิดและการให้ความหมายอย่างหลากหลายโดยไม่สร้างความเฉพาะมากเกินไป เพื่อให้การตีความพื้นที่นั้นเป็นไปได้อย่างอิสระและสอดคล้องกับบริบท ตัวอย่างนิยามที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน เช่น

De Blij, Harm (1997: 142 - 143) กล่าวว่า ภูมิวัฒนธรรมเป็นร่องรอยหลักฐานของภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมที่ถูกเปลี่ยนแปลงโดยการกระทำของมนุษย์ อันเกิดจากกิจกรรมตามวิถีชาติพันธุ์ของมนุษย์ ซึ่งแสดงออกในลักษณะของสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ผ่านการสั่งสมและถ่ายทอดมาอย่างยาวนาน เช่น การก่อสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัย สิ่งปลูกสร้าง ทางสัญจร พื้นที่เพาะปลูกเกษตรกรรม รวมถึงรูปแบบการรวมกลุ่มสังคมหรือชุมชน ทั้งที่สามารถจับต้องได้ (Tangible) และไม่สามารถจับต้องได้ (Intangible)

Peter Fowler (2002: 108) กล่าวใน World Heritage papers 6 : World Heritage Cultural Landscape 1992 - 2002 ว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมคือผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากการผสมผสานกันระหว่างธรรมชาติและมนุษย์ โดยแสดงออกถึงวิวัฒนาการทางสังคมและการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ผ่านกาลเวลาจวบจนปัจจุบัน ภายใต้อิทธิพลซึ่งเป็นทั้งข้อจำกัดและโอกาสทางกายภาพที่เกิดขึ้น โดยมีสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งที่กำหนดรูปแบบตลอดจนเป็นสิ่งที่สืบเนื่องถึงลักษณะทางสังคม สภาพทางเศรษฐกิจ และข้อจำกัดอันเป็นแรงกดดันทางวัฒนธรรม ทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายใน

ส่วนในประเทศไทยการศึกษาเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมมีความหลากหลายตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย อย่างไรก็ตามก็ยังคงสอดคล้องกับแนวความคิดและวิธีการสากล ตัวอย่างแนวความคิดเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมในประเทศไทยที่มีผู้ให้คำนิยาม ตัวอย่างเช่น

ร่างกฎบัตร ICOMOS Thailand ว่าด้วยการอนุรักษ์และบริหารจัดการโบราณสถานและมรดกทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง ซึ่งถูกร่างในปี 2550 ให้นิยามของภูมิทัศน์วัฒนธรรมว่า คือ มรดกทางวัฒนธรรมที่เกิดจากการผสมผสานสิ่งที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติและโดยมนุษย์รวมกัน แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของสังคมมนุษย์และการตั้งถิ่นฐานผ่านช่วงเวลาภายใต้อิทธิพลของข้อจำกัดทางกายภาพและ/หรือสิ่งที่เป็นอยู่ของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ รวมไปถึงแรงผลักดันทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ทั้งจากภายนอกและภายใน ความหลากหลายของกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ มักจะสะท้อนเทคนิคการใช้ที่ดินอย่างยั่งยืน ตามคุณลักษณะข้อจำกัดของสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่มนุษย์ตั้งถิ่นฐานอยู่ และความสัมพันธ์ของจิตวิญญาณกับธรรมชาติ (กฎบัตรอโคโมสไทย อ้างถึงใน กุลวดี หันทาชีวะ, 2552: 14)

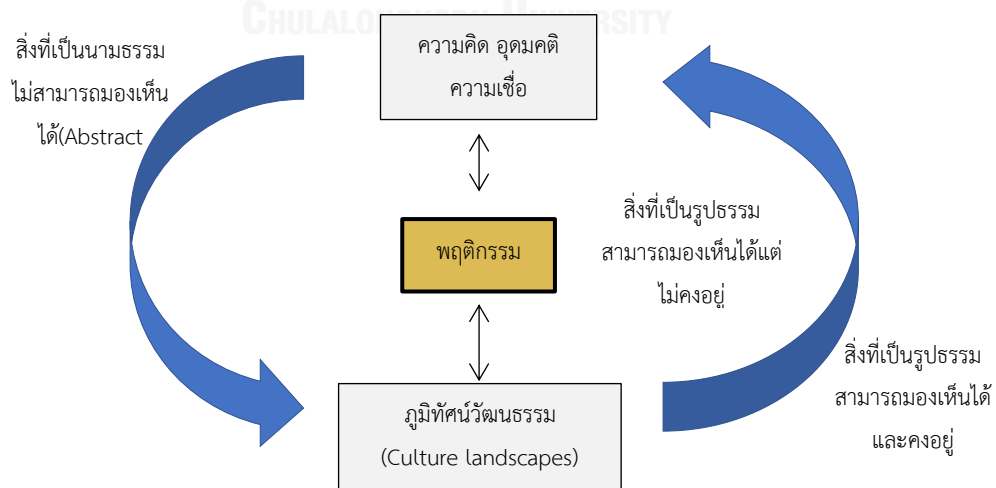
เกรียงไกร เกิดศิริ (2551) กล่าวว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรม เป็นสภาพแวดล้อมสร้างสรรค์ที่เกิดจากการจัดการของมนุษย์เพื่อให้เกิดการดำรงชีวิตอยู่โดยปกติสุขในสภาพแวดล้อมธรรมชาตินั้น แต่ทว่ามนุษย์ก็มีข้อจำกัดในด้านต่างๆ ทั้งในแง่เทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการดำรงชีวิต ศาสนา ความเชื่อ ทำให้การจัดการต่อพื้นที่เป็นไปได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น รวมไปถึงข้อจำกัดการรองรับการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งให้มนุษย์กระทำต่อธรรมชาติได้อย่างจำกัด ผลลัพธ์ของการ ดำเนินไปของวัฒนธรรมของมนุษย์บนธรรมชาติแวดล้อมนี้เองเป็นความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม (เกรียงไกร เกิดศิริ, 2551: 42)

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติกระทรวงวัฒนธรรม และคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์มหาวิทยาลัยศิลปากร (วนิดา พึ่งสุนทร และคณะ, 2549) อธิบายว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นร่องรอยและหลักฐานการเปลี่ยนแปลงผืนแผ่นดิน พื้นที่ภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมโดยมนุษย์ จากกิจกรรมตามวิถีชุมชนหรือชาติพันธุ์นั้นๆ ซึ่งแสดงออกในลักษณะที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม อันได้เรียนรู้จากการถ่ายทอดสกันมาอย่างยาวนาน

เป็นพัฒนาการตั้งแต่ บรรพบุรุษถึงลูกหลาน เช่น การสร้างบ้านพักอาศัย สิ่งก่อสร้าง และงานสถาปัตยกรรมต่างๆ ถนนหนทาง พื้นที่เกษตรกรรม และชุมชน อันเป็นสิ่งที่จับต้องได้ และรวมไปถึงสิ่งที่จับต้องไม่ได้ เช่น บรรยากาศที่รับรู้ได้เป็นจินตภาพเฉพาะพื้นที่นั้นๆ โดยอาจเรียกว่าเป็นเอกลักษณ์ของพื้นที่ อันรับรู้ได้จากสัมผัสทั้ง 5 รวมถึงวิถีชีวิตที่อยู่ในบริเวณนั้น (สำนักงานคณะ กรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติกระทรวงวัฒนธรรม อ้างถึงใน สรรค์ เวสสุนทรเทพ, 2556: 7)

จากพัฒนาการแนวความคิดเกี่ยวกับการให้คำนิยามภูมิทัศน์วัฒนธรรมของนักวิชาการจากงานเขียนเขียนต่างๆ ที่ยกมาในข้างต้น จึงอาจสรุปความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมสำหรับใช้ในการศึกษาครั้งนี้ว่า

“ภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) เป็นผลลัพธ์อันเกิดจากลักษณะของการทำงานร่วมกันระหว่างชุมชนของมนุษย์ในการใช้ศักยภาพเชิงวัฒนธรรมกับบริบทสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติภายใต้โอกาสและข้อจำกัดที่มีความเฉพาะ เกิดเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบเนื่องหลายยุคของพัฒนาการตามธรรมชาติและ ความพยายามของมนุษย์หลายชั่วอายุคน ขณะเดียวกันภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มีความพลวัต สามารถเคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยสภาพบริบททางสังคม วัฒนธรรมและสภาพแวดล้อม ทั้งเป็นสิ่งที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้ โดยผลของการเปลี่ยนแปลงนั้นสามารถสังเกตเห็นได้ในระยะยาว”

แผนภาพที่ 1 แผนภาพแสดงกรอบความคิดของภูมิทัศน์วัฒนธรรม

(ที่มา : ดัดแปลงจาก Sauer 1963: 343)

2.1.2 ประเภทของภูมิทัศน์วัฒนธรรม

เพื่อให้การศึกษาและอนุรักษ์ภูมิทัศน์วัฒนธรรมมีรูปแบบแนวทางที่ชัดเจนขึ้น และครอบคลุมกว่าอนุสัญญาเกี่ยวกับมรดกโลกทางวัฒนธรรมและธรรมชาติที่ร่างขึ้นก่อนหน้านี้ การประชุมคณะกรรมการมรดกโลก (UNESCO) ในปี 1992 (Mitchell, Rössler, & Tricaud) จึงเกิดอนุสัญญามรดกโลกว่าด้วยเรื่องภูมิทัศน์วัฒนธรรมขึ้นเพื่อทำให้เกิดการตระหนักรู้และปกป้องพื้นที่มรดกวัฒนธรรมและธรรมชาติขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม” ขึ้นในระดับสากล ในอนุสัญญานั้นได้ทำการจำแนกภูมิทัศน์วัฒนธรรม ออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้

(i) **ภูมิทัศน์ที่มีแบบแผนชัดเจน (Clearly defined landscape)** คือภูมิทัศน์ที่เกิดจากการออกแบบและสร้างขึ้นด้วยเจตนาของมนุษย์ รวมถึงสวนและทิวทัศน์ของสวนที่สร้างขึ้นเพื่อสุนทรียภาพ, ความจรรโลงทางสังคมและการพักผ่อนหย่อนใจซึ่งอาจเป็นสิ่งก่อสร้างทางศาสนา หรือสิ่งก่อสร้างที่เป็นอนุสรณ์สถาน เป็นต้น

(ii) **ภูมิทัศน์ที่พัฒนาสัมพันธ์กับธรรมชาติ (Organically evolved landscape)** คือภูมิทัศน์ที่เป็นผลมาจากความจำเป็นบนข้อจำกัดทางสังคมดั้งเดิม ภาพเศรษฐกิจ รูปแบบการปกครอง และ/หรือ ข้อบังคับทางศาสนา ได้พัฒนารูปแบบภูมิทัศน์ด้วยการเชื่อมโยงและตอบสนองต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ภูมิทัศน์ดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการพัฒนาด้านรูปแบบและองค์ประกอบ โดยแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มย่อยดังนี้

(a) **ภูมิทัศน์ดึกดำบรรพ์ (Relict (or fossil) landscape)** คือภูมิทัศน์ที่ผ่านกระบวนการพัฒนาขึ้นและสิ้นสุดลงในช่วงเวลาหนึ่งๆ ในอดีต อย่างไรก็ตาม ลักษณะเด่นของภูมิทัศน์นั้นยังคงปรากฏอยู่ให้เห็นในปัจจุบัน

(b) **ภูมิทัศน์ต่อเนื่อง (Continuing landscape)** คือภูมิทัศน์ที่ยังคงมีบทบาทอยู่ในปัจจุบันซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม และยังคงมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง ในขณะที่เดียวกันก็ยังคงแสดงให้เห็น ถึงหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพัฒนาการของภูมิทัศน์ ด้วยเช่นกัน

(iii) **ภูมิทัศน์ที่มีความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรม (Associative cultural landscape)** คือ ภูมิทัศน์ที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ทางศาสนา ศิลปะหรือวัฒนธรรมอย่างเหนียวแน่น ผสมผสานกับองค์ประกอบทางธรรมชาติมากกว่าหลักฐานทางวัฒนธรรม ซึ่งอาจแทบไม่มีนัยยะสำคัญ

แนวทางการประเมินภูมิทัศน์ สำหรับมรดกทางวัฒนธรรม ของ Heritage Victoria ประเทศออสเตรเลีย (Heritage Victoria Landscape Assessment Guidelines for Cultural Heritage Significance 2009) (Victoria, 2002) ได้อธิบายไว้ว่า การอธิบายภูมิทัศน์ตามประเภทช่วยในการประเมินความสำคัญทางวัฒนธรรมซึ่งหลักเกณฑ์ดังกล่าวนี้เป็นไปตามเกณฑ์ของมรดกโลก สำหรับประเภทของภูมิทัศน์วัฒนธรรม จำแนกไว้ 3 ประเภท ดังนี้

1) ภูมิทัศน์ที่ได้รับการออกแบบ (Designed landscapes) รวมถึง ต้นไม้และพืชพรรณ ถนนหนทาง สวนสาธารณะ สุสาน ลาน ฯลฯ และสถานที่ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อเหตุผลทางด้านสุนทรียภาพ ซึ่งมักได้รับการออกแบบหรือการดำเนินการในช่วงเวลาหนึ่งๆ

2) ภูมิทัศน์ที่พัฒนาสัมพันธ์กับธรรมชาติ (Organically evolved landscape) มีการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาขึ้นเพิ่มมากขึ้นเมื่อเวลาผ่านไป โดยทั่วไปจะมียอดประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เคยถูกมนุษย์ออกแบบมาเป็นพื้นฐาน และประสานรวมกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

3) ภูมิทัศน์เชื่อมโยง (Associative landscape) โดยเชื่อมโยงอยู่กับความสัมพันธ์ทางศาสนา ศิลปะและวัฒนธรรมของถิ่นที่ (place) นั้นๆ สามารถเชื่อมโยงองค์ประกอบทางธรรมชาติร่วมกับองค์ประกอบทางวัฒนธรรมซึ่งมักเป็นสิ่งที่จับต้องไม่ได้ (ส่วนใหญ่ลักษณะภูมิทัศน์ทางธรรมชาติของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเหล่านี้จะไม่ถูกเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด แต่จะเป็นการเชื่อมโยงคุณค่าทางวัฒนธรรมเข้าไปสู่สภาพแวดล้อมแทน)

ส่วนในประเทศไทย สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (อ้างถึงใน กาญจนา แก้วพิง, 2558: 29) ได้ทำการจำแนกภูมิทัศน์วัฒนธรรมออกเป็น 3 ประเภท ดังนี้

1) ภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบชนบท หรือ ภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบภูมิทัศน์นำวัฒนธรรม คือ สิ่งแวดล้อมทางชาติจะเป็นปัจจัยหลักในการกำหนดทิศทางการดำเนินชีวิต โดยพึ่งพาอาศัยสิ่งแวดล้อมธรรมชาติมากกว่าการปรับเปลี่ยน มีลักษณะโดดเด่นในการดำเนินชีวิตใกล้ชิดสิ่งแวดล้อม มีระบบเครือญาติที่เข้มแข็ง เคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ

2) ภูมิทัศน์วัฒนธรรมกึ่งเมืองกึ่งชนบท หรือ ภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่มีลักษณะเด่นร่วมกัน คือ ชุมชนที่มีพัฒนาการมากขึ้น ทั้งในแง่ทรัพยากร แรงงาน ความรู้ และเทคโนโลยี ย่อมมีการปรับเปลี่ยนภูมิทัศน์เพื่อให้สนองต่อความต้องการในการดำรงชีวิตที่มีมากยิ่งขึ้นด้วย แต่อย่างไรก็ตามก็ยังคงให้คุณค่าของระบบนิเวศวิทยาที่มีอยู่เดิมด้วยเช่นกัน

3) **ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมือง** หรือ ภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบวัฒนธรรมนำภูมิทัศน์ คือ มนุษย์ตั้งถิ่นฐานมาอย่างยาวนาน มีการปรับสภาพภูมิประเทศให้สนองกับการดำรงชีวิต จนบางครั้งเป็นความพยายามที่จะเอาชนะสภาพแวดล้อมเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการรองรับของพื้นที่ต่อกิจกรรมต่างๆ และมีความหลากหลายมากขึ้น ภูมิทัศน์ลักษณะนี้มีลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมที่โดดเด่นชัดเจน

จากการศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับการแบ่งประเภทของภูมิทัศน์วัฒนธรรม ร่วมกับการลงพื้นที่กรณีศึกษา พบว่า ชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร เป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมประเภทที่ 2 **ภูมิทัศน์ที่พัฒนาสัมพันธ์กับธรรมชาติแบบต่อเนื่อง** ตามการแบ่งของคณะกรรมการมรดกโลก (UNESCO) และสอดคล้องกับการจำแนกที่ปรากฏใน แนวทางการประเมินภูมิทัศน์สำหรับมรดกทางวัฒนธรรมของออสเตรเลีย นอกจากนี้ยังสามารถจำแนกเป็น **ภูมิทัศน์วัฒนธรรมกึ่งเมืองกึ่งชนบทที่กำลังพัฒนาเข้าสู่ ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมือง** ตามการจำแนกของ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร กล่าวคือ เนื่องจากชุมชนเกาะศาลเจ้า เป็นชุมชนที่ถูกพัฒนาขึ้นจากรูปแบบสังคมเกษตรกรรม เปลี่ยนแปลงและพัฒนาพื้นที่บนพื้นฐานทางโอกาสและข้อจำกัดด้านทรัพยากรทางธรรมชาติโดยใช้วัฒนธรรมการทำสวนและทำนาที่สืบทอดมาอย่างยาวนานเป็นเครื่องมือที่ใช้จัดการพื้นที่ มีระบบเครือข่ายที่เข้มแข็งและเคารพนับถือสิ่งศักดิ์และความเชื่อทางศาสนามาก แต่ขณะเดียวกันในปัจจุบัน มีการปรับสภาพภูมิประเทศแบบเดิมเพื่อตอบสนองวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป มีลักษณะสังคมเมืองเพิ่มสูงขึ้น มีความพยายามในการพัฒนาพื้นที่สำหรับการอยู่อาศัยมากกว่าการทำเกษตรกรรมดังเช่นในอดีต รวมถึงความสัมพันธ์ระดับเครือข่ายและเพื่อนบ้านที่เปลี่ยนแปลงไป

2.1.3 องค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรม

การกำหนดองค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นการกำหนดรายละเอียดลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ สิ่งแวดล้อมต่างๆ ที่อยู่บริเวณพื้นที่โดยรอบ รวมทั้งยังคำนึงถึงรูปแบบของวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในพื้นที่นั้นๆ ทั้งนี้ก็เพื่อใช้เป็นแนวทางในการกำหนดขอบเขตของข้อมูลที่จะศึกษา จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่า องค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมสามารถแบ่งได้ใน 3 แนวทาง ดังนี้

กฎบัตรเบอร์รา (Burra Charter) (อ้างถึงใน (Lennon & Mathews, 1996)) ซึ่งตั้งขึ้นโดยคณะกรรมการมรดกโลกของออสเตรเลีย ในปี 1979 และได้ปรับปรุงใหม่ในปี 2013 ได้แบ่งองค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมออกเป็น 5 ด้าน ดังนี้

ด้านที่ 1 โครงสร้าง ลักษณะทางกายภาพซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้นอย่างเจาะจง เพื่อไว้ใช้สำหรับกิจกรรมต่างๆ เช่น กระโจม คอกสัตว์ อาคาร สิ่งก่อสร้าง

ด้านที่ 2 กลุ่มอาคาร จำนวนคุณลักษณะที่ในแต่ละส่วนมีความสัมพันธ์กัน เช่น กลุ่มอาคารที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกรรม

ด้านที่ 3 สถานที่ตั้ง สถานที่ตั้งของกลุ่มอาคาร ที่ยังคงปรากฏให้เห็นหลักฐานว่าเคยเป็นพื้นที่ที่ถูกใช้ในกิจกรรมมาก่อน

ด้านที่ 4 ลักษณะพิเศษ องค์ประกอบทางภูมิทัศน์ที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างออกไป ซึ่งอาจเป็นองค์ประกอบที่มนุษย์สร้างขึ้นหรือเป็นองค์ประกอบที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ

ด้านที่ 5 เส้นทาง องค์ประกอบที่เกิดในแนวยาว โดยอาจเป็นเส้นทางที่ใช้ในการขนส่งหรือทางการค้า เช่น ถนน คลอง

อุทยานแห่งชาติของสหรัฐอเมริกา (National Park Service, 2549) ได้แบ่งองค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรม โดยมีการเพิ่มเติมองค์ประกอบด้านวัฒนธรรม และปัจจัยด้านอื่นๆ เช่น ปัจจัยทางการเมือง เข้ามาเป็นองค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรม ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น 2 ด้านใหญ่ๆ ดังนี้

ด้านที่ 1 กระบวนการในการกำหนดพื้นที่และการใช้ประโยชน์ที่ดิน

- 1) การใช้ที่ดิน โดยคำนึงถึงกิจกรรม และการประกอบอาชีพ
- 2) รูปแบบของพื้นที่ ขนาดของพื้นที่เกษตรกรรม ทางเข้าของแหล่งน้ำ สถานที่ตั้ง ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลมาจากปัจจัยอื่นๆ เช่น ปัจจัยทางการเมืองร่วมด้วย
- 3) การปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม เช่น การปรับวิถีการดำรงชีวิต วัฒนธรรม ให้เข้ากับบริบทของพื้นที่ และระบบนิเวศ
- 4) วัฒนธรรมและประเพณี อิทธิพลในการใช้ ครอบครอง และเปลี่ยนแปลงที่ดิน

ด้านที่ 2 ด้านองค์ประกอบทางกายภาพ

- 1) โครงข่ายการสัญจร รูปแบบที่ใช้ในการขนส่ง สินค้า คน หรือวัตถุดิบ
- 2) การแบ่งขอบเขต เส้นเขตการแบ่งกรรมสิทธิ์การครอบครองที่ดิน
- 3) การเพาะปลูกที่สัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์ที่ดิน
- 4) อาคาร และสิ่งก่อสร้าง อาคารที่มนุษย์ใช้ในการทำกิจกรรม หรือเพื่อตอบสนองต่อประโยชน์เฉพาะอย่าง
- 5) กลุ่มอาคาร หรือโครงสร้างที่มีการรวมตัวกันหรือตั้งถิ่นฐาน เพื่อประกอบอาชีพ เช่น กลุ่มปศุสัตว์
- 6) แหล่งโบราณคดี พื้นที่ๆ ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ มีหลักฐานหรือร่องรอยที่ยังหลงเหลืออยู่
- 7) รายละเอียดขนาดเล็ก เป็นองค์ประกอบอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น ป้ายบอกทาง สัญลักษณ์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงร่องรอยที่ใช้ในการทำกิจกรรมหรือใช้ในการสัญจรของผู้อยู่ในภูมิทัศน์

ในขณะที่ คณะกรรมการมรดกวิคตอเรีย (Heritage Victoria Landscape Assessment Guideline, 2002) ได้พิจารณาองค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมออกเป็นทั้งหมด 6 ด้าน ดังนี้

A - Area and Environment context พื้นที่และบริบทของสิ่งแวดล้อม

- โครงสร้างทางภูมิประเทศและแผนที่ ทั้งทางธรรมชาติและที่มนุษย์สร้างขึ้นโดยพิจารณาให้ครอบคลุมทั้ง 3 มิติคือ ลักษณะทางภูมิประเทศ ลักษณะพื้นผิว ทิศทางหรือตำแหน่งที่ตั้ง
- ลักษณะที่เกี่ยวข้องของทางธรรมชาติ เช่น ทางน้ำไหล
- การรู้จักและจำแนกพืชพรรณที่มีดั้งเดิม และระบบนิเวศ

B – Boundaries ขอบเขต เป็นการพิจารณาข้อจำกัดของพื้นที่ในทางการปฏิบัติและข้อกำหนดทางวัฒนธรรม

- ภาพและทัศนียภาพ ซึ่งมีรูปแบบมาจากส่วนหนึ่งของประสบการณ์ของภูมิทัศน์โดยสามารถแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ Internal views ซึ่งจะอยู่ในขอบเขตของสถานที่ และ External views ซึ่งเป็นส่วนอื่นนอกเหนือออกไปแต่ก็ควรนำมาพิจารณา
- ขอบเขตทางด้านประวัติศาสตร์ เช่น จากแผนที่ทางประวัติศาสตร์ที่มีการบันทึกไว้หรือ เอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องก็จะช่วยให้สามารถกำหนดขอบเขตที่ชัดเจนและเหมาะสม
- ส่วนของพื้นดินที่เพิ่มขึ้นออกมาในภายหลัง

ในส่วนของขอบเขตนั้นจะพิจารณาจาก Extent of registration ซึ่งมีหลักในการประเมินเพื่อประกอบการพิจารณา เช่น การประเมินส่วนของโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมจะไม่ได้พิจารณาเฉพาะส่วนของโครงสร้างเท่านั้นแต่จะต้องพิจารณาพื้นที่โดยรอบ เช่น พื้นที่สวนสาธารณะ ทางเดินต้นไม้ และระบบทางสัญจรที่ล้อมรอบอยู่ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ นอกจากนี้ยังต้องพิจารณาเชิงลึกในส่วนที่เป็นพื้นที่ below ground ที่ส่งผลกระทบต่อด้วย เช่น แหล่งแร่ใต้ดิน พื้นที่ทางโบราณคดี

C – Cultural patterns relating to historical development รูปแบบทางวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับ การพัฒนาการทางประวัติศาสตร์

- พื้นที่ใช้งาน หรือ พื้นที่ทางประวัติศาสตร์ที่เคยถูกใช้งาน รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการใช้งานไปตามกาลเวลา หรือลักษณะทางกายภาพ
- ประเพณี วัฒนธรรม รูปแบบของจารีตหรือประเพณีมีผลต่อการใช้งานพื้นที่ รูปแบบของการแบ่งกลุ่ม อาคาร สิ่งก่อสร้าง และวัสดุต่างๆ ที่ถูกใช้ การรับรู้ช่วงเวลา พัฒนาการในการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ซึ่งมีความสำคัญมากกว่าในส่วนอื่น

D – Distribution of elements การกระจายองค์ประกอบ

- การจัดการพื้นที่ ที่มีองค์ประกอบที่เฉพาะ
- การจัดกลุ่มของอาคาร (ความสัมพันธ์ของอาคารที่สร้างขึ้นในภูมิภาคนี้รวมถึงบริเวณช่องว่าง)
- ระบบเส้นทาง การสัญจรที่ปรากฏ

E - Specific elements องค์ประกอบเฉพาะ

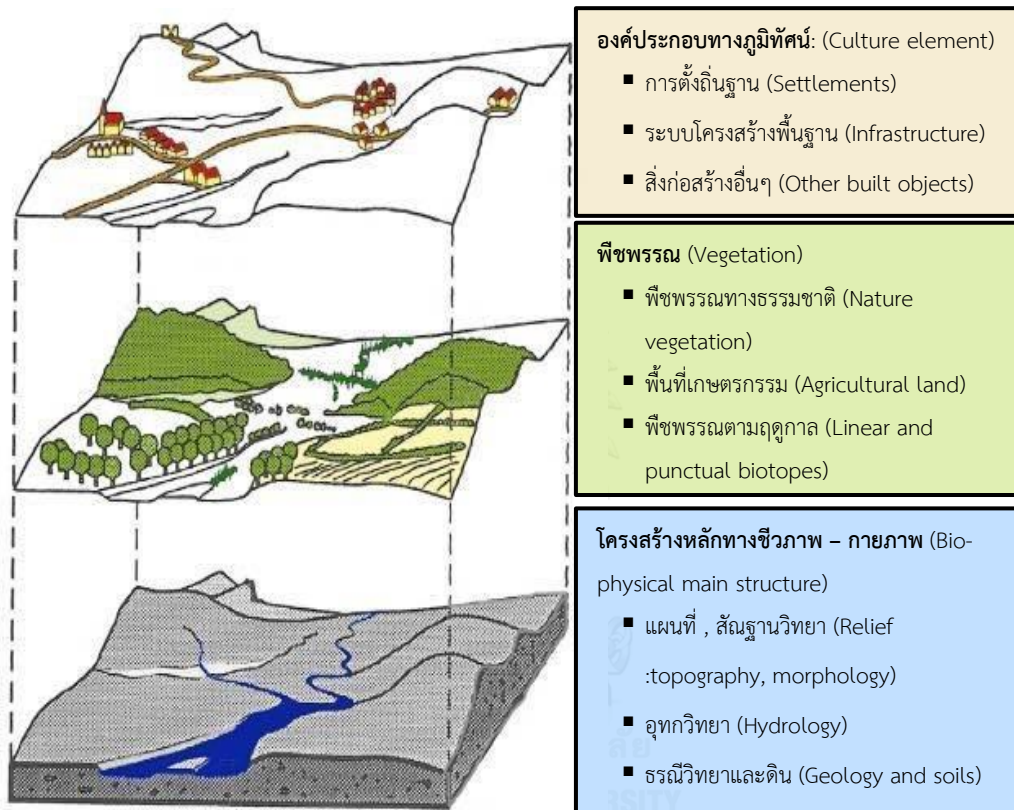
- องค์ประกอบทางธรรมชาติ รวมถึงพืชพรรณท้องถิ่น
- อาคารและโครงสร้าง ในสามมิติ รวมไปถึง ที่อยู่อาศัย สิ่งปลูกสร้างภายนอก สะพาน อนุสาวรีย์ และสัญลักษณ์หรือเครื่องหมาย
- องค์ประกอบภูมิทัศน์ เช่น รั้ว ผิวทางเดิน วัสดุประดับภูมิทัศน์ เป็นต้น
- โครงสร้างในอดีต ทั้งบนพื้นผิวดินและใต้พื้นผิว ซึ่งเกี่ยวข้องกับการใช้งานพื้นที่ทั้งในอดีตและปัจจุบัน

F – Further factors ปัจจัยอื่นๆ ที่อาจจะเกี่ยวข้องในอนาคต

- การวิเคราะห์เปรียบเทียบ กับภูมิทัศน์อื่นๆ หรือเปรียบเทียบกับสถานที่อื่นๆ และการเปรียบเทียบกับภูมิทัศน์อื่นที่มีความเป็นไปได้
- การพิจารณาภูมิทัศน์ที่เป็นของชาติ ของรัฐ หรือของท้องถิ่น ที่มีลักษณะเดียวกันกับกรณีที่พิจารณา

โดยสรุปแล้วการประเมินและจำแนกองค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรม ทั้งแนวความคิดในกฎบัตรเบอร์รา (Burra Charter), หน่วยบริการอุทยานแห่งชาติสหรัฐอเมริกา (National Park Service) และ แนวทางการประเมินภูมิทัศน์ สำหรับมรดกทางวัฒนธรรม ของ Heritage Victoria ประเทศออสเตรเลีย (Heritage Victoria Landscape Assessment Guidelines for Cultural

Heritage Significance) ต่างกล่าวถึงการจัดองค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมออกเป็น ด้านกายภาพ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมวัฒนธรรม ซึ่งมีความชัดเจนและสามารถทำการศึกษาพื้นที่ได้อย่างครอบคลุม ทั้งนี้ในการทำความเข้าใจองค์ประกอบของพื้นที่กรณีศึกษา จึงใช้แนวทางการอ่านภูมิทัศน์วัฒนธรรมออกเป็นองค์ประกอบต่างๆ เหล่านี้ เพื่อความชัดเจนในการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล

แผนภาพที่ 2 แผนภาพแสดงองค์ประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม

(ที่มา : ดัดแปลงจาก Wascher, 2004, p.244)

2.2 ทฤษฎีเกี่ยวกับการจัดการการเปลี่ยนแปลง (Management of Changes)

แนวความคิดเกี่ยวกับการจัดการการเปลี่ยนแปลง เป็นแนวความคิดหนึ่งที่ถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นประเด็นหนึ่งภายใต้แนวคิดการอนุรักษ์ในช่วงศตวรรษที่ 21 ดังเช่นในกฎบัตรเบอร์รา (Australia ICOMOS (2000), The Burra Charter: the Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance (Icomos, 2000)) ซึ่งเป็นกฎบัตรสำคัญที่ว่าด้วยการอนุรักษ์แหล่งมรดกทางวัฒนธรรม แสดงให้เห็นถึงแนวความคิดการอนุรักษ์ ที่ให้คุณค่าการรักษาความสำคัญทางวัฒนธรรม (cultural significance) ให้คงอยู่ โดยไม่เพียงคำนึงแต่การรักษาสภาพทางกายภาพดังเช่นแนวความคิดการอนุรักษ์ของศตวรรษที่ผ่านมา โดยแนวคิดของการจัดการการเปลี่ยนแปลง (Management of Changes) นั้นก็เพื่อเป็นวิธีการจัดการให้ความเปลี่ยนแปลงนั้นไม่ไปกระทบกับ "ความสำคัญทางวัฒนธรรม" (cultural significance) หรือกระทบอย่างน้อยที่สุด เป็นแนวความคิดในการอนุรักษ์ (conservation) ด้วยกระบวนการอนุรักษ์ "มรดก" (heritage) เพื่อประโยชน์ทั้งในมิติทางสังคม, การเมืองการปกครอง และเศรษฐกิจในปัจจุบันมากขึ้นกว่าในอดีต โดยในอดีตนั้น มีปรากฏการณ์แนวความคิดของการอนุรักษ์ดังนี้

ช่วงก่อนศตวรรษที่ 21 แนวความคิดทางการอนุรักษ์แบบตะวันตก เกิดจากแนวคิดของยุคโรแมนติกในยุโรป ที่จะนิยมความปิติที่เกิดจากการหวนระลึกถึงอดีต เป็นสาเหตุให้เกิดการนำเอารูปแบบสถาปัตยกรรมของ ยุคคลาสสิก จนกระทั่งถึงกอทิก กลับมาใช้ใหม่ และยังเกิดจากแนวคิดความเป็นชนชาติการมีศิลปสถาปัตยกรรมประจำชาติ จึงมีการนำเอารูปแบบมาใช้เป็นเครื่องแสดงถึงความเป็นชนชาติเก่าแก่ มีรากฐานอันยาวนาน จากจุดเริ่มต้นในอังกฤษได้พัฒนามาสู่แนวทางแบบ stylistic restoration ในฝรั่งเศส โดย Prosper Merimee และ Eugene Emmanuel Viollet - le - Duc ที่สนับสนุนการบูรณปฏิสังขรณ์โบราณสถานในฐานะที่เป็นงานสถาปัตยกรรมที่มีความหมาย และประโยชน์ใช้สอย ให้อาคารมีความครบถ้วนสมบูรณ์ตามรูปแบบที่จินตนาการขึ้นมาให้มีความกลมกลืนกับรูปแบบ แก้วไขส่วนต่อเติมในอดีตให้กลายเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ "ถูกต้อง" ตามยุคสมัย เกิดเป็นแนวความคิดในช่วงแรกคือ

แนวความคิดแบบการเก็บรักษา (preservation approach) ในช่วงศตวรรษที่ 18 ให้ความสำคัญกับการเก็บรักษาให้คงสภาพเดิมของลักษณะทางกายภาพไว้ มักพบในภูมิทัศน์แบบ relic landscapes หรือเรียกว่าการฟื้นคืนกลับสู่สภาพปกติ (restoration) ตามแนวความคิดของ Eugene Emmanuel Viollet - le - Duc ว่า "การบูรณะ (restoration) นั้นเป็นสิ่งใหม่ การบูรณะอาคารไม่ใช่การอนุรักษ์ ซ่อมแซม หรือสร้างขึ้นใหม่ แต่คือการนำเอาอาคารกลับไปสู่สภาพที่สมบูรณ์ที่สุดซึ่งอาจจะไม่เคยเป็นมาก่อนเลยในประวัติศาสตร์ของอาคารนั้น..."

จากแนวคิดที่ไม่ยอมรับความชำรุดทรุดโทรมที่นำมาซึ่งการต่อเติมโบราณสถานให้มีความสมบูรณ์ด้วยการออกแบบใหม่ ได้เกิดแนวความคิดของกลุ่มที่คัดค้านการบูรณะ (anti - restoration) ที่ไม่ต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใดใดกับโบราณสถานในฐานะที่เป็นหลักฐานสำคัญทางโบราณคดี ตามหลักการอนุรักษ์ของ John Ruskin และ William Morris ในอังกฤษ ส่งผลให้เกิดแนวความคิดในระยะที่ 2 คือ

แนวความคิดแบบการอนุรักษ์ (conservation approach) ของ John Ruskin ในช่วง ค.ศ. 1877 โดยมีความคิดในการต่อต้านการบูรณะ (anti - restoration) ทำให้เกิดแนวคิดการอนุรักษ์ (conservation) ในลักษณะอื่นๆ แทนที่คำว่าสงวนรักษา เกิดเป็นกระแสต่อต้านการปฏิสังขรณ์มากขึ้น (anti - restoration movement) โดยถือว่าเป็นการทำลายความแท้เดิมของวัสดุ (authenticity) ในขณะที่มอริสได้เขียนถึงแนวคิดในแถลงการณ์ของสมาคมเพื่อการรักษาอาคารโบราณ (Society for the Protection of Ancient Buildings) ในปี ค.ศ. 1866 ว่า “...ป้องกันความชำรุดทรุดโทรมของอาคารด้วยการดูแลรักษาอย่าสม่ำเสมอ ค้ำยันผนังที่ทรุดเอียง หรือซ่อมแซมหลังคาที่รั่ว จะต้องไม่แสดงออกถึงรูปลักษณะอื่นใดที่ไม่เกี่ยวข้อง ต้องพยายามที่จะไม่รบกวนเนื้อของอาคาร หรือองค์ประกอบตกแต่ง ถ้าไม่เหมาะสมกับการใช้สอยในปัจจุบัน การสร้างอาคารใหม่ขึ้นอีกหลังหนึ่งจะดีกว่า การเปลี่ยนแปลงอาคารเดิมหรือขยายอาคารเดิมให้ใหญ่ขึ้น จะต้องคำนึงว่าเป็นอาคารเป็นอนุสรณ์ของยุคโบราณที่ผ่านพ้นไปแล้ว เป็นสิ่งที่สร้างสรรค์โดยช่างโบราณซึ่งศิลปวิทยาการสมัยใหม่ไม่สามารถที่จะไปแตะต้องโดยไม่ทำลายได้”

หลังจากการเกิดกระแสแนวคิดด้านการอนุรักษ์ที่ชัดเจนเกิดขึ้นในยุโรปแล้ว หลังจากนั้นแนวความคิดด้านการอนุรักษ์จึงได้พัฒนาขึ้นโดยลำดับ จาก การก่อตั้ง UNESCO เป็นหน่วยงานย่อยที่ดูแลการศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม ความร่วมมือทางด้านการอนุรักษ์โบราณสถานในระดับนานาชาติได้เริ่มต้นขึ้นและนำมาสู่แนวความคิดการอนุรักษ์มรดกกรรมร่วมกันของโลก และการอนุรักษ์และพัฒนาอย่างยั่งยืน จากจุดเริ่มต้นที่กฎบัตรเฮนส์ แนวคิดด้านการอนุรักษ์โบราณสถานเริ่มขึ้นจากการบูรณะและมองโบราณสถานเฉพาะลักษณะทางกายภาพและเน้นที่อาคารสิ่งก่อสร้างก่อน ถัดมาที่กฎบัตรเวนิส จึงได้ขยายขอบเขตออกมาให้กว้างขึ้น ด้วยการเพิ่มคำ conservation เข้ามา รวมทั้งการกำหนดให้โบราณสถานมีทั้งที่เป็น monument และ site ไม่ใช่เฉพาะแต่ที่เป็นสิ่งก่อสร้างแต่เพียงอย่างเดียว ในช่วงต่อมาจึงได้เกิดแนวคิดการปกป้องคุ้มครองมรดกที่มีคุณค่าความสำคัญที่คนทั้งโลกจะต้องร่วมกันรักษา ซึ่งมีทั้งที่เป็นแหล่งทางธรรมชาติและทางวัฒนธรรม สำหรับกฎบัตรเบอร์รานำไปสู่แนวความคิดในช่วงที่ 3 คือช่วงที่เริ่มเกิดแนวความคิดด้านมรดกวัฒนธรรม

ช่วงศตวรรษที่ 21 และแนวคิดแบบมรดกวัฒนธรรม (heritage approach) โดยเริ่มก่อตัวขึ้นตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 ถึงช่วงต้นศตวรรษที่ 20 โดยมุ่งประเด็นไปที่การสิ่งทีรักษาสืบทอดกันมาอย่างยาวนานตั้งแต่อดีตเพื่อใช้ประโยชน์ได้อย่างเหมาะสมในบริบทของปัจจุบัน รวมถึงใช้มรดกในการแสดงถึงอัตลักษณ์ของความเป็นชาติ ซึ่งรวมทั้งมรดกที่จับต้องได้ (Tangible heritage) และ มรดกที่ไม่สามารถจับต้องได้ (Intangible Heritage) ซึ่งเป็นขอบเขตการศึกษาที่ลึกซึ้งขึ้นกว่าแนวความคิดด้านการอนุรักษ์ในยุคสมัยก่อนหน้า ดังนั้นการอนุรักษ์จึงขยายขอบเขตออกไปถึงการใช้ประโยชน์ได้อย่างเหมาะสมในยุคสมัยปัจจุบันมากขึ้น และยังเชื่อมโยงไปยังมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้

ทั้งนี้การศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมทำให้เราสามารถเข้าใจประวัติศาสตร์และระบบความเชื่อของมนุษย์ในแต่ละวัฒนธรรม ตลอดจนวิธีการปรับตัวของมนุษย์ต่อสภาพแวดล้อมธรรมชาติในแต่ละท้องถิ่น ทำให้ในปัจจุบัน การให้ความสำคัญในการศึกษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมจึงมีเพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่การให้คำนิยามและจัดให้ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของบัญชีมรดกโลกในปี พ.ศ. 2535 ของคณะกรรมการพิจารณา มรดกโลก การจัดการการเปลี่ยนแปลง (Management of Change) เพื่อให้ภูมิทัศน์วัฒนธรรมนั้นสามารถดำรงอยู่ได้ในสภาพพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา จึงมีปัจจัยที่ควรคำนึงถึงปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อคุณค่าความแท้ทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมดังนี้

การสูญเสียภูมิปัญญาและวัฒนธรรม จากปรากฏการณ์โลกาภิวัตน์ การติดต่อและรับรู้ข้อมูลข่าวสารอย่างแพร่หลายที่เกิดขึ้นทั่วโลกตลอดระยะเวลาหลายสิบปีที่ผ่านมา ส่งผลให้กระบวนการทัศน์ของผู้คนในแต่ละท้องถิ่นเริ่มเปลี่ยนแปลงไปและมองเห็นโอกาสในการเลือกวิถีชีวิตมากขึ้นกว่าคนรุ่นเก่า จึงเกิดการโยกย้ายถิ่นฐานเพื่อไปประกอบอาชีพในต่างถิ่นหรือเปลี่ยนอาชีพที่เคยสืบทอดกันมาเป็นผลทำให้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมในท้องถิ่นนั้นสูญหายไป

การพัฒนาเมือง ผลจากความต้องการพัฒนาเศรษฐกิจและความต้องการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนที่สืบเนื่องจากการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ดังที่กล่าวมาแล้ว เมืองจึงมีขนาดใหญ่ขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในพื้นที่ชานเมืองเกิดการพัฒนาย่านที่อยู่อาศัยที่สามารถตอบรับกับความต้องการของเมืองได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ ความหนาแน่นประชากรและความต้องการที่ดินมากขึ้นมูลค่าที่ดินจึงเพิ่มสูงขึ้น ส่งผลให้พื้นที่เกษตรกรรมและภูมิทัศน์ธรรมชาติที่ให้ผลประกอบการได้น้อยกว่าถูกแทนที่อย่างรวดเร็ว

การก่อสร้างสาธารณูปโภคและระบบการคมนาคม เป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลให้เกิดการพัฒนาเมืองขึ้นตามมาอย่างต่อเนื่อง ถึงแม้ว่าระบบต่างๆ เหล่านี้จะนำมาซึ่งการพัฒนา

คุณภาพชีวิตประชากรให้ดีขึ้น แต่ก็ทำให้เกิดภาวะการสูญเสียภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของท้องถิ่นได้ การก่อสร้างสาธารณูปโภคและระบบคมนาคมอาจส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่บางแห่งถูกตัดขาดออกจากกัน เช่นการตัดถนนขนาดใหญ่ผ่านย่านสังคมเกษตรกรรมแห่งหนึ่งอาจทำให้ความรู้สึกเป็นคนย่านเดียวกันของพื้นที่ทั้งสองฝั่งถนนถูกตัดขาด

การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม จากสภาพความสูญเสียด้านวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ที่ผ่านมา ในปัจจุบันจึงเกิดความนิยมในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมขึ้น เพื่อส่งเสริมให้ชุมชนพยายามรักษาคุณค่ามรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่นให้คงอยู่ แต่เนื่องจากการท่องเที่ยวคือการตอบสนองความต้องการของนักท่องเที่ยวซึ่งเป็นคนนอกท้องถิ่น ในหลายกรณีความสมดุลของวัฒนธรรมท้องถิ่นจึงสูญเสียไปเพราะให้ความสำคัญกับกิจกรรมการท่องเที่ยวมากกว่าการสืบทอดภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่แท้จริง

ในการเฝ้าระวังและดำเนินการเพื่อป้องกันการสูญเสียภูมิทัศน์วัฒนธรรม จำเป็นต้องมีความพร้อมด้านปัจจัยต่างๆ ที่มีประโยชน์สัมพันธ์กัน จึงสามารถจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เกิดขึ้นต่อเนื่องได้อย่างมีประสิทธิภาพและไม่ขาดช่วง ตัวอย่างปัจจัยที่ส่งผลในการจัดการ เช่น ด้านกายภาพ พื้นที่ภูมิทัศน์วัฒนธรรมนั้นจะต้องเป็นพื้นที่ที่คนในชุมชนหรือสังคมนั้นยังมีสิทธิ์ในที่ดิน อยู่ในระดับที่สามารถบริหารจัดการได้ พื้นที่ยังคงมีความสัมพันธ์กับองค์ประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมอื่นๆ ด้านสังคม ผู้คนในชุมชนและกลุ่มคนที่เกี่ยวข้อง(Stakeholder) ยังมีจำนวนมากพอหรือยังมีความสามารถในการรวมกลุ่มและจัดการ ด้านเศรษฐกิจ พื้นที่นั้นยังคงมีโอกาสนในการประกอบอาชีพหรือปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตที่มีรากฐานจากภูมิทัศน์วัฒนธรรมนั้นไปสู่โอกาสและข้อจำกัดใหม่ๆ ได้

2.3 ทฤษฎีเกี่ยวกับความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน (community resilience)

ในการศึกษาเรื่องการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรม นอกจากศึกษาเรื่องเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม และ การจัดการการเปลี่ยนแปลงแล้ว ในหัวข้อนี้ จะอธิบายการศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน (community resilience) การศึกษาแบ่งออกเป็น 1) ความหมายของความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน 2) องค์ประกอบของความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน มีรายละเอียด ดังนี้

2.3.1 ความหมายของความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

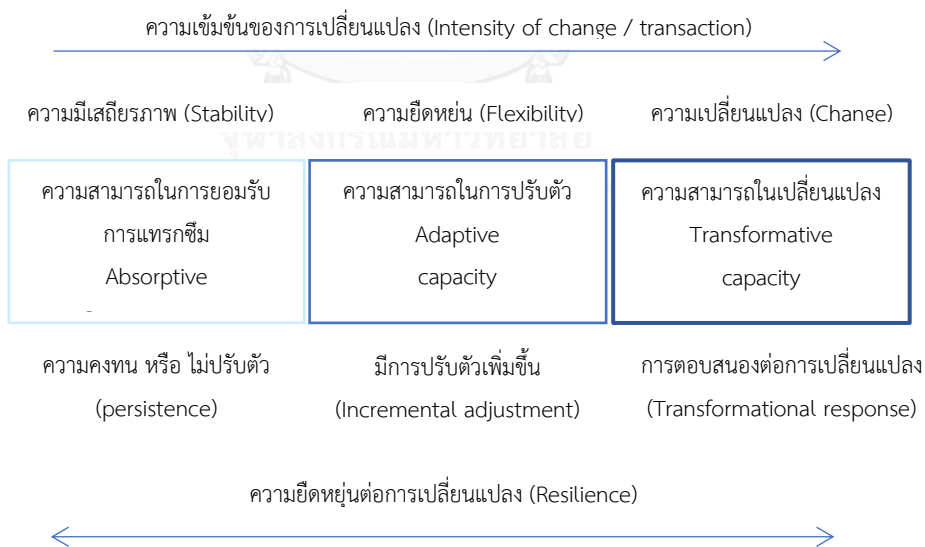
นิยามของความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน (community resilience) จะเป็นประโยชน์ในการทำความเข้าใจในด้านการทำความเข้าใจและพัฒนาชุมชน ซึ่งความจะเป็นชุมชนได้นั้น มักประกอบด้วยองค์ประกอบต่างๆ ที่มีร่วมกัน เช่น การมีบรรทัดฐานร่วมกัน ความเชื่อ พฤติกรรม ความสนใจ ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และการตอบแทนซึ่งกันและกัน โดยมีความสัมพันธ์กันในเชิงพื้นที่ร่วมด้วย (the United States Agency for International Development(USAID),2013: 2) ดั่งนิยามของ Murphy ในปี 2007 ว่า

“ชุมชน (Community) คือ กลุ่มคนที่ใช้พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ร่วมกัน มีลักษณะและลำดับความสำคัญที่หลากหลายซึ่งเชื่อมโยงกันโดยการมีปฏิสัมพันธ์และความผูกพันทางสังคม มีส่วนในการก่อให้เกิดการสร้างวิถีชีวิตในท้องถิ่นหรือเอกลักษณ์ร่วมกัน ร่วมกันดำเนินการเพื่อความสามารถเข้าถึงแหล่งทรัพยากรภายนอก

ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลง (Resilience) คือความสามารถในการยืดหยุ่นหรือกลับสู่สถานะที่มั่นคงบางประการก่อนที่จะเกิดการถูกรบกวนหรือความวุ่นวายเสียหาย (Frankenberger, Mueller, Spangler, & Alexander, 2013) อ้างถึงใน USAID, 2013) โดยความเสียหายนี้อาจเป็นภาวะร่วมกันของคนกลุ่มใหญ่ (การแปรปรวนร่วม) หรือเกิดขึ้นภายในครอบครัวหรือชุมชน แนวความคิดเรื่องความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงจึงได้รับความนิยมนเพราะถือเป็นข้อตกลงในการเชื่อมโยงช่องว่างทางความช่วยเหลือด้านมนุษยธรรม (humanitarian aid) กับ ความช่วยเหลือด้านการพัฒนา (development assistance) และเน้นความจำเป็นในการสร้างขีดความสามารถของแต่ละบุคคล ครอบครัว และชุมชน ให้อยู่ในภาวะสามารถรับมือกับความเปลี่ยนแปลงได้”

แนวคิดเรื่องความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนส่วนใหญ่ได้รับการพัฒนาจากงานเขียนเกี่ยวกับความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของ Edger ในปี 2000 (Edger, social resilience.2000) ให้คำจำกัดความด้านความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เป็นที่ยอมรับว่า **“ความสามารถของกลุ่มหรือชุมชนในการรับมือกับสภาวะความตึงเครียดและการถูกรบกวนจากภายนอกอันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อม”** (Folke, 2006 อ้างถึงใน USAID, 2013: 3) ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงเป็นระบบที่มีความจำเป็นของมนุษย์ในการเรียนรู้ที่จะจัดการโดยทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง โดยมีลักษณะดังนี้

- ความสามารถในการกลับคืนสภาพปะกติหลังจากเหตุการณ์บางประเภทหรืออาการสับสนต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบที่เคยเป็นอยู่
- ความสามารถในการเรียนรู้วางแผนและเชื่อมเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่มีความยุ่งยาก
- ความสามารถในการจัดการตนเองและพึ่งพาตนเองในยามวิกฤต
- การเชื่อมโยงทางสังคมที่แข็งแกร่งซึ่งทำหน้าที่เป็น "กลไกหลัก" สำหรับการตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

แผนภาพที่ 3 แผนภาพแสดงหลักการของความสำเร็จในการรองรับการเปลี่ยนแปลง
(ที่มา : ดัดแปลงจาก USAID, 20132)

จากคำนิยามที่มีผู้ให้ไว้อย่างหลากหลายในช่วงทศวรรษที่ 2000 USAID สามารถสรุปแนวความคิดในภาพรวมของ ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน (community resilience) ได้ดังนี้

“ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน (community resilience) คือความสามารถทั่วไปของชุมชนในการซึมซับการเปลี่ยนแปลง (absorb change) และไขว่คว้าโอกาสในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตและการเปลี่ยนแปลงระเบียบแบบแผนการดำรงชีวิต แต่ในขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาพื้นฐานทางทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้ถูกกำหนดโดยความสามารถของชุมชนสำหรับการดำเนินการร่วมกัน รวมทั้งความสามารถในการแก้ปัญหา และการสร้างฉันทามติในการเจรจาต่อรอง และการร่วมแรงร่วมใจกัน” (Walker, Sayer, Andrew, & Campbell, 2010 อ้างถึงใน USAID, 2013)

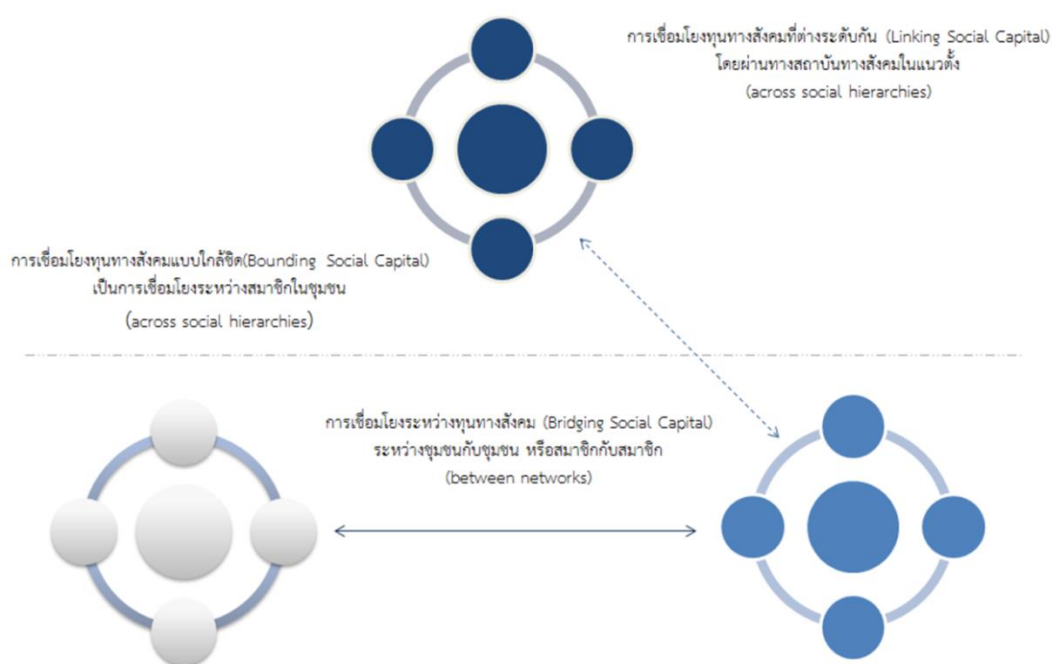
แนวความคิดนี้ตระหนักถึงทุน (capital) ที่สำคัญประเภทต่างๆ ซึ่งได้รับการรวบรวมและจัดการร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพ (เช่นทุนทางสังคมและทุนทางธรรมชาติ) ด้วยการร่วมแรงร่วมใจกัน (collective action) การใช้รูปแบบที่แตกต่างกันของทุนเป็นจุดสำคัญที่ช่วยให้สามารถใช้ประโยชน์และสร้างผลผลิตที่มีประสิทธิภาพ หรือเป็นปัจจัยทางสังคมที่ช่วยส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาที่ดีขึ้น ทำให้เกิดคุณค่าและมูลค่าเพิ่มต่อการผลิตหรือการพัฒนานั้น วิธีการและผลลัพธ์เหล่านี้พบได้ในวิถีชีวิตที่มีการพัฒนาขึ้นเป็นอย่างดี การรวมทุนเหล่านี้ไว้ในกรอบความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการประเมินระดับของทุนแต่ละประเภท โดยมีรูปแบบที่แตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน

โดย Aldrich (2012 อ้างถึงใน Community Resilience: Conceptual Framework and Measurement Feed the Future Learning Agenda, 2013: iii) ยังได้อธิบายถึงรูปแบบทุนทางสังคม 3 ลักษณะ ดังนี้

1. การเชื่อมโยงทุนทางสังคมแบบใกล้ชิด (Bonding social capital) จะเห็นได้จากความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกันระหว่างสมาชิกในชุมชน เกี่ยวข้องกับหลักการและบรรทัดฐานทางสังคม (norms) เช่น ความไว้วางใจ การตอบแทนซึ่งกันและกัน หรือความร่วมมือ เป็นต้น ทุนทางสังคมประเภทนี้มักถูกแสดงให้เห็นปรากฏในสถานการณ์ที่เคยยากลำบากหรือตกอยู่ท่ามกลางภัยคุกคาม เป็นการทำงานอย่างใกล้ชิด ช่วยเหลือซึ่งกันและกันของผู้ที่ยังเหลืออยู่ในการรับมือและฟื้นฟูจากสภาพที่คับขัน เป็นต้น

2. การเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคม (Bridging social capital) เป็นการเชื่อมโยงสมาชิกระหว่างชุมชนกับชุมชน หรือสมาชิกระหว่างกลุ่ม บางครั้งมักจะข้ามขอบเขตทางชาติพันธุ์ ขอบเขตทางภูมิศาสตร์และกลุ่มภาษา สามารถนำไปสู่การเข้าถึงทุนภายนอก และการเชื่อมโยงสู่ความเป็นอัตลักษณ์ทางสังคมและเศรษฐกิจที่กว้างขวางขึ้น การเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคมจะมีส่วนช่วยให้ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนดีขึ้นเมื่อทุนต่างๆ ในท้องถิ่นไม่เพียงพอหรือสามารถใช้งานได้

3. การเชื่อมโยงทุนทางสังคมที่ต่างระดับกัน (Linking social capital) เป็นการเชื่อมโยงระหว่างชุมชนกับเครือข่ายระบบหรือสถาบันทางสังคมในแนวดิ่ง มักมีขอบเขตความสัมพันธ์ที่ชัดเจนและเป็นทางการ โดยเป็นการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนเมื่อทุนต่างๆ ในท้องถิ่นไม่เพียงพอหรือไม่สามารถใช้งานได้ แต่เป็นลักษณะความสัมพันธ์ที่อาจเกี่ยวกับการบริหารหรืออำนาจการปกครองที่มากกว่า การเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคมด้วยกัน

แผนภาพที่ 4 แผนภาพแสดงรูปแบบการเชื่อมโยงทุนทางสังคม
(ดัดแปลงจาก Aldrich, 2012 อ้างถึงใน USAID 2013)

ในท้ายที่สุดแล้ว การสร้างความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนความต้องการแนวทางบูรณาการทุนด้านต่างๆ ของชุมชน ซึ่งจะช่วยเพิ่มขีดความสามารถของชุมชนในการดำเนินการร่วมกันในด้านการลดความเสี่ยงจากภัยคุกคาม การลดความขัดแย้ง การได้รับความคุ้มครองทางสังคม การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และบริหารจัดการผลผลิตและบริการสาธารณะ เป็นต้น โดยขอขยายเหล่านี้สามารถได้รับการแก้ปัญหาหรือจัดการได้จากปัจจัยภายในชุมชน แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีปัจจัยภายนอกหลายประการที่จะช่วยสร้างโอกาสให้กับชุมชนด้วยโอกาสที่ปราศจากทุนหรือประสบปัญหาที่เกินแก้ไขได้ด้วยชุมชนเอง (เช่น ปัญหาความยากจน ความไม่เสมอภาค การเลือกปฏิบัติ หรือแม้แต่การเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศซึ่งไม่ได้เกิดขึ้นจากปัญหาระดับท้องถิ่น) (Rival, 2009) ดังนั้นการศึกษาหรือสร้างกรอบปฏิบัติเกี่ยวกับความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนจึงควรคำนึงถึงความเชื่อมโยงในภาพกว้างเพื่อเห็นความเชื่อมโยง การแสดงผลการศึกษาหรือแนวทางปฏิบัติจะต้องสะท้อนให้เห็นว่าบุคคล ครัวเรือนและชุมชนมีลำดับความสัมพันธ์อย่างไร เช่น บุคคลในครัวเรือนเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมในชุมชนและมีสัมพันธ์กับการกำกับดูแลโดยองค์กรที่มีใหญ่ขึ้น (Barrett & Conostas, 2012) อย่างไรก็ตาม ชุมชนอาจสามารถปรับตัวได้ด้วยตนเอง แต่จะมีความจำกัดหากนโยบายหรือการวางแผนปฏิบัติไม่ได้รับการสนับสนุนผ่านสถาบันและองค์กรที่มีขนาดใหญ่ขึ้น เป็นต้น

2.3.2 องค์ประกอบของความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

กรอบความคิดของความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน ประกอบด้วยองค์ประกอบ 5 ประเภท ดังนี้

1. บริบท (Context) เช่น สภาพแวดล้อม การเมือง สังคม เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์ ศาสนา ความขัดแย้ง นโยบายที่กระทบต่อชุมชน

2. สิ่งรบกวน (Disturbance) หรือสิ่งที่มากระทบต่อชุมชน หรือต่อครัวเรือน ทั้งแบบฉับพลัน (เช่น ภัยพิบัติ แผ่นดินไหว หรือภัยแล้ง) และแบบค่อยเป็นค่อยไป (เช่น ความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม ความไม่มั่นคงทางการเมือง การเพิ่มขึ้นของค่าครองชีพ) จากประสบการณ์แสดงให้เห็นว่าโดยปกติแล้วการระดมทรัพยากรเพื่อรับมือหรือแก้ปัญหา สิ่งรบกวนแบบฉับพลันนั้นทำได้รวดเร็วกว่าการรับมือกับสิ่งรบกวนแบบค่อยเป็นค่อยไป ในการประเมินความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงนั้น สิ่งสำคัญคือต้องทราบว่าสิ่งรบกวนนั้นเป็นปัญหาระดับบุคคลหรือครัวเรือน หรือในระดับชุมชน

3. ความสามารถของชุมชนในการดำเนินการแบบรวมกลุ่ม (Community Capacities for Collective Action) ในการเพิ่มขีดความสามารถต่อการเปลี่ยนแปลงนั้น จำเป็นต้องใช้วิธีการแบบบูรณาการและความมุ่งมั่นในระยะยาว โดยมี 3 ลักษณะดังนี้ (Béné et al., 2012) 1) ความสามารถในการซึมซับ (absorptive capacity) คือความสามารถในการลดความตึงเครียดของสิ่งรบกวนหรือปัญหาให้มากที่สุดและสามารถฟื้นตัวกลับมาได้อย่างรวดเร็ว 2) ความสามารถในการปรับเปลี่ยน (adaptive capacity) คือความสามารถในการปรับกลยุทธ์หรือเงื่อนไขของวิถีชีวิต 3) ความสามารถในการแปรรูป (transformative capacity) เกี่ยวข้องกับกลไกการกำกับดูแลนโยบาย / กฎระเบียบ โครงสร้างพื้นฐาน และเครือข่ายของชุมชน รวมถึงกลไกการคุ้มครองทางสังคมอย่างเป็นทางการจากสถาบันที่ชุมชนเป็นส่วนประกอบอยู่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบที่กว้างขึ้น ทั้งนี้ สิ่งที่จะมีผลต่อความสามารถของชุมชนในการดำเนินการแบบรวมกลุ่ม (community capacity for collective action) ขึ้นอยู่กับองค์ประกอบ ดังนี้

1) สินทรัพย์ของชุมชน (Community Assets) หมายถึง สินทรัพย์ที่เป็นสิ่งที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้ของชุมชนที่ทำให้สมาชิกในชุมชนสามารถตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของตนเองได้

2) มิติทางสังคมของชุมชน (Community Social Dimensions) เป็นคุณสมบัติในการจัดการของชุมชนต่อ สินทรัพย์ของชุมชนได้อย่างเป็นธรรมและ

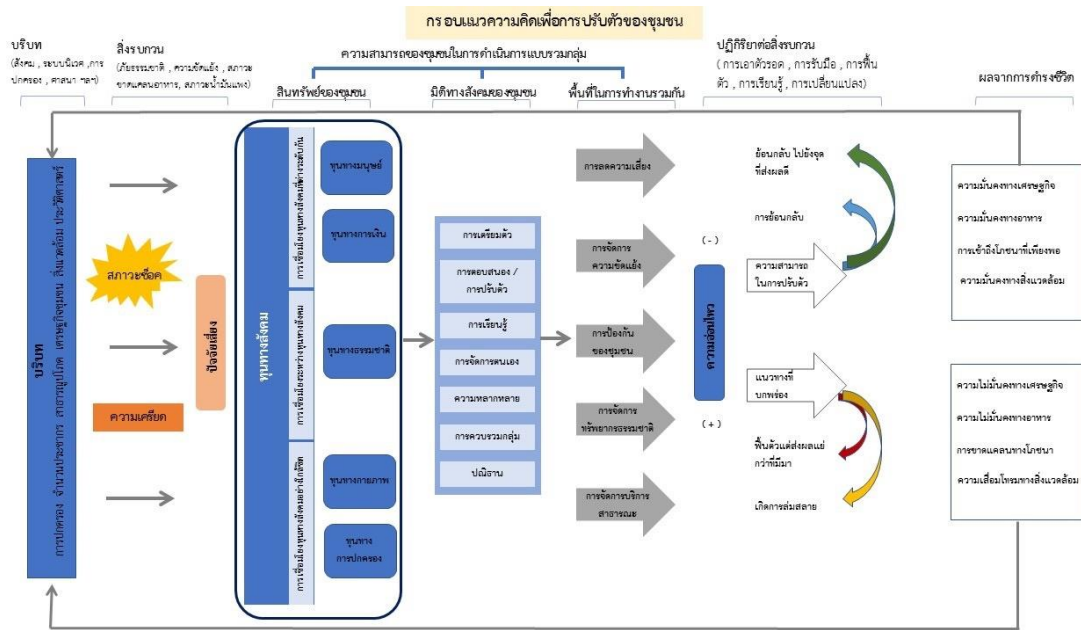
ยั่งยืน ประกอบด้วย การเตรียมความพร้อม การตอบสนองต่อการเรียนรู้และการสร้างนวัตกรรมองค์กรด้วยตนเอง ความหลากหลายความสามัคคี มิติทางสังคมของชุมชนที่มีความชัดเจนและมีประสิทธิผลจะเป็นตัวกำหนดปัจจัยการทำงานร่วมกันและบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างกันภายในชุมชน

3) พื้นที่ในการทำงานร่วมกัน (Areas of Collective Action) หมายถึงพื้นที่ที่ชุมชนจัดระเบียบและทำงานร่วมกันในระดับชุมชนเพื่อประโยชน์ในการสร้างความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลง การทำงานอย่างมีประสิทธิภาพในพื้นที่เหล่านี้ขึ้นอยู่กับการใช้ทรัพยากรของชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพและเป็นธรรม

4. ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงและแนวทางที่บกร่อง (Resilience and Vulnerability Pathways) ชุมชนที่สามารถรวมทรัพยากร มิติทางสังคม และการดำเนินการร่วมกันเพื่อจัดการกับสิ่งรบกวนหรือความตึงเครียดได้จะต้องทำการลดช่องว่างที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยผู้ที่มีศักยภาพน้อยกว่าหรือไม่มีส่วนร่วมในชุมชนมักมีแนวโน้มที่จะไม่สามารถจัดการกับปัญหาที่มากระทบและนำไปสู่ความบกร่องหรือปัญหาได้

5. ผลจากการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต (Livelihood Outcomes) เป็นความต้องการและวัตถุประสงค์ที่คร่าวๆ และชุมชนพยายามที่จะตระหนักถึง ชุมชนที่ยืดหยุ่นจะสามารถตอบสนองความต้องการด้านความมั่นคง ด้านอาหารและปากท้องของสมาชิกได้ การเข้าถึงโภชนาการที่เพียงพอ จะมีสภาพแวดล้อมที่ได้รับการป้องกัน มีรายได้ที่มั่นคงและมีความมั่นคงด้านสุขภาพ สามารถให้ความรู้แก่เยาวชน และจะสามารถมีส่วนร่วมในกระบวนการทางเศรษฐกิจและสังคมที่กว้างขึ้นซึ่งส่งผลต่อวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชน

จากการศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน แสดงให้เห็นว่าแนวความคิดดังกล่าว คือ การศึกษาและค้นหาความสามารถพื้นฐานของชุมชนในการรองรับการเปลี่ยนแปลง และไขว่คว้าโอกาสในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตและการเปลี่ยนแปลงระเบียบแบบแผนการดำรงชีวิต แต่ในขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาพื้นฐานทางทรัพยากรธรรมชาติและความเป็นชุมชนไม่ให้สูญเสียจุดร่วม โดยสิ่งเหล่านี้จะประสบความสำเร็จมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับทุนด้านต่างๆ ที่ชุมชนมี ร่วมกับความสามารถในการแก้ปัญหาและการสร้างฉันทามติในการเจรจาต่อรอง และการร่วมแรงร่วมใจกันจากภายในเป็นสำคัญ หลังจากนั้นจึงขยายไปสู่การสร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มหรือสถาบันทางสังคมภายนอกเพื่อเพิ่มขีดจำกัดในการปรับตัว

แผนภาพที่ 5 แผนภาพแสดงกรอบความคิดเกี่ยวกับความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน (ที่มา : ดัดแปลงจาก USAID, 2013: 7)

บทที่ 3

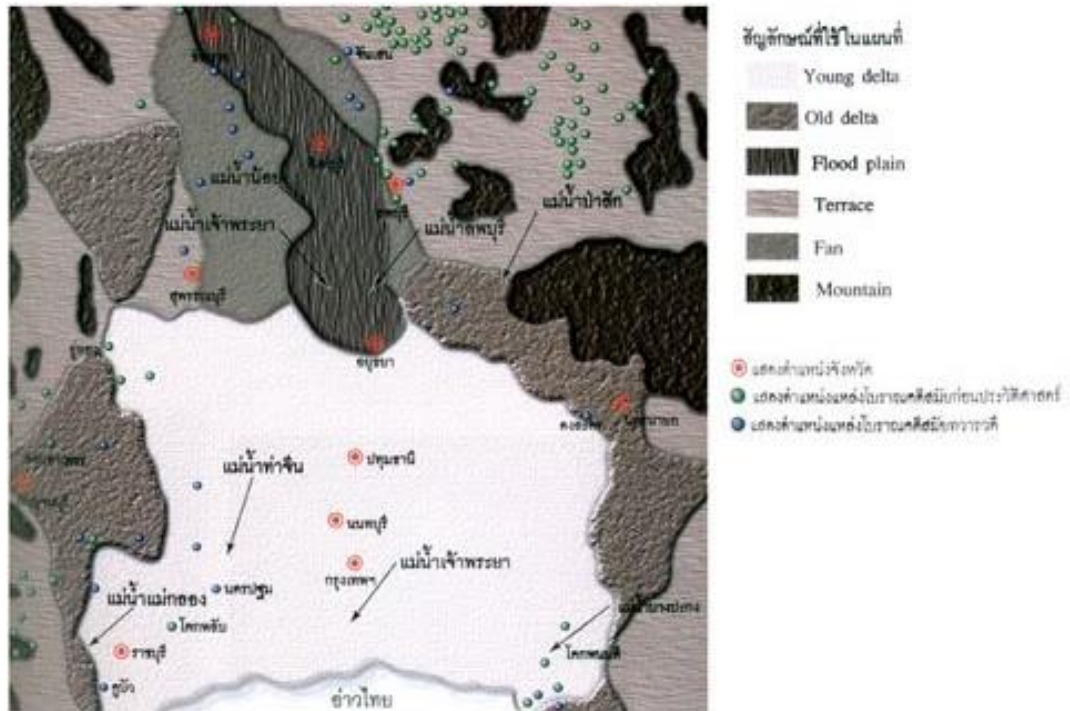
สภาพทั่วไปของพื้นที่ศึกษา

การศึกษาเรื่องการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรม กรณีศึกษา : ชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานครนี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงบริบทของพื้นที่กรณีศึกษาในภาพรวมอันเกี่ยวเนื่องกับปัจจัยทางด้านประวัติศาสตร์ความเป็นมา การก่อเกิดของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในภาพรวม ความสัมพันธ์ของพื้นที่กรณีศึกษากับกลุ่มวัฒนธรรมในย่าน รวมถึงสภาพโดยทั่วไปของพื้นที่ ผู้วิจัยจึงได้สนใจที่จะทำการศึกษาข้อมูลดังกล่าว จากการค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับย่านตลิ่งชัน และชุมชนชาวสวนยกร่องฝั่งธนบุรีในภาพรวม แผนที่ ภาพถ่ายทางอากาศ ผังเมืองของย่าน รวมถึงการสำรวจภาคสนามและการสัมภาษณ์ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ซึ่งจะนำไปสู่พื้นฐานความเข้าใจภูมิทัศน์วัฒนธรรมของพื้นที่กรณีศึกษาต่อไป โดยมีรายละเอียดดังนี้

3.1 ประวัติศาสตร์และความเป็นมาของพื้นที่

ที่ราบลุ่มฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณเมืองบางกอกหรือฝั่งธนบุรีนั้น เป็นส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง (Young Chao Phraya delta) (ดังรูปภาพที่ 1) มีลักษณะลาดต่ำ ส่งผลให้สายน้ำที่ไหลลงมาจากทางเหนือมีความเร็วของกระแส น้ำลดลง ส่งผลให้แม่น้ำมีความคดเคี้ยวมากขึ้น เกิดการสะสมของดินตะกอนและแร่ธาตุมากจึงส่งผลให้บริเวณดังกล่าวมีความอุดมสมบูรณ์ด้านทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายของพืชพรรณ (สุตารา สุจฉายา, 2554) เกี่ยวเนื่องไปกับระบบโครงข่ายของสายน้ำ เกิดการตั้งถิ่นฐานและการทำเกษตรกรรมที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมทางธรรมชาติของชาวสวนยกร่องฝั่งธนบุรีซึ่งปรากฏหลักฐานมาอย่างยาวนานหลายร้อยปี เป็นกลุ่มภูมิวัฒนธรรมที่ผลิตผลอาหารเลี้ยงผู้คนนับตั้งแต่สมัยอยุธยา

ดังที่กล่าวในข้างต้นแล้วว่า พื้นที่บริเวณนี้เป็นส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งเป็นพื้นที่ “จอก” ขึ้นใหม่เมื่อราว 1,000 ปีก่อน ดังนั้นในแถบนี้จึงไม่พบหลักฐานบ้านเมืองหรือชุมชนที่เก่าแก่ไปก่อนหน้านั้น แต่เดิมพื้นที่ส่วนใหญ่คงเป็นป่าชายเลน เต็มไปด้วยโคลนตม การตั้งถิ่นฐานทำมาหากินคงไม่สะดวก ผู้คนที่เข้ามาอยู่อาศัยในระยะแรกจึงเป็นชาวน้ำที่มีวิถีชีวิตผูกพันกับสายน้ำและการใช้เรือในการสัญจร (วิษญูดา ทองแดง และ ศรัณย์ ทองปาน, 2555: 23)

รูปภาพที่ 1 แผนที่แสดงตำแหน่งดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา
(ที่มา : ศรีศักร วัลลิโภดม, ภูมิวัฒนธรรมภาคกลาง, 2552)

จากรูปภาพที่ 1 แสดงให้เห็นถึงลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันของพื้นที่ภาคกลางประเทศไทย ซึ่งส่งผลต่อระบบนิเวศ พืชพรรณ สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ ที่นำไปสู่การก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมในรูปแบบที่แตกต่างกันทั่วทั้งภูมิภาค ในแผนที่จะเห็นว่าภูเขา (Mountain) และที่ราบคาบสมุทร (Terrace) เป็นพื้นที่ที่มีอายุมากที่สุดโอบล้อมภาคกลาง 3 ด้าน สอดคล้องกับนักโบราณคดีที่สันนิษฐานว่าเป็นพื้นที่ที่มีการตั้งถิ่นฐานในระยะแรกจากแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อระยะเวลาผ่านไป สายน้ำจากด้านบนไหลลงสู่ด้านล่างเกิดเป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood plain) ในตอนกลาง จากความอุดมสมบูรณ์ส่งผลให้เกิดการตั้งถิ่นฐานและสร้างบ้านแปงเมืองขึ้นตามหลักฐานจากแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีที่พบได้ทั่วไปในแถบพื้นที่รูปพัด (Fan) ซึ่งต่อเนื่องมาจากลักษณะการพัดพาดินตะกอนของกระแสน้ำ หลังจากนั้นเมื่อทะเลตื้นขึ้นเกิดเป็นทะเลตมในแถบดินดอนปากแม่น้ำเก่าและใหม่ (Old delta & Young delta) ตามลำดับ ด้วยลักษณะพื้นที่ชุ่มน้ำที่เกิดขึ้นในสมัยหลังที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางพืชพรรณและทรัพยากรทางธรรมชาติดังกล่าวนี้ จึงเกิดการตั้งถิ่นฐานที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม และเกิดรูปแบบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวขึ้นกับชุมชนของมนุษย์ในยุคสมัยหลัง

3.1.1 พื้นหลังทางประวัติศาสตร์ของย่านตลิ่งชัน

น. ณ ปากน้ำ ได้ตั้งข้อสันนิษฐานจากหลักฐานโบราณคดีด้านศิลปวัตถุว่า การตั้งถิ่นฐานในระยะเริ่มแรกของผู้คนในแถบนี้ อยู่ที่ย่านบางระมาด บางเชือกหนัง (ในพื้นที่ตลิ่งชันปัจจุบัน) เนื่องจากพบศิลปวัตถุอันเก่าแก่สมัยอยุธยาตอนต้นที่วัดแก้ว วัดตะพาน วัดจันทาผ้าขาว วัดเพลง คลองบางพรหม วัดบางแวก และอีกหลายวัดในย่านบางระมาด บางเชือกหนัง แม่น้ำอ้อม ซึ่งล้วนแต่เป็นวัดที่มีมาก่อนการขุดคลองลัดบางกอกสมัยพระไชยราชา ในสมัยนั้นจะเรียกว่าเมืองอะไรนั้นไม่ทราบได้ แต่คาดว่าคำว่า เมืองบางกอกนั้นคงจะสถาปนาขึ้นเมื่อได้ขุดคลองลัดในสมัยพระไชยราชาแล้ว (น. ณ ปากน้ำ, 2514) โดยในตำนานกรุงธนบุรี (ยิ้ม ปันทยางกูร, 2523) ระบุว่า เมืองธนบุรีแต่เดิมนั้น ศูนย์กลางเมืองตั้งอยู่บริเวณริมคลองบางกอกใหญ่ใกล้กับวัดคูหาสวรรค์หรือวัดศาลาสีหน้า (ริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม) หลังจากนั้นเมื่อมีการขุดคลองลัดแล้วจึงย้ายตำแหน่งศูนย์กลางเมืองมายังฝั่งตะวันออก ตั้งป้อมบางกอกขึ้นบริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ (เหตุการณ์การขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาจะกล่าวถึงในส่วนถัดไป)

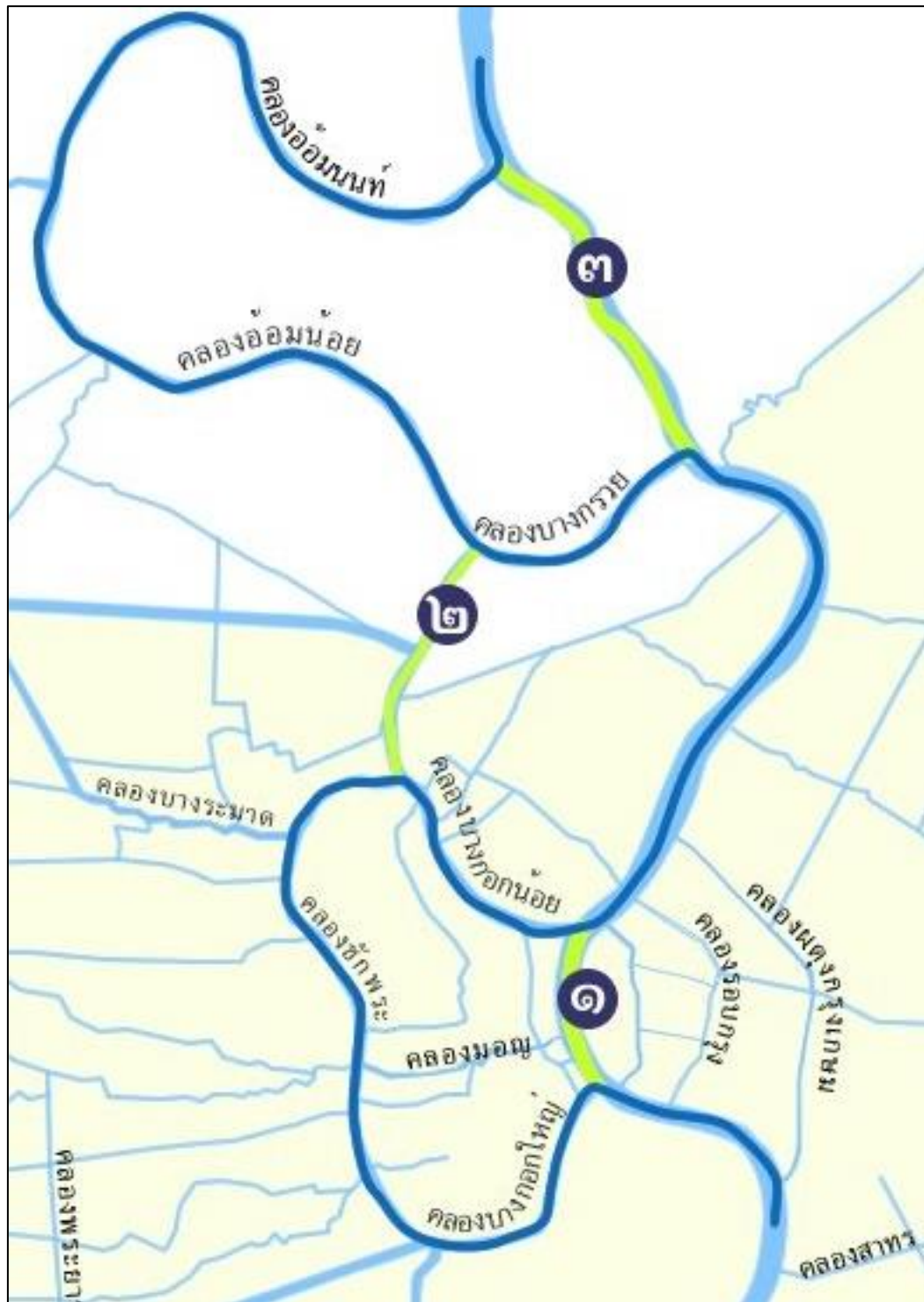
จากโคลงกำสรวลสมุทร ซึ่งแต่งในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 (พ.ศ. 2031 - 2072) แห่งกรุงศรีอยุธยา ได้กล่าวถึงการเดินทางด้วยเรือจากกรุงศรีอยุธยาล่องลงมาตามแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ซึ่งมีลักษณะคดโค้งมากโดยเฉพาะบริเวณถนนบุรีผ่านมายังเมืองบางกอก บรรยายถึงชุมชนสองฝากแม่น้ำที่มีอยู่แล้วหลายแห่ง เช่น บางกรูด บางพลู บางเขน ฉมั่งราย บางระมาด บางฉนัง บางจาก บางนางนอง เป็นต้น เป็นย่านสวนผลไม้อันอุดมสมบูรณ์ทั้ง กล้วย อ้อย มะม่วง ขนุน มะพร้าว มะขาราว และหมาก ตลาดนั้นคลาคล่ำไปด้วยผู้คนซึ่งนำของสวนมาแลกเปลี่ยนซื้อขายกัน (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2548) อาณาบริเวณย่านตลิ่งชันที่ยังปรากฏชื่อสถานที่ในประวัติศาสตร์จวบจนปัจจุบันนี้ คือ บางระมาด และบางฉนังหรือบางเชือกหนัง ซึ่งยังคงพบการถ่ายทอดวิถีชีวิตของชุมชนชาวสวนผลไม้เป็นหลักฐานในปัจจุบัน

ดังที่กล่าวมาแล้ว ในอดีตด้วยลักษณะแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีลักษณะคดโค้งมีคู้่น้ำมาก การเดินทางจากกรุงศรีอยุธยาสู่ปากแม่น้ำจึงเสียเวลาในการเดินเรือมาก จึงเกิดการเริ่มปรับเปลี่ยนภูมิประเทศของแม่น้ำสายสำคัญนี้ด้วยการขุดคลองลัดหลายครั้งนับตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2035 - 2072) เป็นการร่นระยะทางและระยะเวลาในการเดินเรือขึ้น - ลงระหว่าง กรุงศรีอยุธยาและปากแม่น้ำเจ้าพระยาได้อย่างสะดวกมากขึ้น โดยเฉพาะการขนส่งสินค้าซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของความเจริญรุ่งเรืองและความร่ำรวยของกรุงศรีอยุธยา โดยมีลำดับดังนี้ (กรรณิการ์ สุธีรัตนาภิรมย์, 2555)

1. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2035 - 2072) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดซ่อมคลองสำโรงและคลองทับนางซึ่งถูกขุดขึ้นโดยชาวบ้านมาแต่เดิมให้ใหญ่ขึ้น
2. สมเด็จพระไชยราชา (พ.ศ. 2077 - 2089) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัดบางกอก
3. สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091 - 2111) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัดบางกรวย
4. สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153 - 2171) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัดเกร็ดใหญ่
5. สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2172 - 2199) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัดถนนบุรี
6. สมเด็จพระเจ้าเสือ (พ.ศ. 2245 - 2251) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองมหาชัย
7. สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (พ.ศ. 2251 - 2275) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัดปากเกร็ด

ย้อนมาในรัชสมัยสมเด็จพระไชยราชา (พ.ศ. 2077 - 2089) การโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัดบางกอก (จากบริเวณหน้าโรงพยาบาลศิริราชถึงวัดกัลยาณมิตรในปัจจุบัน) ในครั้งนั้น ทำให้กระแสน้ำไหลได้อย่างสะดวกขึ้น กลายเป็นแนวแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ในปัจจุบัน ส่วนบริเวณคู้แม่ น้ำเจ้าพระยาสายเก่า กระแสน้ำไหลเข้าน้อยลงกลายเป็น คลองบางกอกน้อย คลองชักพระ และคลองบางกอกใหญ่ดังเช่นที่ปรากฏในปัจจุบัน ย่านตลิ่งชันซึ่งอยู่ทางฝากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม จึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่สวนฝั่งธนตะวันตกตั้งแต่อยุธยาตอนกลาง (จินตตามณีโรจน์, 2550)

ในสมัยอยุธยาตอนกลางถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ย่านตลิ่งชันฝั่งธนบุรีเป็นส่วนหนึ่งของ “สวนในบางกอก” คู่กับย่านอัมพวา สมุทรสาคร ที่ถูกเรียกว่า “สวนนอกบางช้าง” เนื่องจากพื้นที่ของย่านตลิ่งชันเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง มีลำคลองสาขาย่อยเป็นจำนวนมากและไม่ห่างไกลจากปากแม่น้ำ ส่งผลให้ดินบริเวณนี้มีลักษณะลึกลับลึกเค็มเหมาะแก่การปลูกผลไม้ ให้รสชาติที่เป็นที่นิยมของผู้บริโภคมาแต่อดีต (สุตารา สุฉฉายา, 2542) โดยการทำสวนบริเวณย่านตลิ่งชันนั้นเป็นการทำสวนแบบยกร่อง มีชนิด ร่องน้ำและลำประโดง เป็นรูปแบบของการอาศัยภูมิปัญญาความรู้ในการบริหารจัดการน้ำและทรัพยากรทางธรรมชาติให้อุปประโยชน์ต่อลักษณะการดำรงชีวิตอย่างยั่งยืน

รูปภาพที่ 2 แผนที่แสดงตำแหน่งการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา
(ที่มา : Thanyakij, [ออนไลน์] <http://wikivisually.com>, 2560)

หมายเลข 1 คลองลัดบางกอก (พ.ศ. 2077 - 2089)

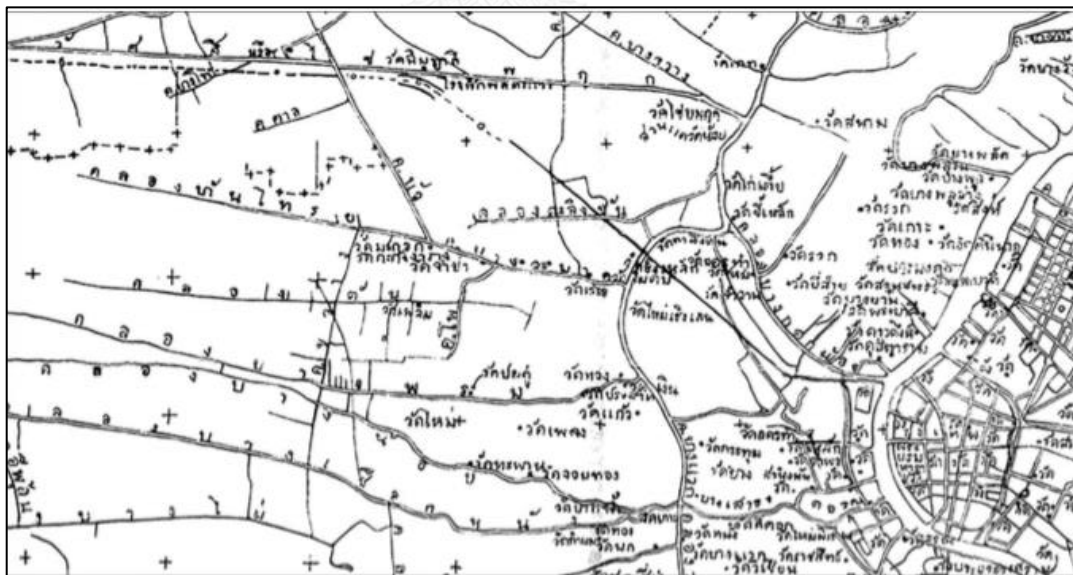
หมายเลข 2 คลองลัดบางกรวย (พ.ศ. 2091 - 2111)

หมายเลข 3 คลองลัดถนนทบุรี (พ.ศ. 2172 - 2199)

3.1.2 การตั้งถิ่นฐานและการขยายตัวของชุมชนย่านตลิ่งชัน

ในสมัยอยุธยาซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนย่านตลิ่งชันเท่าที่มีเอกสารหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ผู้คนจะปลูกบ้านเรือนอาศัยอยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม คือ บริเวณคลองบางกอกน้อย และคลองซีกพระในปัจจุบัน โดยเฉพาะบริเวณปากคลองบางระมาด ปากคลองบางพรหม คลองมอญ ต่อเนื่องไปยังบริเวณปากคลองบางกอกน้อยและคลองบางเชือกหนัง มากกว่าตอนในของบรรดาคลองต่างๆ เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 จึงมีผู้คนหนีภัยสงครามและอพยพจากกรุงศรีอยุธยาลงมายังกรุงธนบุรีและพื้นที่โดยรอบ และต่อจากชุมชนเดิมตามแนวคลองด้านในมากขึ้น

ต่อมาเมื่อมีการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นในปี พ.ศ. 2325 จึงมีผู้คนอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานมากขึ้นทั้งชาวไทยและชาวจีน ซึ่งส่วนใหญ่ดำรงชีพด้วยการทำสวนและทำนา มีการขยายชุมชนเข้าสู่ริมสองฝั่งคลองของคลองสาขาต่างๆ ตอนในมากยิ่งขึ้น เกิดเป็นชุมชนต่างๆ กระจายตัวอยู่ทั่วย่านนี้ โดยคนไทยจะสร้างวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน คนจีนจะมีศาลเจ้าเป็นศูนย์รวมจิตใจ แต่จะมีชาวจีนบางกลุ่มที่นับถือศาสนาคริสต์จะสร้างโบสถ์เป็นศูนย์รวม โดยชุมชนของชาติพันธุ์ต่างๆ (จินตามณีโรจน์, 2555) มีรายละเอียดดังนี้

รูปภาพที่ 3 แผนที่แสดงพื้นที่ของย่านตลิ่งชันในสมัยรัชกาลที่ 5

(ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ อ่างอิงใน (สุภาพรณี จินตามณีโรจน์), 2554)

ชุมชนชาวไทยในย่านตลิ่งชัน

ชุมชนชาวไทยซึ่งเป็นคนกลุ่มใหญ่ของย่านตลิ่งชัน ได้ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่มาอย่างยาวนาน โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน วัดกว่า 30 แห่งตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางถึงรัตนโกสินทร์กระจายตัวอยู่ริมทางน้ำสายต่างๆ อันได้แก่ แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม (ปัจจุบันคือ คลองบางกอกน้อยและคลองชักพระ) คลองบางระมาดคลองบางพรหมและคลองมอญแยกสู่คลองบางกอกน้อย และคลองบางเชือกหนัง หลักทางทางประวัติศาสตร์และคำบอกเล่าที่มีแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานอพยพย้ายถิ่น และการขยายชุมชนอย่างต่อเนื่องจวบจนปัจจุบัน โดยชุมชนชาวไทยในย่านตลิ่งชันนั้นสามารถจำแนกย่อยได้ตามตำแหน่งที่ตั้งกายภาพที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตริมคลอง ดังนี้

ชุมชนย่านแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม (คลองบางกอกน้อยและคลองชักพระ) ได้แก่ชุมชนวัดชัยพฤกษ์มาลา วัดน้อยใน วัดไก่อี้อยู่ วัดตลิ่งชัน วัดช่างเหล็ก วัดเรไร วัดกาญจนสิงหาสน์ วัดรัชฎาธิษฐาน วัดปากน้ำฝั่งเหนือ และวัดปากน้ำฝั่งใต้ ในอดีตจนกระทั่งเมื่อราว 50 ปีที่ผ่านมา ชุมชนรอบๆ วัดเหล่านี้ ล้วนยังเป็นชุมชนชาวสวนและเป็นชุมชนใหญ่ที่มีผู้อยู่อาศัยมากกว่าบรรดาศลองสาขาที่เป็นคลองย่อยลงจากแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม

ชุมชนย่านบางระมาด ได้แก่ ชุมชนวัดมณฑป วัดสมรโกฏิ วัดทอง วัดจำปา และวัดมะกอก ในอดีตจนกระทั่งเมื่อราว 50 ปีที่ผ่านมาปากคลองบางระมาดยังคงเป็นย่านปลูกผลไม้ที่มีชื่อเสียง ผลไม้ขึ้นชื่อในย่านคือ ทุเรียน ละมุด มะไฟ กระท้อน มะม่วง มังคุด ส้มเขียวหวาน และมะพร้าว ความอุดมสมบูรณ์ของบางระมาดนี้เป็นผลให้ผู้อยู่อาศัยนำของสวนมาขายและมีผู้รับซื้อเป็นจำนวนมาก เกิดตลาดน้ำบางระมาดขึ้น แต่เลิกไปเมื่อหลายสิบปีก่อน

ชุมชนย่านคลองบางพรหม ได้แก่ ชุมชนวัดกาญจนสิงหาสน์ วัดรัชฎาธิษฐาน วัดปราสาท และวัดอินทราวาส (วัดประดู่) ในอดีตจนกระทั่งเมื่อ 50 ปีที่แล้ว ชุมชนย่านบางพรหมในอดีตทำสวนอยู่ปากคลอง ถัดเข้ามาด้านในเป็นท้องนา ดังจะเห็นร่องรอยคือ ปัจจุบันมีศาลพระแม่โพสพเก่าอยู่ริมคลองบางพรหมใกล้แนวคลองลัดมะยม ซึ่งในอดีตเป็นศูนย์รวมของการทำพิธีกรรม การทำนาของย่านนี้ถูกเปลี่ยนไปเป็นสวนเมื่อราว 30 ปีเศษ

ชุมชนย่านคลองบางน้อย ได้แก่ ชุมชนวัดเกาะ (บริเวณทางแยกคลองบางน้อยและคลองบางเชือกหนัง) วัดกระโจมทองและวัดสะพาน ในอดีตจนกระทั่งเมื่อราว 50 ปีที่ผ่านมาบริเวณย่านคลองบางน้อยจะมีสวนเฉพาะปากคลอง ถัดไปด้านในคลองจะทำนาบริเวณคลองบางน้อยนี้มีลักษณะเป็นที่ลุ่มมากกว่าคลองบางพรหมและคลองบางระมาด ในอดีตได้รับผลกระทบจากน้ำขึ้นลง ผู้คนตอนในที่ที่จะเดินทางไปปากคลองและที่อื่นๆ ต้องเดินเลาะคลอง

ไปขึ้นเรือแท็กซี่ที่วัดเกาะ เพราะเวลาน้ำลง เรือแท็กซี่จะเกยตื้น ต่อมาในภายหลังมีเรือหางยาวที่สามารถแล่นผ่านน้ำตื้นเข้าสู่ตอนในคลองได้

ชุมชนย่านคลองบางเชือกหนัง เป็นคลองที่อยู่ตอนล่างสุดของเขตตลิ่งชัน อยู่ถัดจากคลองบางน้อยลงไปและอยู่บริเวณแยกตรงวัดเกาะเช่นเดียวกับคลองบางน้อย ชุมชนคลองบางเชือกหนัง ประกอบด้วยกลุ่มชุมชนวัดเกาะเป็นศูนย์รวมปากคลอง วัดทอง วัดพิบูล วัดกำแพง วัดตะล่อม และวัดมะพร้าวเตี้ย บริเวณย่านนี้เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำ ในอดีตจนกระทั่งราว 50 ปีที่ผ่านมา บริเวณปากคลองยังเป็นพื้นที่สวนมีผู้คนอยู่หนาแน่นมาช้านานเช่นเดียวกัน พื้นที่ถัดไปด้านในคลองบางเชือกหนังเป็นพื้นที่ทำนา

ชุมชนชาวจีนย่านตลิ่งชัน

ชาวจีนคงเป็นชนกลุ่มเล็กๆ ที่อพยพเข้ามาและกระจายตัวอยู่ปะปนกับคนไทยในย่านตลิ่งชัน ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนแต้จิ๋ว จีนแคะ และจีนไหหลำ ชาวจีนเหล่านี้มีอาชีพทำสวนและค้าขายโดยเฉพาะเป็นพ่อค้าเข้ามาค้าขายแลกเปลี่ยน จวบจนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) จึงได้ปรากฏการตั้งถิ่นฐานของคนจีนย่านตลิ่งชันเป็น 2 กลุ่มใหญ่ที่ชัดเจนขึ้น ได้แก่ บริเวณริมคลองบางเชือกหนังและบริเวณคลองมหาสวัสดิ์ ซึ่งยังคงปรากฏร่องรอยมาจนถึงปัจจุบัน

ชาวจีนย่านคลองบางเชือกหนัง ตั้งถิ่นฐานสองฝั่งคลองบางเชือกหนังตอนกลาง ซึ่งจะอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่ในราวตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้ปรากฏคริสต์ศาสนิกชนชาวจีนกลุ่มหนึ่งซึ่งส่วนใหญ่มีอาชีพทำสวน ปลูกหมาก พลู มะพร้าว ฯลฯ และค้าขายได้รวมกลุ่มกันและสร้างโรงสวดเล็กๆ ทำด้วยไม้ไผ่เป็นที่ประกอบศาสนกิจใน พ.ศ. 2428 ต่อมาในปี พ.ศ. 2433 จึงได้มีการสร้างวัดหลังแรกขึ้นริมคลองบางเชือกหนัง (ริมคลองบางเชือกหนังฝั่งเขตตลิ่งชันในปัจจุบัน) ได้ชื่อว่า วัดพระตรีเอกานุภาพ โดยอยู่ภายใต้การดูแลของวัดแม่พระลูกประคำ (กาลหว่าร์) และวัดอื่นๆ จะส่งพระสงฆ์ผลัดเปลี่ยนกันมาปกครองดูแล จนกระทั่ง พ.ศ. 2495 วัดนี้ได้รับการยกฐานะให้ปกครองตนเอง ซึ่งแสดงว่ามีชุมชนชาวคริสต์ศาสนิกชนมากจำนวนหนึ่ง โดยคริสต์ศาสนิกชนบางเชือกหนังเป็นกลุ่มคริสต์ศาสนิกชนชาวจีนที่เก่าแก่แห่งหนึ่งของกรุงเทพมหานคร และที่น่าสนใจคือเป็นกลุ่มชาวยุโรปที่ยังคงมีความทรงจำในอดีตร่วมกัน และมีความผูกพันทางสายเลือดและสนิทสนมในระดับเพื่อนบ้านอย่างเหนียวแน่น

ชาวจีนย่านคลองมหาสวัสดิ์ เป็นกลุ่มชาวจีนย่านตลิ่งชันอีกกลุ่มที่เก่าแก่ซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานย้อนขึ้นไปถึงภายหลังจากการขุดคลองมหาสวัสดิ์ โดยคลองมหาสวัสดิ์เป็นคลองที่อยู่ตอนบนของเขตตลิ่งชัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิวงศ์มหาโกษาธิบดีจ้างชาวจีนเป็นแรงงานขุดใน พ.ศ. 2403 เพื่อเชื่อมแม่น้ำอ้อม (คลองบางกอกน้อยตอนบนหรือแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม) บริเวณวัดชัยพฤกษ์มาลาดัดตรงไปออกแม่น้ำท่าจีนบริเวณเหนือศาลเจ้าสุบิน อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ในอดีต คลองมหาสวัสดิ์ถูกเรียกอย่างล้าลองว่า คลองขุดใหม่ หรือ คลองขุด เมื่อขุดคลองมหาสวัสดิ์เสร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานที่สองฝั่งคลอง ให้แก่พระราชโอรส พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ ทำให้เกิดการเปิดพื้นที่ย่านตลิ่งชันทางตอนเหนือเป็นพื้นที่ทำนา แต่คงมีการทำนาในระยะแรกบ้างจากชาวจีนที่ขุด บางส่วนได้ขอเช่าที่ทำสวนผลไม้และทำสวนผัก ต่อมาชาวจีนทั้งจากที่อพยพจากประเทศจีน จากกรุงเทพมหานคร แต่จากพื้นที่อื่นๆ อพยพเข้าไปเช่าที่ดินทำมาหากินมากขึ้น ชาวจีนเหล่านี้ส่วนใหญ่นิยมปลูกผักทำให้ผ่านคลองมหาสวัสดิ์กลายเป็นย่านสวนผักมาอย่างยาวนานกว่าร้อยปี บริเวณสองฝั่งคลองมหาสวัสดิ์ส่วนใหญ่จึงเป็นชาวจีนที่กระจายตัวอยู่ เราจึงพบศาลเจ้าริมคลองหลายแห่ง ที่สำคัญเช่น ศาลเจ้าเซียมซือกง ศาลเจ้าพ่อแห่งเจีย และโรงเจตันโพธิ์

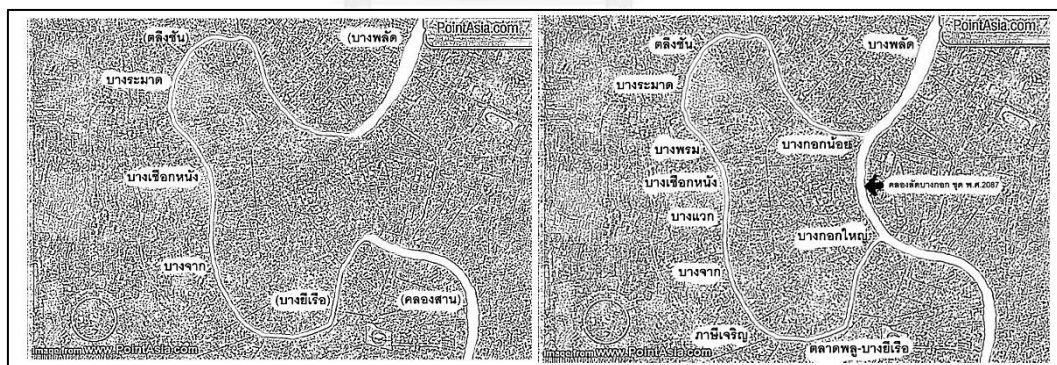
จากลักษณะชุมชนที่ปรากฏบริเวณย่านตลิ่งชัน แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของผู้อยู่อาศัยในพื้นที่นับแต่อดีต แต่ผู้คนทั้งหมดเหล่านี้ล้วนมีส่วนร่วมที่เหมือนกันคือการมีวิถีชีวิตโดยอาศัยพึ่งพิงกับสายน้ำ อยู่กันเป็นย่านหรือบางต่างๆ สอดคล้องกับสัณฐานและการเรียกชื่อสถานที่ในอดีต ดังที่ วรรณิการ์ สุริรัตนภิรมย์ อธิบายภูมิลักษณะ (ลักษณะทางภูมิศาสตร์) ของย่านธนบุรีที่สัมพันธ์กับลักษณะทางภาษาศาสตร์ว่า สิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ใช้ในการอธิบายภูมิลักษณะของย่านฝั่งธนบุรีคือ “บาง” สังเกตได้ว่าในบริเวณนี้พบว่ามีการใช้คำว่า บาง เป็นคำนำหน้าเรียกชื่อพื้นที่หลายแห่งในโคลงกำสรวลสมุทร (หรือที่เรียกกันว่ากำสรวลศรีปราชญ์) เป็นวรรณกรรมเก่าแก่ที่สุดที่ใช้คำว่าบางเรียกชื่อชุมชน หมู่บ้านแรกเริ่มเก่าแก่ที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณนนทบุรี และกรุงเทพมหานคร เช่น บางเขน บางกูด บางพลู บางระมาด บางฉิ่ง บางจาก บางนางนอง เป็นต้น

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายว่า “บาง” หมายถึงทางน้ำเล็กๆ เป็นทางน้ำที่ไหลขึ้นลงตามระดับน้ำในแม่น้ำลำคลองหรือทะเล หรือหมายถึง ตำบลที่อยู่หรือเคยอยู่ริมบางหรือบริเวณที่เป็นบางมาก่อน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายความหมายของ “บาง” ว่า หมายถึงคลองตันซึ่งเกิดจากการขุดชักน้ำในแม่น้ำเข้าไปยังพื้นที่ที่เรียกสวนไร่นาต่างๆ ต่อมาเมื่อมีผู้คนมาตั้งถิ่นฐานใหม่ ก็มีการขุดชักน้ำให้มีความยาวเพิ่มขึ้นต่อไปอีกจนกลายเป็นแม่น้ำลำคลองไป ((สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2504): 239 - 241 อ้างถึงใน กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์, 2555: 46)

ขณะที่นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า บาง อาจมีที่มาจากภาษามอญ โดยมาจากคำว่า บัง ซึ่งแปลว่า เรือ (อาณัติ อนันตภาค, 2552: 24) ซึ่งสอดคล้องกับชนบทวิถีชีวิตของชุมชนที่อาศัยในลักษณะภูมิทัศน์ดังกล่าว

ตามหลักฐานในข้างต้น บาง จึงเป็นชื่อเรียกเพื่ออธิบายสภาพพื้นที่ อันหมายถึงบริเวณที่มีลำน้ำ ทางน้ำ ลำคลอง แม่น้ำ พาดผ่านหรือสิ้นสุดลง ซึ่งบางแห่งอาจมีสายน้ำไหลผ่าน หรือบางแห่งอาจเป็นจุดสิ้นสุดของเส้นทางน้ำนั้นก็ได้ นอกจากความหมายในลักษณะทางกายภาพแล้ว บาง ยังมีความหมายถึงย่านหรือสถานที่ที่มีชุมชนมาอาศัยรวมกันอยู่ในย่านนั้น เป็นบริเวณที่มีทางน้ำไหลตัดผ่านหรือสิ้นสุดลง และอาจมีท่าเรือเพื่อใช้เดินทางติดต่อสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเดียวกันหรือย่านอื่นๆ ในความหมายดังกล่าวนี้ บางจึงสะท้อนลักษณะพื้นที่และการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเก่าแก่ได้เป็นอย่างดี (กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์, 2555: 46)

รูปภาพที่ 4 แผนที่สันนิษฐานแสดงลักษณะของ “บาง” ซึ่งเกิดจากการขุดทางน้ำ
ในภาพแสดงแผนที่สันนิษฐานการเปลี่ยนแปลงของย่านก่อนและหลังการขุดคลองลัดบางกอก
(ที่มา : สุจิตต์ วงษ์เทศ, บางกอก แม่น้ำเจ้าพระยา และเมืองพระประแดง, 2556)

3.1.3 ลักษณะภูมิทัศน์วัฒนธรรมทั่วไปของย่านตลิ่งชั้นในอดีต

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ในพื้นที่ราบลุ่มอันอุดมสมบูรณ์ของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกที่เรียกว่าฝั่งธนบุรี มีการตั้งถิ่นฐานของผู้คนมาอย่างยาวนานหลายร้อยปี แสดงให้เห็นว่าภูมิทัศน์วัฒนธรรมชาวสวนยกร่องและชาวนาฝั่งธนบุรีถูกพัฒนาขึ้นจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่คดเคี้ยวไปตามที่ลาดต่ำจึงทำให้กระแสน้ำไหลช้าลง นำพาตะกอนดินที่มีความอุดมสมบูรณ์พัดพามาฝั่งทุกปีในฤดูน้ำหลาก ชาวสวนใช้ภูมิปัญญาที่เกิดจากการเรียนรู้สภาพแวดล้อมนี้ ปรับเปลี่ยนเป็นพื้นที่เป็นสวนยกร่องที่มีระบบการชลประทานที่ซับซ้อนเป็นโครงข่ายโดยมีการปลูกสร้างบ้านเรือนขนานไปตามตลิ่งสองฝั่งคลองและมีพื้นที่ทำเกษตรกรรมที่ลึกเข้าไประหว่างคลองสายต่างๆ นั้น ชุมชนในแถบนี้จึงมีความสัมพันธ์กับระบบโครงข่ายของสายน้ำอย่างแนบแน่น มีวัฒนธรรมการดำรงชีวิตและประกอบอาชีพที่เด่นชัด เกิดเป็นภูมิวัฒนธรรมของชาวสวนยกร่องฝั่งธนบุรี หรือในอดีตจะถูกเรียกว่า “สวนในบางกอก” ควบคู่กับ สวนนอกบางช้าง กลุ่มภูมิวัฒนธรรมที่ผลิตผลอาหารเลี้ยงผู้คนนับตั้งแต่สมัยอยุธยา (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2559: สวนผลไม้ เศรษฐกิจพื้นฐานของชาวบางกอก, ออนไลน์)

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมชาวสวนยกร่องฝั่งธนบุรีประกอบไปด้วยพื้นที่ราบลุ่มที่มีระบบโครงข่ายทางน้ำสำหรับการชลประทานและคมนาคมตั้งแต่ในระดับใหญ่ที่สุดคือแม่น้ำสายหลักจนถึงระดับเล็กที่สุดคือท้องร่องสวน มีการสร้างวัฒนธรรมการจัดการน้ำและพื้นที่ร่วมกันในรูปแบบของภูมิปัญญาในระดับลุ่มน้ำและระดับท้องร่องเพื่อดูแลรักษาความสมดุลของการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ โดยการตั้งถิ่นฐานและปลูกสร้างอาคารบ้านเรือนที่อยู่อาศัยรวมไปถึงอาคารประเภทศาสนสถาน แหล่งรวมตัวกันของผู้คนเช่นชุมทางการค้า ตลาดต่างๆ จะสัมพันธ์กับลักษณะทางภูมิประเทศที่ถูกพัฒนาขึ้นอย่างเป็นระบบนี้ เกิดเป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่มีแบบแผนปฏิบัติที่ชัดเจน

ด้วยลักษณะของการทำสวนที่ต้องการใช้น้ำมากตลอดปี ในระยะเริ่มแรกจึงมีการขุดคลองสายหลักนี้เพื่อชักน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมเพื่อเข้าสู่พื้นที่ด้านตะวันตก เพื่อเป็นทางลำเลียงน้ำเส้นทางคมนาคมและลำเลียงผลผลิตออกจากสวน คลองสายหลักที่ตั้งฉากกับแม่น้ำสายเดิมนี้ได้แบ่งพื้นที่สองฝั่งคลองไปตามความยาว พื้นที่สวนสองฝั่งคลองนี้จะถูกเรียกว่า “บาง” เช่น บางระมาด บางพรหม บางเชือกหนัง บางแวก บางจาก เป็นต้น ชาวสวนชาวสวนส่วนใหญ่จะใช้พื้นที่ริมฝั่งสองฝั่งของคลองสายหลักนี้ปลูกสร้างบ้านเรือนขนานไปตามความยาวของคลอง ถัดเข้าไปจึงพัฒนาเป็นพื้นที่สวนตามความลึกของแปลงที่ดิน ภายในสวนมีการบริหารจัดการน้ำโดยทำการยกร่องสวนและขุดท้องร่องเพื่อใช้น้ำในการบริหารสวนได้ตลอดปี

เมื่อสวนไม่ได้อยู่ริมแนวคลองสายหลัก ชาวสวนจึงต้องขุดร่องน้ำเพื่อชักน้ำเข้าไปในสวน ร่องน้ำที่ขุดจะเรียกว่า “คู หรือ ลำประโดง” คูหรือลำประโดงนี้จะขุดจากคลองสายหลัก หรือคลองซอย

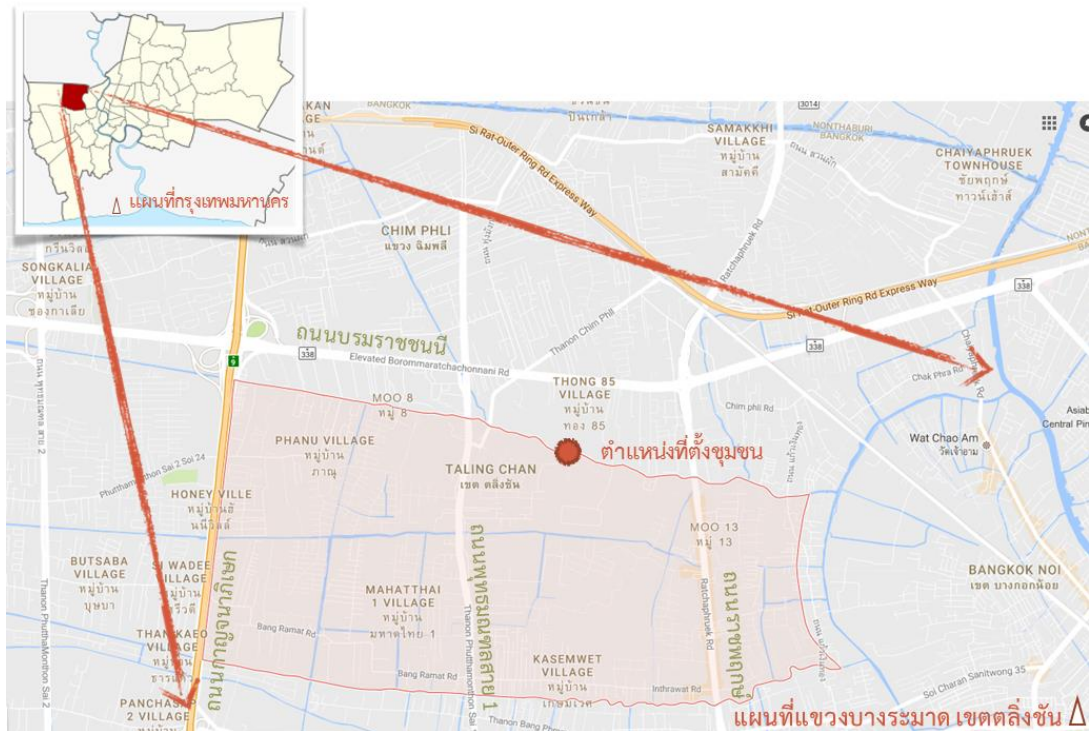
ให้ขนานไปกับเขตของพื้นที่สวน ชูดยาวไปจรดกับเขตสวนของอีกบางหนึ่ง เมื่อจุดจนสุดเขตก็จะจุดคูคั่นเขตแต่ละบาง คูที่คั่นเขตแต่ละบางนี้จะมีควมกว้างครึ่งหนึ่งเป็นของบางหนึ่ง และอีกครึ่งหนึ่งเป็นของอีกบางหนึ่ง ดังนั้นคูที่คั่นเขตนี้จะไม่เป็นกรรมสิทธิ์ของใครคนใดคนหนึ่ง ชาวสวนจะเรียกคูที่คั่นเขตบางนี้ว่า “ทางผี” พื้นที่สวนตลอดความยาวจากคลองจรดทางผีในระหว่างคูหรือลำประโดงหนึ่งจะถูกเรียกว่า “เส้น” ในแต่ละเส้นจะถูกแบ่งออกเป็น “ชนิด” ซึ่งจะมีจำนวนชนิดมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับความลึกของสวนแต่ละเส้น โดยภายในสวนแต่ละชนิดนั้นยังมีการบริหารจัดการน้ำโดยทำการยกร่องสวนและจุดท่อร่องเพื่อใช้น้ำในการบริหารสวนได้ตลอดปี หากมีการขยายครอบครัว นอกจากจะมีการปลูกสร้างเรือนหลังใหม่ต่อจากเรือนหลังเดิมเป็นหมู่บ้านเล็กๆ ภายในที่ดินของครอบครัวแล้ว ชาวสวนจะแบ่งกรรมสิทธิ์ในการถือครองที่ดินตามระบบโครงข่ายร่องสวนนี้ เกิดเป็นกลุ่มชุมชนชาวสวนที่มีความสัมพันธ์ในระดับเครือญาติ จะมีความหนาแน่นมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับขนาดของพื้นที่สวนและจำนวนคนในครอบครัว เกิดเป็นกลุ่มชุมชนชาวสวนที่มีความสัมพันธ์ในระดับเครือญาติและเพื่อนบ้านภายในชุมชนสองฝั่งคลองอย่างแน่นแฟ้น

องค์ประกอบที่เป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในแต่ละบางอย่างสมดุลในอดีต คือ วัฒนธรรมชาวสวน ระบบวัฒนธรรมที่มีการช่วยเหลือเกื้อกูลในระดับชุมชน เนื่องจากในอดีตยังไม่มีจ้างแรงงานระยะเวลาของฤดูกาลที่มีอย่างจำกัด ชาวสวนจะมีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันซึ่งกันระหว่างครอบครัวและเพื่อนบ้าน เช่น เมื่อถึงช่วงลอกเลนก่อนฤดูฝน ชาวสวนครอบครัวหนึ่งจะขอแรงงานจากครอบครัวอื่นๆ ในชุมชนมาช่วยกันเพื่อให้งานเสร็จโดยเร็ว และจะย้ายไปยังสวนอื่นๆ จนครบทุกสวนในชุมชนนั้น ชาวสวนจะใช้วิธีการดังตัวอย่างนี้ช่วยงานจนหมดหน้างานแต่ละชนิด รวมถึงการร่วมกันจัดเตรียมงานสาธารณะประโยชน์ เช่น กิจกรรมทางศาสนา งานประเพณีอื่นๆ เป็นต้น ถือเป็นประเพณีปฏิบัติต่อกันมาอย่างช้านานส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นระหว่างครอบครัว เครือญาติ เพื่อนบ้าน และชุมชน ทำให้ผู้อยู่อาศัยในชุมชนนั้นมีความรู้สึกเป็นคนในของพื้นที่ และติดต่อสัมพันธ์กับชุมชนอื่นไปตามแนวคลองสายหลักและสายรอง เกิดเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนในบางเดียวกัน

3.2 สภาพทั่วไปของชุมชนเกาะศาลเจ้า

ชุมชนเกาะศาลเจ้า เป็นส่วนหนึ่งของภูมิทัศน์วัฒนธรรมย่านตลิ่งชัน ตั้งอยู่บนจุดบรรจบของคลองบ้านไทรและคลองบางระมาด อยู่ในกลุ่มชุมชนบางระมาด ซึ่งประกอบด้วยชุมชนริมคลองบางระมาดและคลองบ้านไทร ดังนี้ ชุมชนวัดช่างเหล็ก ชุมชนวัดมณฑป ชุมชนวัดสมรโกฏิ ชุมชนวัดทอง ชุมชนวัดกระจัง ชุมชนวัดจำปา และชุมชนวัดมะกอก โดยชุมชนเกาะศาลเจ้านี้คือชุมชนวัดจำปาในอดีต ปัจจุบันมีวัดจำปาและศาลเจ้าพ่อจ้อยเป็นศูนย์กลางของชุมชน มีประวัติศาสตร์ร่วมกับบางระมาด และมีวิถีชีวิตเช่นเดียวกับชุมชนในกลุ่มภูมิทัศน์วัฒนธรรมชาวสวนยกร่องฝั่งธนบุรีอื่นๆ

โดยในความเข้าใจทั่วไป ชุมชนเกาะศาลเจ้าตั้งอยู่บริเวณริมคลองบางระมาดฝั่งทิศใต้ต่อเนื่องคลองบ้านไทร ในพื้นที่เขตตลิ่งชัน โดยบริเวณที่มีชุมชนหนาแน่นมีลักษณะเป็นเกาะ มีคลองโอบล้อมทั้ง 4 ด้าน ได้แก่ คลองบ้านไทรด้านทิศเหนือ คลองบางระมาดด้านทิศตะวันออกและทิศใต้ และคลองลัดวัดจำปาด้านทิศตะวันตก เป็นชุมชนที่มีอายุมากกว่า 100 ปี มีศูนย์รวมทางความเชื่อความศรัทธาร่วมกันของคนในชุมชนและชุมชนข้างเคียง คือ วัดจำปา และศาลเจ้าพ่อจ้อย

รูปภาพที่ 5 แผนที่แสดงที่ตั้งชุมชนเกาะศาลเจ้า ส่วนหนึ่งของเขตตลิ่งชันในปัจจุบัน

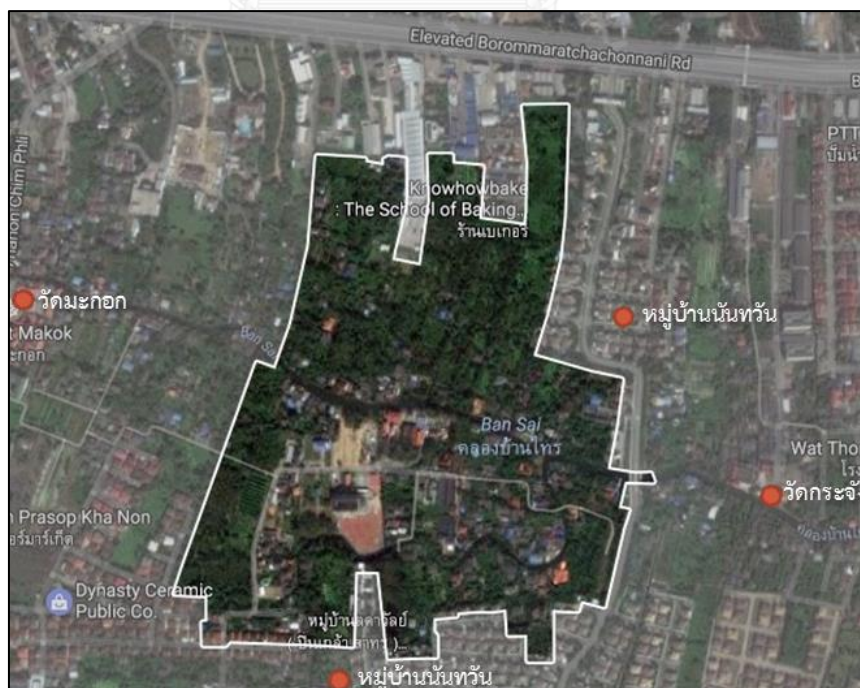
(ที่มา: ผู้วิจัย โดยดัดแปลงจากโปรแกรม Google Earth, 2559)

3.2.1 ลักษณะทางกายภาพ

ที่ตั้งและอาณาเขต

จากการศึกษาจากคำสัมภาษณ์ของคนในชุมชนประกอบกับข้อมูลภาพถ่ายทางอากาศ ทำให้ทราบว่า ชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร แต่เดิมเป็นชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานตามแนวการคมนาคม (Linear settlement) ทางน้ำ เช่นเดียวกับกลุ่มชุมชนอื่นๆ ในกลุ่มภูมิทัศน์วัฒนธรรมเดียวกัน โดยระยะแรกคาดว่าเริ่มจากแนวคลองบางระมาด และคลองบ้านไทรซึ่งมีลักษณะเป็นคลองตันที่ขุดขึ้นเพื่อชักน้ำจากคลองชักพระ (แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม) เพื่อทำเกษตรกรรม มีพื้นที่ประมาณ 200 ไร่ ด้วยลักษณะการแบ่งเขตการปกครองในปัจจุบัน ชุมชนเกาะศาลเจ้าตามที่ถูกวิจัยลงพื้นที่ศึกษา จึงอยู่ใน 2 เขตพื้นที่ กล่าวคือ พื้นที่ฝั่งทิศใต้ของคลองบางระมาดและคลองบ้านไทรอยู่ในพื้นที่แขวงบางระมาด ส่วนพื้นที่ฝั่งทิศเหนือของคลองบ้านไทรและคลองบางระมาดอยู่ในพื้นที่แขวงฉิมพลี มีบ้านเรือนประมาณ 200 หลังคาเรือน ประชากรประมาณ 800 คน โดยมีอาณาเขตติดต่อในปัจจุบันดังนี้

ทิศเหนือ	จรดที่ดินเอกชนริมถนนบรมราชชนนีฝั่งทิศใต้
ทิศตะวันออก	จรดที่ดินหมู่บ้านนันทวัน ปิ่นเกล้า - ราชพฤกษ์
ทิศใต้	จรดที่ดินหมู่บ้านนันทวัน ปิ่นเกล้า - ราชพฤกษ์
ทิศตะวันตก	จรดถนนจำปากาญจนาภิเษก

รูปภาพที่ 6 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงอาณาเขตชุมชนเกาะศาลเจ้า และสถานที่ใกล้เคียง (ที่มา: ผู้วิจัย โดยตัดแปลงจากโปรแกรม Google Earth, 2560)

3.2.2 ลักษณะทางภูมิศาสตร์

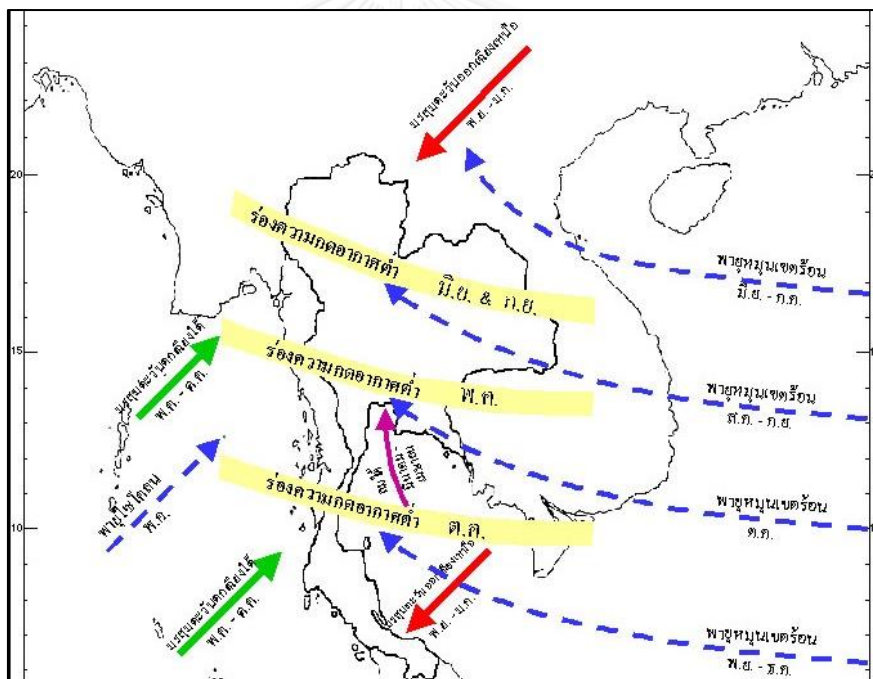
ลักษณะทางภูมิประเทศ ของชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร เป็นพื้นที่ราบลุ่มแบบพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลางตอนล่าง มีความอุดมสมบูรณ์ของดินที่มีแร่ธาตุมาก เหมาะแก่การเพาะปลูก มีลักษณะเป็นแอ่งต่ำอยู่ทั่วไป มีอัตราการทรุดตัวของผิวดินสูง จึงทำให้มีน้ำท่วมเสมอในฤดูฝนของแต่ละปี เพื่อให้การระบายและผันน้ำเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่เนื่องจากพื้นที่อยู่ตอนในฝั่งตะวันตกของคลองชักพระ (แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม) จึงส่งผลให้มีการขุดคลองขึ้นเพื่อชักน้ำจากคลองชักพระ เข้ามาทำเกษตรกรรมและบริหารจัดการน้ำในฤดูแล้งที่น้ำน้อยจนกระทั่งฤดูมรสุมที่น้ำมาก การจัดการน้ำที่ส่งผลต่อลักษณะทางภูมิประเทศนี้สามารถย้อนขึ้นไปถึงตั้งแต่สมัยอยุธยาหรือเก่าแก่กว่า หลังจากนั้นจึงเกิดการขุดคลองสายย่อย ลำประโดงและร่องสวนตามลำดับ (พีรเดช ลำดับวงศ์, 2553) พื้นที่จึงมีลักษณะที่แสดงถึงการตั้งถิ่นฐานที่มีความสัมพันธ์กับสายน้ำ และการเกษตรกรรมที่อาศัยน้ำเป็นหลักปรากฏเป็นลักษณะภูมิประเทศที่มีที่มาจากพื้นที่สวน เป็นระบบกริดตามเส้นขนาน

รูปภาพที่ 7 ภาพถ่ายแสดงการตั้งถิ่นฐานที่มีความสัมพันธ์กับสายน้ำริมคลองบ้านไทร
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

3.2.3 ลักษณะภูมิอากาศ

อยู่ภายใต้อิทธิพลของมรสุม 2 ชนิด คือ มรสุมตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งพัดจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ปกคลุมในช่วงฤดูหนาว ทำให้พื้นที่มีอากาศหนาวเย็นและแห้งแล้ง กับมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งพัดจากทิศตะวันตกเฉียงใต้ปกคลุมในช่วงฤดูฝน ทำให้อากาศชุ่มชื้นและมีฝนตก มีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง พืชพรรณปกคลุมดินมีไม่มาก เนื่องจากปัจจุบันการใช้ประโยชน์ที่ดินส่วนใหญ่เปลี่ยนไปเป็นสิ่งก่อสร้างแทนพื้นที่เกษตรกรรม จึงมีอุณหภูมิค่อนข้างสูงและอากาศร้อนอบอ้าวมากในฤดูร้อน ส่วนในฤดูหนาวไม่หนาวจัด มีอุณหภูมิเฉลี่ยตลอดปี 28 - 30 องศาเซลเซียส อุณหภูมิสูงสุดเฉลี่ย 32 - 34 องศาเซลเซียส และอุณหภูมิต่ำสุดเฉลี่ย 24 - 26 องศาเซลเซียส โดยมีอากาศร้อนจัดอยู่ในเดือนเมษายนและพฤษภาคม และมีอากาศหนาวอยู่ในเดือนธันวาคม พื้นที่ส่วนใหญ่มีปริมาณฝนรวมปกติอยู่ระหว่าง 1,400 - 1,600 มิลลิเมตร (ศูนย์ภูมิอากาศสำนักพัฒนาอุตุนิยมวิทยา กรมอุตุนิยมวิทยา, 2556)

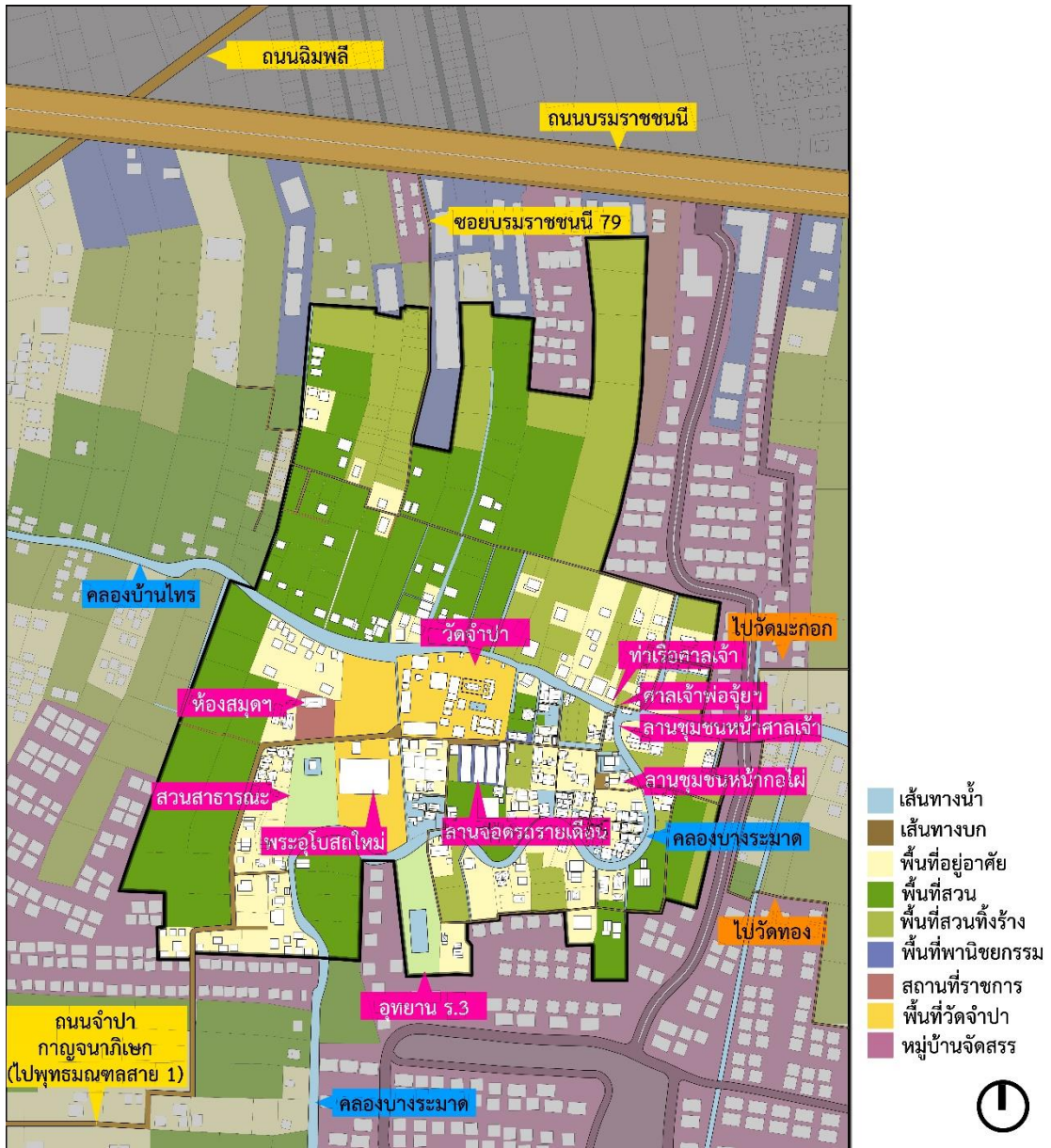
รูปภาพที่ 8 แผนที่แสดงอิทธิพลของสภาพภูมิอากาศที่มีต่อประเทศไทย

(ที่มา : กรมอุตุนิยมวิทยา, 2559)

จากสภาพภูมิศาสตร์ซึ่งประกอบด้วย สภาพภูมิประเทศและสภาพภูมิอากาศดังที่อ้างอิงตามข้อมูลในเบื้องต้นนี้ จึงส่งผลให้บริเวณพื้นที่ชุมชนเกาะศาลเจ้า และบริเวณใกล้เคียงในย่านตลิ่งชัน มีทรัพยากรธรรมชาติที่มีความใกล้เคียงกันในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ส่งผลต่อการก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่มีความเฉพาะของพื้นที่

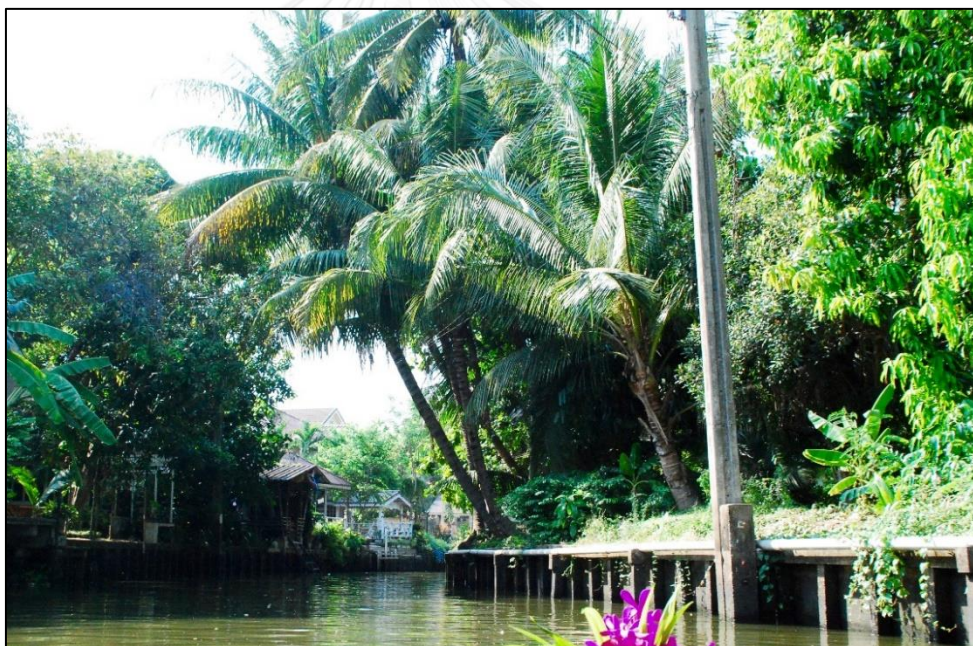
3.2.4 ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

เนื่องจากพื้นที่เดิมเป็นพื้นที่เกษตรกรรม การศึกษาทรัพยากรธรรมชาติดั้งเดิมที่สำคัญจึงศึกษาทรัพยากรธรรมชาติที่ส่งผลต่อการก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม ซึ่งประกอบไปด้วย ทรัพยากรดิน และทรัพยากรน้ำ เป็นปัจจัยสำคัญหลักที่ส่งผลต่อการพัฒนารูปแบบการตั้งถิ่นฐานและวิถีชีวิต วัฒนธรรมของคนในพื้นที่ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

รูปภาพที่ 9 แผนที่แสดงทรัพยากรและการใช้ประโยชน์ของชุมชนในปัจจุบัน
(ที่มา : แผนที่จากการลงพื้นที่ศึกษาโดยผู้วิจัย, 2560)

ทรัพยากรดิน บริเวณพื้นที่ชุมชนเกาะศาลเจ้า เป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ กรุงเทพมหานครฝั่งตะวันตก ประกอบด้วย ชุดดินกลุ่มที่ 3 หรือชุดดินบางกอก มีการกำเนิดจากตะกอนน้ำทะเลผสมกับตะกอนลำน้ำ ซึ่งพัฒนาในสภาพน้ำกร่อย มีลักษณะพื้นที่ราบเรียบ ความลาดชัน 0 - 1% มีการไหลบ่าของน้ำบนผิวดินและการซึมผ่านของน้ำช้า การระบายน้ำด้วยคุณสมบัติของดินเองทำเป็นไปได้น้อย ลักษณะและสมบัติของดิน เป็นดินลึกมาก ดินบนเป็นดินเหนียว สีดำ มักพบจุดประสีน้ำตาล ดินบนตอนล่างเนื้อดินเป็นดินเหนียว สีเทาเข้มหรือสีเทาปนน้ำตาล ลึกลงไปจะพบดินเลนสีน้ำเงินที่มีปริมาณกำมะถันต่ำ มีเปลือกหอยปะปนตลอด ชุดดินที่คล้ายคลึงกันคือ ชุดดินสมุทรปราการ มีข้อจำกัดการใช้ประโยชน์คือ หากไม่ทำการจัดการระบบทางน้ำ จะมีน้ำท่วมขังในฤดูฝน (สำนักสำรวจและวิจัยทรัพยากรดิน กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2557) จากลักษณะชุดดินดังกล่าว สำนักสำรวจและวิจัยทรัพยากรดิน จึงมีข้อเสนอแนะในการทำเกษตรกรรมว่าเป็นชุดดินที่เหมาะสมแก่การทำนา หรือทำสวนแบบยกร่องและสามารถทนต่อน้ำกร่อยได้

รูปภาพที่ 10 ภาพถ่ายแสดงความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณบริเวณริมคลองบางระมาด
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

ทรัพยากรน้ำ ดังที่กล่าวในข้างต้นว่า บริเวณพื้นที่ชุมชนเกาะศาลเจ้า เป็นพื้นที่ราบลุ่มมีน้ำมาก และจากลักษณะของทรัพยากรดินชุดบางกอกที่ปรากฏ ส่งผลให้เกิดการบริหารจัดการระบบทางน้ำให้มีประสิทธิภาพในการใช้ประโยชน์ได้อย่างสูงสุด นอกจากทรัพยากรน้ำที่เกิดจากคลองธรรมชาติแล้ว ตลอดระยะเวลาการตั้งถิ่นฐานได้มีการขุดคลองสายต่างๆ เพื่อ

เชื่อมโยงโครงข่ายการใช้ทรัพยากรเป็นจำนวนมากในพื้นที่และย่านใกล้เคียง โดยสามารถจำแนกทรัพยากรน้ำที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ ได้ตามการจำแนกของ เท็ดคักดี เตชะกิจขจร ในรายงานโครงการวิจัย เรื่อง งานศึกษาการเปลี่ยนแปลงและแนวโน้มของการพัฒนาสภาพสังคมชุมชนริมน้ำบริเวณเครือข่ายลำน้ำคลองบางกอกน้อย พ.ศ. 2542 ดังนี้

1) คลองสายหลัก คือ คลองที่เคยเป็นแม่น้ำเดิม หรือเป็นคลองสายใหญ่ที่มีมีสถานะเทียบเท่ากับแม่น้ำ หรือ มีขนาดความกว้างและลึกมากพอสำหรับการสัญจรทางน้ำที่หนาแน่นมาก มีสัดส่วนส่วนการใช้งานที่สูง ไม่ว่าจะเป็นการอุปโภค การบริโภค และการคมนาคม ซึ่งคลองสายหลักนี้อาจมีระบบคมนาคมขนส่งสาธารณะรวมอยู่ด้วยคลองสายหลักที่เกี่ยวข้องกับชุมชนเกาะศาลเจ้าโดยตรง คือ คลองชักพระ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของคลองบางระมาด อยู่ห่างจากชุมชนไปทางทิศตะวันออกประมาณ 2 กิโลเมตร ดังที่กล่าวมาแล้ว ในอดีตคลองชักพระเคยเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม เป็นต้นสายของคลองบางต่างๆ ที่ขุดชักน้ำเข้าทางทิศตะวันตกของคลองชักพระ

รูปภาพที่ 11 ภาพถ่ายแสดงคลองสายหลัก : คลองชักพระบริเวณตัดถนนเจริญสุขุมวิท
(ที่มา : Mindhand, <http://oknation.nationtv.tv/blog/mindhand, 2554>)

2) คลองสายรอง คือลำคลองที่มีขนาดความกว้างและลึกมากพอแก่การสัญจรที่หนาแน่นในระดับปานกลาง มีสัดส่วนการใช้งานด้านอุปโภคและบริโภคสูง แต่การคมนาคมขนส่งจะเป็นไปในระดับครัวเรือนในพื้นที่ ส่วนใหญ่เป็นคลองเชื่อมต่อระหว่างคลองสายหลัก หรือคลองสายรองอื่นๆ สันนิษฐานว่าอาจเป็นเพียงลำรางของลำน้ำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติก่อน เมื่อมีการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนทางเกษตรกรรม จึงต้องขุดแต่งขยายหรือใช้การเดินย่ำเพื่อการชลประทาน และความสะดวกในการคมนาคมและการขนส่ง ทั้งนี้สามารถจำแนกคลองสายรองเป็นสองประเภท คือ คลองสายรองที่เชื่อมต่อมีทางออกสู่คลองสายหลักหรือคลองสายรอง

ในบริเวณโดยรอบ และคลองสายรองที่อาจเคยเชื่อมต่อกับคลองสายหลักหรือคลองสายรองอื่นๆ แต่ปัจจุบันมีสภาพเป็นคลองตัน ส่วนใหญ่มักเป็นคลองที่ตัดเข้าสู่วัดที่อยู่ในสวน คลองสายรองที่เกี่ยวข้องกับชุมชนเกาะศาลเจ้า ได้แก่ คลองบางระมาด เป็นคลองที่เริ่มต้นจากคลองซึกพระโหลลงบรรจบที่คลองวัดโพธิ์ คลองบ้านไทร เริ่มต้นที่คลองบางระมาดยาวตามแนวตะวันออก - ตะวันตกบรรจบคลองขุนศรีในเขตทวีวัฒนา นอกจากนี้ยังมีคลองสายรองในบริเวณใกล้เคียงที่มีบทบาทต่อชุมชนเกาะศาลเจ้า เช่น คลองวัดโพธิ์ คลองบัว

รูปภาพที่ 12 ภาพถ่ายแสดงคลองสายรอง : คลองบางระมาดบริเวณชุมชนวัดกระจิง
(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2560)

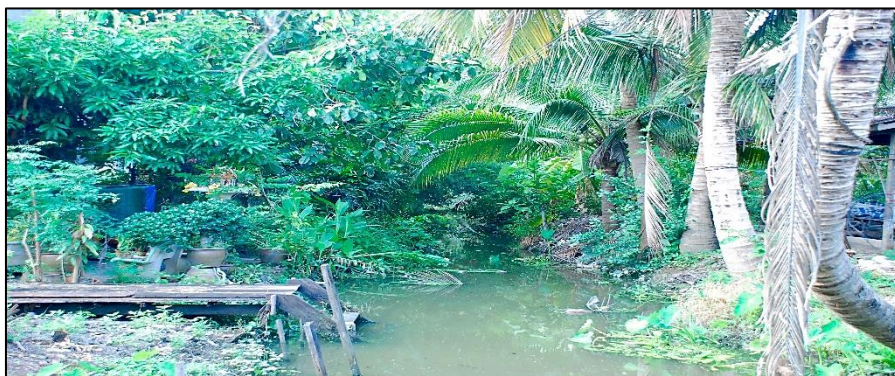
รูปภาพที่ 13 ภาพถ่ายแสดงคลองสายรอง : คลองบ้านไทรบริเวณหน้าวัดจำปา
(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2560)

3) **คลองสวน** คือลำคลองสายที่มีขนาดความกว้างและความลึกเพียงพอแก่การสัญจรเพื่อเข้าออกสวน ซึ่งการเข้าออกนั้นสัมพันธ์กับระดับน้ำที่ขึ้นลงต่างกัน และขนาดบรรทุกของเรือ มีการใช้งานด้านการอุปโภคบริโภคบ้าง ส่วนใหญ่เป็นคลองตัน แต่ภายในมีการแตกแขนงเชื่อมต่อกับคลองสวนอื่นๆ ภายใน โดยมากมักตั้งชื่อตามบุคคลที่คาดว่าเคยอยู่หรือมีส่วนร่วมในการขุดคลองดังกล่าว คลองประเภทนี้ในย่านได้แก่ ได้แก่ คลองลัดถลมยา คลองลัดตาเหนียว เป็นต้น

รูปภาพที่ 14 ภาพถ่ายแสดงคลองสวน : คลองลัดถลมยาบริเวณตลาดน้ำคลองลัดถลมยา
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

4) **ลำประโดง** คือลำน้ำสายเล็กกว่าคลองสวน มีขนาดเพียงพอเพื่อการกระจายน้ำเข้าสู่พื้นที่ชลประทานอื่นๆ ในสวน มีบ้างที่สามารถใช้ในการสัญจรเพื่อเข้าออกสวน และยังเป็นแนวแบ่งเขตที่ดินด้วย ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นคลองตัน

รูปภาพที่ 15 ภาพถ่ายแสดงลำประโดง : ลำประโดงภายในสวนคุณสาวตรี
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

5) ร่องสวน พื้นที่หน่วยเก็บกักน้ำเพื่อใช้ในการเกษตรกรรม จะไม่เชื่อมต่อกับลำน้ำสายใดๆ โดยตรง แต่จะต้องผ่านท่อน้ำที่เดินลอดคันดินเข้าไป เพื่อการบังคับระดับน้ำตามจังหวะน้ำขึ้นลง

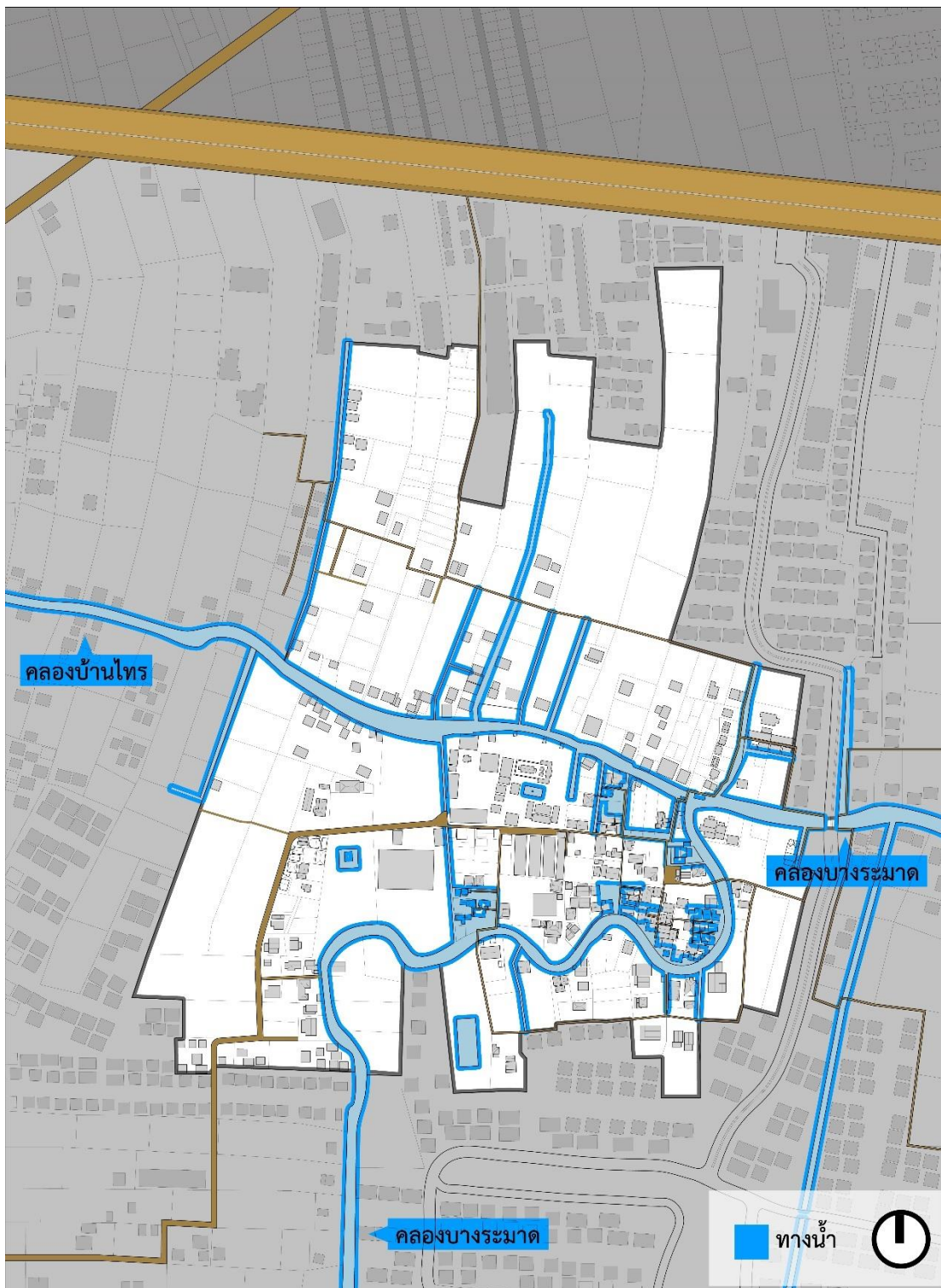

รูปภาพที่ 16 ภาพถ่ายแสดงร่องสวน : ร่องสวนภายในสวนพื้นที่ชุมชนเกาะศาลเจ้า
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

จากการศึกษาลักษณะระบบโครงข่ายทางน้ำในพื้นที่ ในอดีตก่อนความนิยมในการคมนาคมทางถนน โครงข่ายทางน้ำของพื้นที่โดยรอบชุมชนเกาะศาลเจ้ามีระบบที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ทำให้การผันระบายน้ำและการท่อน้ำเข้าสามารถดำเนินการได้ทุกพื้นที่ แต่ในปัจจุบันสภาพที่ปรากฏ ยังคงมีความสมบูรณ์ในระดับคลองสายหลักและคลองสายรองเท่านั้น คลองสวน ลำประโดง และร่องสวนหลายพื้นที่ถูกถมหรือขาดการดูแล แต่อย่างไรก็ตามในพื้นที่ของชุมชนเกาะศาลเจ้ายังคงมีความสมบูรณ์ของระบบทางน้ำมากกว่าพื้นที่ใกล้เคียงดังรูปภาพที่ 18

รูปภาพที่ 17 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรทางน้ำ
(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 18 แผนที่แสดงทรัพยากรน้ำของชุมชนเกาะศาลเจ้าในปัจจุบัน
(ที่มา : ผู้วิจัย, 2560)

3.2.5 ระบบสาธารณูปโภคและสาธารณูปการขั้นพื้นฐาน

การคมนาคม ปัจจุบันชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร และพื้นที่ใกล้เคียง ใช้การสัญจรหลัก 3 ประเภท ดังนี้

1) การสัญจรทางบก

ถนนสายหลักที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่โดยตรง ได้แก่ ถนนบรมราชชนนี เริ่มก่อสร้างในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2522 เรียกว่าทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 338 สายบางกอกน้อย - นครชัยศรี เพื่อบรรเทาการจราจรที่แออัด และให้ประชาชนได้รับความสะดวกในการเดินทาง สู่จังหวัดปริมณฑลโดยรอบกรุงเทพมหานครและจังหวัดต่าง ๆ ในภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมีแนวเส้นทางเริ่มต้นจากแยกบรมราชชนนี ก่อสร้างแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2527 ถนนราชพฤกษ์ ตัดขึ้นตามพระราชกฤษฎีกากำหนดเขตที่ดินในบริเวณที่จะเวนคืนในท้องที่อำเภอบางบัวทอง อำเภอเมืองนนทบุรี อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี และเขตตลิ่งชัน เขตภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2537 เริ่มเวนคืนและก่อสร้างในปี พ.ศ. 2542 แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2548 ถนนพุทธมณฑลสาย 1 มีจุดเริ่มต้นตั้งแต่ถนนเพชรเกษม ซ้อนทับแนวซอยเพชรเกษม 60/2 เดิม มุ่งตรงไปทางทิศเหนือ ตัดกับถนนบางแวกและถนนพรานนก - พุทธมณฑล สาย 4 ซ้อนทับและตัดผ่านแนวถนนพุทธมณฑล สาย 1 (สายเดิม) ซึ่งมีลักษณะคดเคี้ยว จากนั้นตัดกับถนนบรมราชชนนี บริเวณด้านข้างสถานีขนส่งผู้โดยสารสายใต้ใหม่ และถนนสวนผัก ไปสิ้นสุดที่ทางรถไฟสายใต้ เป็นหนึ่งในถนนของโครงการฉลอง 25 ศตวรรษพระพุทธศาสนาสากล ซึ่งเริ่มเกิดขึ้นราวปี พ.ศ. 2500 แต่แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2554

รูปภาพที่ 19 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงถนนสายหลัก : ถนนบรมราชชนนี

(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2559)

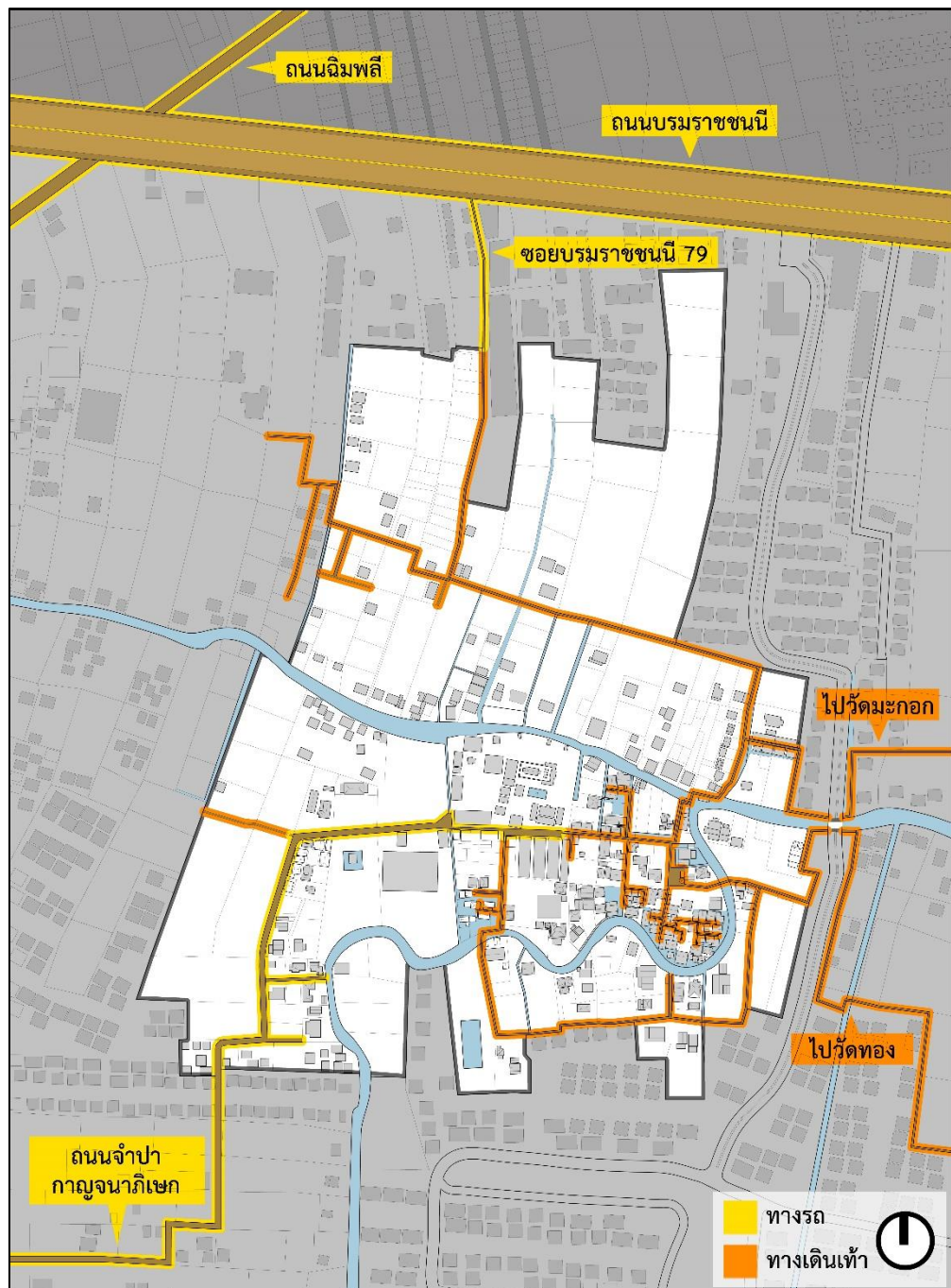
ถนนสายรองและถนนสายย่อยที่ใช้สำหรับชุมชนและพื้นที่ใกล้เคียง คือ ถนนจำปา
กาญจนานิกเชก เกิดจากความร่วมมือร่วมใจและความศรัทธาของคนในชุมชนเกาะศาลเจ้า -
 วัดจำปา และชาวชุมชนวัดโพธิ์ โดยการสละแนวขอบที่ดินทางเดินขอบสวนข้างละ 3 เมตร
 เพื่อขยายเป็นทางรถจากซอยโชคสมบัติ ถนน**ฉิมพลีเดิม** (ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของถนนพุทธ
 มณฑลสาย 1) เข้าสู่วัดจำปาที่อยู่กลางสวน สร้างแล้วเสร็จประมาณช่วงปี พ.ศ. 2542 ถนน
 ฉิมพลี เป็นถนนสายแรกที่ตัดขึ้นในย่านคลองบางระมาดเพื่อเชื่อมต่อชุมชนทางรถไฟตลิ่งชัน เข้า
 กับย่านชุมชนวัดตลิ่งชันริมคลองชักพระ และที่ว่าการอำเภอตลิ่งชัน (ปัจจุบันคือสำนักงาน
 เขตตลิ่งชัน) อีกทางหนึ่งตัดลงมาจรดหน้าวัดมะกอก ริมคลองบ้านไทร สร้างแล้วเสร็จเมื่อราว
 พ.ศ. 2500 - 2510 **ถนนบรมราชชนนี ซอย 63** เป็นถนนขนาดเล็กที่แยกออกมาหลังจาก
 สร้างถนนบรมราชชนนีแล้วเสร็จเพื่อตัดเข้าสู่วัดทอง ริมคลองบางระมาด เป็นเส้นทางสำคัญ
 ของคนในชุมชนเกาะศาลเจ้าที่ต้องการเดินทางไปนอกพื้นที่ด้วยทางรถยนต์ ก่อนที่จะตัดถนน
 จำปាកาญจนานิกเชก สร้างแล้วเสร็จราว พ.ศ. 2533 **ถนนบรมราชชนนี 77** เป็นทางขนาด
 เล็กที่ชาวบ้านใช้สัญจรออกจากสวนด้วยทางเดินเท้าหรือยานพาหนะขนาดเล็ก เช่น จักรยาน
 หรือจักรยานยนต์ สร้างแล้วเสร็จหลังการตัดถนนบรมราชชนนี

รูปภาพที่ 20 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงถนนสายรอง : ถนนจำปាកาญจนานิกเชก

(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2559)

จากรูปภาพที่ 20 แสดงให้เห็นแนวถนนจำปាកาญจนานิกเชกที่ถูกสร้างขึ้นด้วยความ
 ศรัทธาที่มีต่อวัดจำปาและความเสียสละของชาวสวนชุมชนเกาะศาลเจ้า-วัดจำปา และชุมชน
 วัดโพธิ์ โดยตัดขยายจากซอยโชคสมบัติที่เชื่อมต่อกับถนนพุทธมณฑลสาย 1 ถนนจำปา
 กาญจนานิกเชกนี้เป็นถนนทางรถเพียงเส้นเดียวที่ชาวชุมชนใช้สัญจรเข้า-ออก

รูปภาพที่ 21 แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรทางบกของชุมชนเกาะศาลเจ้า
(ที่มา : แผนที่จากการลงพื้นที่ศึกษาโดยผู้วิจัย, 2559)

จากรูปภาพที่ 21 แสดงให้เห็นถึงการเชื่อมต่อ 1) การคมนาคมทางบกด้วยแนวถนนรถยนต์ (สี่เหลืง) จากภายนอกชุมชน เข้ากับ 2) การสัญจรทางเท้าและยานพาหนะขนาดเล็ก (สี่ล้อ) ภายในชุมชน โดยมีลานจอดรถเป็นพื้นที่เชื่อมต่อการใช้งานทั้ง 2 ระบบนี้ตามรูปภาพที่ 40

รูปภาพที่ 22 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงการเชื่อมต่อการสัญจรทางบกและทางเข้าชุมชน
(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 23 ภาพถ่ายแสดงการเชื่อมต่อระบบการสัญจรและทางเข้าชุมชน
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 24 และรูปภาพที่ 25 ภาพถ่ายแสดงลานจอดรถรายเดือน พื้นที่จอดรถของคนในชุมชน
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

2) การสัญจรทางน้ำ

ในอดีตชุมชนเกาะศาลเจ้าและพื้นที่ใกล้เคียงใช้การสัญจรด้วยโครงข่ายทางน้ำเป็นหลัก ดังที่กล่าวมาแล้ว โดยแทบทุกบ้านในอดีตมีท่าเรือ และศาลาเก็บเรือบริเวณริมคลองหน้าบ้าน หากต้องการเดินทางไปยังภายนอกพื้นที่จะใช้บริการเรือแท็กซี่ ซึ่งจอดเทียบท่าบริเวณศาลเจ้าพ่อจ้อย ซึ่งเป็นจุดตัดระหว่างคลองบางระมาดและคลองบ้านไทร ทำให้ในอดีตบริเวณดังกล่าวมีบรรยากาศที่คึกคัก มีผู้คนขึ้นลงเรือตลอดทั้งวัน แต่หลังจากความนิยมโดยสารทางเรือลดน้อยลง เรือแท็กซี่จึงเลิกกิจการไปเมื่อราวช่วงปี พ.ศ. 2540 แต่ยังคงมีเรือรับจ้างเดินทางสัญจรอยู่บ้าง ปัจจุบันเรือที่มีการสัญจรหลักในลำคลองสายต่างๆ คือ เรือหางยาวที่เป็นเรือจ้าง เรือนักท่องเที่ยว และค้าขายซึ่งเหลือจำนวนไม่มากในพื้นที่

รูปภาพที่ 26 ภาพถ่ายแสดงท่าเรือเกาะศาลเจ้าที่คึกคักในอดีต ปัจจุบันใช้เป็นที่เรือนักท่องเที่ยวเป็นหลัก
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

จากรูปภาพที่ 26 แสดงให้เห็นท่าเรือเกาะศาลเจ้าในปัจจุบัน มีการใช้งานที่ลดลงเป็นอย่างมากเมื่อเทียบกับในอดีต ซึ่งพื้นที่นี้เคยเป็นท่าเรือที่มีความคึกคัก มีเรือแท็กซี่และเรือโดยสารสาธารณะแล่นไปมาและเทียบท่าตลอดทั้งวันจากทั้งคนในชุมชนเกาะศาลเจ้าและชุมชนใกล้เคียง ปัจจุบันเว้นทำการท่าเรือนี้ค่อนข้างเงียบเหงา เนื่องจากไม่มีเรือแท็กซี่ให้บริการแล้ว

รูปภาพที่ 27 ภาพถ่ายแสดงผู้อยู่อาศัยชาวเกาะศาลเจ้าที่ยังคงใช้เรือในชีวิตประจำวัน
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 28 ภาพถ่ายแสดงร้านค้าริมคลองบ้านไทร ระหว่างชุมชนเกาะศาลเจ้าและชุมชนวัดมะกอก
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 29 ภาพถ่ายแสดงเรือขายอาหารในคลองบางระมาดที่ยังคงหลงเหลืออยู่เป็นจำนวนน้อย
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

3) การสัญจรทางเท้าและยานพาหนะขนาดเล็ก

การใช้ทางเดินเท้าและยานพาหนะขนาดเล็ก เช่น จักรยานและจักรยานยนต์เป็นปัจจัยสำคัญภายในพื้นที่ชุมชนเกาะศาลเจ้า โดยในอดีตชาวบ้านจะใช้ทางเดินระหว่างแปลงสวนขนาดความกว้างประมาณ 1 - 1.5 เมตร เป็นทางสัญจรไปมาหาสู่กันนอกจากทางเรือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่บริเวณในเกาะที่มีการอยู่อาศัยหนาแน่น จะใช้เป็นทางเดินระหว่างบ้าน การสัญจรทางเท้าและยานพาหนะขนาดเล็กมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ หลังจากการตัดถนนใหญ่ เมื่อต้องการออกไปยังนอกชุมชนโดยไปต่อระบบคมนาคมทางบกอื่นๆ จนกระทั่งปัจจุบันที่ส่วนใหญ่คนในชุมชนใช้ระบบการสัญจรทางถนนแทบทั้งหมดแล้ว ถนนทางเดินระหว่างสวนในอดีต ได้รับการปรับปรุงและใช้เป็นทางสาธารณะ โดยทางสาธารณะเหล่านี้มีลักษณะเป็นทางเดินแผ่นคอนกรีตเสริมเหล็ก ความกว้าง 1.5 เมตร ส่วนที่ได้รับงบประมาณจากสำนักงานเขตและกรุงเทพมหานครในการก่อสร้างและจัดการดูแล ชาวบ้านจะเรียกว่า ทางหลวง นอกจากนี้ยังมีทางเดินส่วนบุคคลที่มอบเป็นสาธารณะประโยชน์ ทั้งแบบเป็นแผ่นคอนกรีตเสริมเหล็กและเป็นทางดินสำหรับเดินเข้าสวนและบ้านด้านใน

รูปภาพที่ 30 ภาพถ่ายแสดงการสัญจรทางเท้าและยานพาหนะขนาดเล็กภายในชุมชน
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

ระบบสาธารณูปโภค

ชุมชนเกาะศาลเจ้าได้รับการบริการด้านสาธารณูปโภคด้านระบบกระแสไฟฟ้า จากการไฟฟ้า นครหลวงโดยการเดินสายไฟฟ้าสายหลักนอกจากลงเสาในเขตแถมถนนสาธารณะแล้ว จะทำการลง เสาในแนวเขตสาธารณะของคลองบางระมาดและคลองบ้านไทร และแจกเข้ายังหน่วยครัวเรือน ซึ่งมีความแตกต่างจากการลงเสาในพื้นที่อื่นที่มีแถมถนนสาธารณะเพียงอย่างเดียว ระบบประปา จากการ ประปานครหลวง โดยเดินท่อประปาตามแนวทางเดินสาธารณะ (ทางหลวง) แทนการฝังท่อในเขต แถมถนนเช่นในพื้นที่อื่นๆ ระบบการจัดเก็บขยะมูลฝอย ดำเนินการโดยสำนักงานเขตตลิ่งชัน โดยใช้ เรือเก็บขยะมูลฝอยช่วงเช้าของทุกวัน มีภาระหน้าที่ตั้งแต่จัดเก็บขยะมูลฝอยในแหล่งน้ำ ซึ่ง ประกอบด้วย คลองบางระมาด คลองบ้านไทร คลองวัดโพธิ์ จุดตั้งถังขยะหน้าบ้านเรือน และบริเวณ จุดแยกขยะของชุมชนเกาะศาลเจ้าบริเวณท่าเรือศาลเจ้าพ่อจ้อย ซึ่งชุมชนมีการรณรงค์โครงการแยก ขยะมูลฝอย

รูปภาพที่ 31 ภาพถ่ายแสดงเรือเก็บขยะมูลฝอยของกรุงเทพมหานคร
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

จากรูปภาพที่ 31 เรือเก็บขยะมูลฝอย เป็นหนึ่งในเรือที่อำนวยความสะดวกด้าน สาธารณูปโภคแทนที่รถยนต์ที่มักพบได้ทั่วไปในพื้นที่อื่นๆ ของกรุงเทพมหานคร การใช้เรือของทาง ราชการเป็นส่วนหนึ่งซึ่งส่งผลให้ยังมีการใช้งานระบบคมนาคมทางน้ำอยู่ภายในย่าน

สถานที่ราชการและพื้นที่สาธารณประโยชน์

ภายในอาณาเขตชุมชน เป็นสถานที่ตั้งสถานที่ราชการและพื้นที่สาธารณประโยชน์ ซึ่งส่งเสริมให้เกิดพื้นที่ส่วนกลางในการทำกิจกรรมและเกิดการมีส่วนร่วมของผู้อยู่อาศัยในรูปแบบกิจกรรมที่แตกต่างกัน ดังนี้

วัดจำปา ตั้งอยู่ริมคลองบ้านไทร เป็นวัดมหานิกาย ตามประวัติวัดระบุว่า ได้รับวิสุงคามสีมาใน พ.ศ. 2365 ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ทราบนามและประวัติผู้สร้าง แต่ น. ณ ปากน้ำ มีความเห็นว่าวัดนี้น่าจะสร้างตั้งแต่สมัย กรุงศรีอยุธยา จากศิลปกรรมที่ซุ้มประตู กำแพงแก้ว (วิษณุตา ทองแดง และศรีณย์ ทองปาน, 2555: 225) และมีการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ปรากฏให้เห็นการประดับตกแต่งด้วยชามกระเบื้องเคลือบ ที่โบสถ์ วิหาร ตามจารึกวัดระบุว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานที่ดินในคลองบางระมาดซึ่งเคยเป็นที่ของหลวงถวายให้กับวัดจำปาเพื่อใช้สอย ประโยชน์ใน พ.ศ. 2391 โดยสมเด็จพระสังฆราชวัดราชบูรณะได้เดินทางมาร่วมงานฉลองวัดจำปาด้วยพระองค์เอง และในการฉลองวัดจำปาในครั้งนั้น และยังพระราชทานที่ดินเพิ่มเติม อีก 5 ไร่ ซึ่งแต่เดิมมีเนื้อที่อยู่ประมาณ 7 ไร่ (ระพีพัฒน์ เกษโกศล, 2557)

รูปภาพที่ 32 ภาพถ่ายแสดงกิจกรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาภายในเขตพุทธาวาส วัดจำปา
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

วัดจำปาสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมการตั้งถิ่นฐานซึ่งมีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน และเป็นสถานที่ยึดเหนี่ยวผู้คนในย่านเข้าด้วยกัน ไม่เพียงแต่ในชุมชนเกาะศาลเจ้าเท่านั้น วัดจำปายังเป็นที่นับถือของผู้คนในสายลำน้ำคลองบ้านไทร คลองบางระมาด ทำให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ของการเป็นคนพวกเดียวกัน

รูปภาพที่ 33 ภาพถ่ายแสดงรูปแบบศิลปสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 ของพระระเบียงคตวัดจำปา
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 34 ภาพถ่ายแสดงการเข้าร่วมกิจกรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาบริเวณเขตพุทธาวาส
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

สวนปฏิบัติธรรมเจษฎาวนารมย์ (อุทยาน ร.3) เป็นส่วนหนึ่งของวัดจำปา ที่ซื้อที่ดินสวนเดิมจากผู้อยู่อาศัยในพื้นที่ ปลุกต้นสัก ให้เป็นอุทยานสวนสาธารณะ และเป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม

รูปภาพที่ 35 ภาพถ่ายแสดงสวนปฏิบัติธรรมเจษฎาวนารมย์
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 36 ภาพถ่ายแสดงตลาดน้ำวัดจำปา ความพยายามฟื้นฟูชุมชนหลังน้ำท่วมของเจ้าอาวาส
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

ศาลเจ้าพ่อจู้ยี้และเจ้าพ่อกุมภกรรณ ตั้งอยู่บริเวณจุดบรรจบของคลองบางระมาด และคลองบ้านไทร เป็นศาลเจ้าที่มีอายุประมาณ 200 ปี ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นมาในยุคสมัยใด โดยชาวชุมชนเล่าว่า “จู้ยี้” เป็นภาษาจีนแปลว่า “น้ำ” แต่เดิมตั้งอยู่บริเวณต้นมะพลับใหญ่ริมคลอง หลังจากได้หักโค่นลงทับศาลเสียหาย คุณจรรยา หว่างจันทร์ ผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมในชุมชนจึงได้ยกที่ดินของตนสร้างศาลแห่งใหม่ราว 40 ปีที่ผ่านมา หลังจากต้นมะพลับหักโค่นลง ชาวบ้านเชื่อว่าข้างใต้มีโพรงเป็นที่อยู่ของพญางูจะเข้ พาหนะของเจ้าพ่อจู้ยี้ จึงประสานความเชื่อนี้รวมเข้ากับศาลเจ้าพ่อจู้ยี้ โดยความเชื่อนี้เพิ่งเกิดในในระยะ 30 ปีที่ผ่านมา (ทวีศักดิ์ หว่างจันทร์, 2554: 25) จากเรื่องเล่าท้องถิ่น ครั้งสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 กองทหารพม่าผ่านเข้ามาในย่านนี้ แต่ไม่สามารถเข้ามาในเขตชุมชนเกาะศาลเจ้าวัดจำปานี้ได้ เนื่องจากเจ้าพ่อจู้ยี้ได้เนรมิตให้คลองทั้งสายนั้นเต็มไปด้วยวัชพืชจนทหารไม่สามารถมองเห็นชุมชนได้

รูปภาพที่ 37 ภาพถ่ายแสดงพื้นที่ศาลเจ้าพ่อจู้ยี้และเจ้าพ่อกุมภกรรณขณะมีกิจกรรมของชุมชน
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

จะเห็นได้ว่า ศาลเจ้าพ่อจู้ยี้และเจ้าพ่อกุมภกรรณนี้ เป็นตัวแทนสะท้อนวัฒนธรรมและความเชื่อที่ประสานกันของท้องถิ่น ทั้งความหลากหลายของชาติพันธุ์ที่มีทั้งชาวสวนคนไทยและคนไทยเชื้อสายจีน ใช้วิถีชีวิตที่ผูกพันกับวิถีแห่งสายน้ำเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งผู้ปกครองของธรรมชาติที่สามารถดลบันดาลทั้งคุณและโทษได้ตามแต่มนุษย์ที่ปฏิบัติต่อธรรมชาติ

ลานชุมชน ลานกลางบ้านกลางชุมชนเกาะศาลเจ้า เป็นลานจัดกิจกรรมของผู้คนในชุมชน รวมถึงการประชุมของชุมชน ปัจจุบันมีการตั้งศูนย์ชุมชนและศาลาอ่านหนังสือ จากความร่วมมือในการพัฒนาชุมชนของคนภายในและงบประมาณจากรัฐ

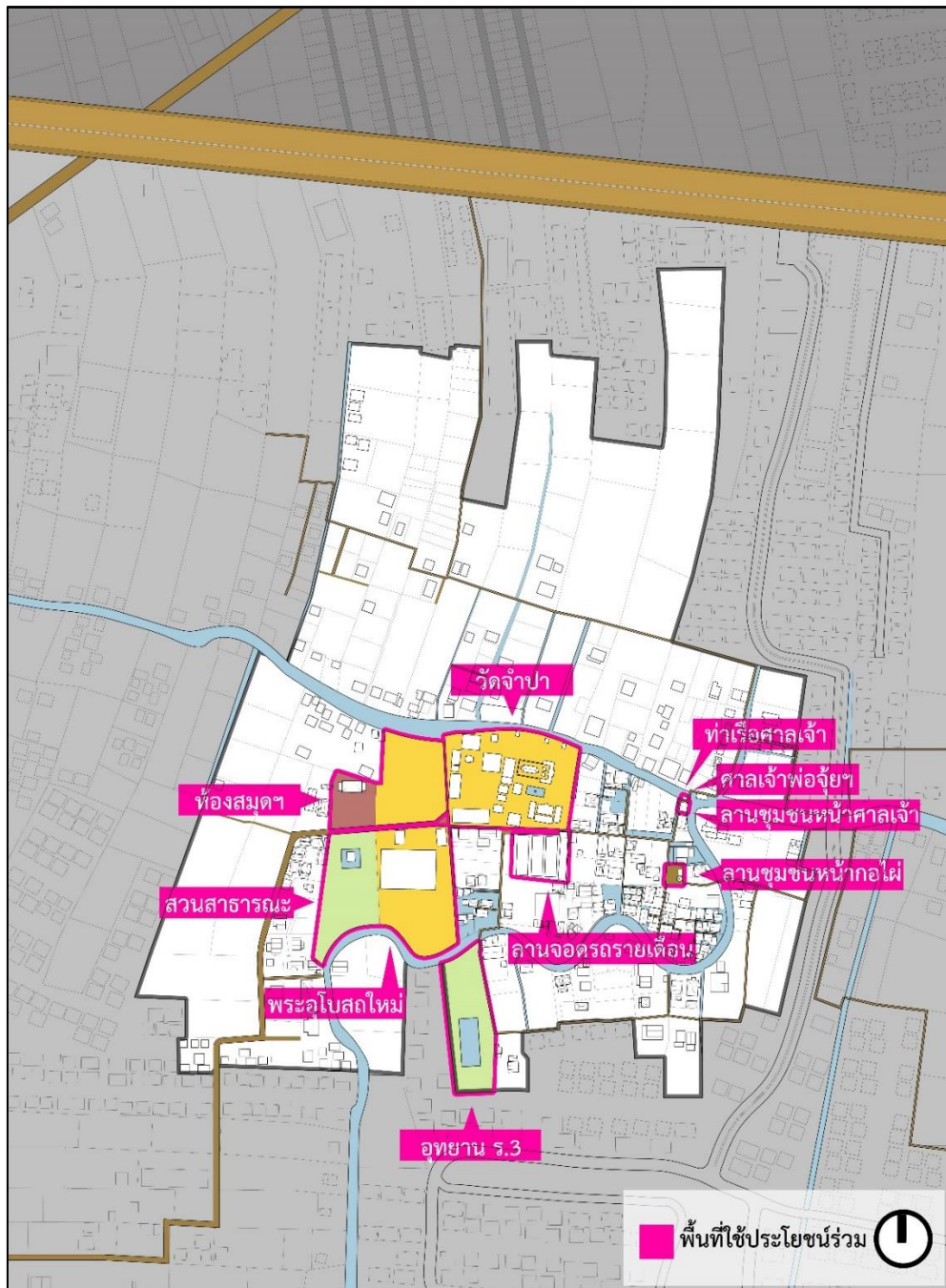
รูปภาพที่ 38 ภาพถ่ายแสดงการประชุมของชุมชนภายในลานหน้ากอไผ่
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 39 ภาพถ่ายแสดงลานชุมชนหน้าศาลเจ้าพ่อจ้อยในวันปกติ
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

ห้องสมุดประชาชนเฉลิมราชกุมารี ตั้งอยู่บริเวณปากทางเข้าหน้าวัดจำปา จัดตั้งโดยสำนักงานเขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร ให้บริการความรู้ทั่วไปแก่ประชาชน รวมถึงการจัดทำโครงการห้องสมุดสัญจรที่หมุนเวียนไปยังโรงเรียนและชุมชนต่างๆ ภายในย่านตลิ่งชัน

ศูนย์พัฒนาเด็กก่อนวัยเรียนวัดจำปาและศูนย์สุขภาพชุมชนวัดจำปา จัดตั้งภายในวัดจำปา โดยมีเด็กเล็กทั้งจากในชุมชนและนอกชุมชน ส่วนศูนย์สุขภาพชุมชนวัดจำปาให้บริการการรักษาพยาบาลในขั้นต้น และให้คำปรึกษาและจัดกิจกรรมเพื่อส่งเสริมสุขภาพให้แก่ชุมชน

รูปภาพที่ 40 แผนที่แสดงพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของผู้อยู่อาศัยภายในชุมชน
(ที่มา : แผนที่จากการลงพื้นที่ศึกษาโดยผู้วิจัย, 2559)

จากองค์ประกอบที่เป็นข้อมูลพื้นฐานเหล่านี้ เป็นองค์ประกอบหนึ่งในการส่งเสริมให้การจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมและการปรับตัวของชุมชนเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ด้วยพื้นที่หลังทางทุนและทรัพยากรของพื้นที่ที่มีคุณภาพตั้งแต่อดีต ส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยในชุมชนยังสามารถใช้ทุนและทรัพยากรที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในการพัฒนาศักยภาพชุมชนและรวมกลุ่มในการพัฒนาประสบความสำเร็จได้ในระดับที่ยังคงสามารถดำรงรักษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมอยู่ได้

บทที่ 4

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้า

ในการสร้างความเข้าใจภูมิทัศน์วัฒนธรรมของพื้นที่กรณีศึกษาที่เป็นผลลัพธ์ที่เกิดจากการทำงานร่วมกันของผู้คนในชุมชนโดยใช้ศักยภาพเชิงวัฒนธรรมและบริบทสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ภายใต้โอกาสและข้อจำกัดที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา เป็นมรดกทางวัฒนธรรมร่วมชุมชนที่สืบทอดและปรับตัวมาหลายชั่วอายุคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรับตัวและการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรมของผู้อยู่อาศัยในพื้นที่ปัจจุบันซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงในทุกๆ ด้านอย่างรวดเร็ว ในบทนี้ ผู้วิจัยจึงมีความจำเป็นต้องศึกษาพื้นหลังทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่ โดยอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ต่างๆ เช่น ข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชุมชนในเชิงลึก แผนที่โบราณ ภาพถ่ายทางอากาศ สำหรับนำมาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงและปรับตัวโดยจำแนกเป็นปัจจัยด้านต่างๆ ทั้ง ปัจจัยทางกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม รวมถึงภายนอกพื้นที่ที่ส่งผลต่อชุมชน

เพื่อแสดงให้เห็นภาพของภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้าได้อย่างชัดเจน ในบทนี้ ผู้วิจัยจึงแบ่งเนื้อหาในการศึกษาออกเป็น 2 ประเด็นหลัก ดังนี้

1) พัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้า

เป็นการบรรยายให้เห็นลักษณะสำคัญของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่เกาะศาลเจ้า ซึ่งเป็นหนึ่งในภูมิทัศน์วัฒนธรรมย่านตลิ่งชัน ตั้งแต่ช่วงเวลาการเริ่มต้นของภูมิทัศน์วัฒนธรรม พัฒนาลู่การเป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่สมบูรณ์ และการเข้าสู่ช่วงการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลต่อสถานการณ์ของชุมชนในเรื่องการสูญหายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม นำไปสู่การฟื้นฟู โดยอธิบายเป็นลำดับเหตุการณ์ (Chronology) นี้นำมาสู่การปรับตัวและจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของกลุ่มผู้อยู่อาศัยในปัจจุบัน

2) การปรับตัวและการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของกลุ่มผู้อยู่อาศัย

หลังจากการศึกษาพัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมเกาะศาลเจ้าแล้ว จึงสามารถทราบถึงความพยายามในการปรับตัวและการจัดการการเปลี่ยนแปลงของผู้อยู่อาศัยในชุมชนโดยใช้ทุนและทรัพยากรด้านต่างๆ ที่แตกต่างกัน และได้ผลลัพธ์ที่แตกต่างกันในการจัดการ แต่สามารถดำรงชีวิตอยู่บนพื้นที่ในปัจจุบันได้ ผู้วิจัยจึงวิเคราะห์ปัจจัยร่วมและความต่าง จำแนกออกเป็นกลุ่ม โดยใช้ข้อมูลที่ได้จากการปรับตัวบนพัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ผ่านช่วงเวลานับจากอดีตถึงปัจจุบัน

4.1 พัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร

การพัฒนาของภูมิทัศน์วัฒนธรรมสามารถแบ่งช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ของพัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมตามปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนเกาะศาลเจ้า ดังนี้

4.1.1 ยุคที่ 1 : การก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมสมัยอยุธยา - การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 (ราวพุทธศตวรรษที่ 21 - พ.ศ. 2310)

ในยุคสมัยแรกนี้ถือเป็นช่วงเวลาการก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนเกาะศาลเจ้า จากการที่ผู้คนเริ่มตั้งถิ่นฐานในบริเวณเครือข่ายระบบทางน้ำมากขึ้น โดยเริ่มต้นจากริมคลองชักพระที่มีความหนาแน่น ดังที่กล่าวถึงในเรื่องการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในย่านตลิ่งชัน เริ่มมีการขยับขยายที่ดินสำหรับการอยู่อาศัยและประกอบอาชีพเกษตรกรรม ลึกเข้ามาในที่ลุ่มฝั่งตะวันตก เกิดการขุดคลองสายรองเพื่อดึงทางน้ำเข้ามาใช้และจัดการน้ำให้ได้ในแต่ละปี เป็นแบบแผนการกำเนิดของบางต่างๆ

จากการศึกษาที่ผ่านมา สามารถสันนิษฐานได้ว่าชุมชนเกาะศาลเจ้า เป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มภูมิทัศน์วัฒนธรรมชาวชุมชนคลองบางระมาด ย่านตลิ่งชัน ที่มีการตั้งถิ่นฐานยาวนานมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทั้งจากวรรณกรรม โคลงกำสรวลสมุทร ช่วงระหว่าง พ.ศ. 2031 - 2072 ที่ได้พรรณนาไว้ว่า

“...สองฝั่งแม่น้ำ (เจ้าพระยาสายเดิม ปัจจุบันคือคลองชักพระ และบางกอกน้อย) ล้วนแต่ทำสวนผลไม้มานาน โดยเฉพาะเมื่อผ่านแถบคลองบางระมาด คลองบางฉิ่ง (บางเชือกหนัง) ก็กล่าวถึงสวนผลไม้หลากหลายและสวนผักมากมาย เช่น สวนกล้วย อ้อยที่เป็นไม้ไม่ยืนต้น ต้นไม้ที่มีผล เช่น มะม่วง ขนุน ทุเรียน มะพร้าว หมาก รวมทั้งแม่ค้าที่แข่งขันกันซื้อขายของ เป็นตลาดที่มีผู้คนขายเรือมาซื้อขายของสวนกันอย่างแน่นขนัด...”

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานประวัติศาสตร์ศิลปะสถาปัตยกรรมที่เป็นสิ่งยืนยันได้ถึง การเกิดขึ้นของชุมชนตั้งแต่สมัยอยุธยา จากหนังสือ ศิลปะในบางกอก ของ น. ณ ปากน้ำ ได้ตั้งข้อสันนิษฐานว่า วัดจำปาเป็นวัดที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยา จากหลักฐานศิลปกรรมบริเวณซุ้มพระระเบียงคต ของพระอุโบสถ ซึ่งเป็น ประติมากรรมทำเป็นตะเฒ่าสันหลังคาที่สามารถพบได้ในศิลปะพื้นถิ่นสมัยอยุธยา หลังจากนั้นจึงได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา และบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ((น. ณ ปากน้ำ, 2514) อ้างถึงใน วิชัญดา ทองแดง และศรีณย์ ทองปาน, 2555: 225) โดยวัดจำปานี้ ในอดีตมีลักษณะเป็นวัดกลางสวน ตั้งอยู่ริมคลองบ้านไทร ถัดจากจุดบรรจบของคลองบ้าน

ไทรกับคลองบางระมาดราว 200 เมตร ซึ่งเป็นที่ตั้งของกลุ่มชุมชนเกาะศาลเจ้า มีศาลเจ้าพ่อจ้อยและเจ้าพ่อกุมภกรรณ เป็นที่นับถือของคนในย่านอีกแห่งหนึ่ง คนในชุมชนเป็นชาวสวนและชาวนามีความเป็นเครือญาติและเป็นเพื่อนบ้านที่แน่นแฟ้นจนถึงปัจจุบัน

คลองบางระมาด และคลองบ้านไทร เริ่มขุดเมื่อใดไม่ปรากฏ แต่จากหลักฐานของวัดจำปา และวัดตามแนวคลองทั้งสองสายในอดีตที่เรียงรายนับจากปากคลองบางระมาดต่อเนื่องคลองบ้านไทร คือ วัดช่างเหล็ก วัดมณฑป วัดสมรโกฏิ วัดทอง วัดกระจิง วัดจำปา และวัดมะกอก ทำให้ทราบว่าคลองทั้งสองนี้ถูกขุดสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาเป็นอย่างน้อย คลองบ้านไทรและเขตย่านชุมชนที่มีผู้คนรวมกลุ่มอาศัยใกล้ชิดกันในยุค การก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมสมัยอยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 21) - การเสียดวงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2310) นั้นมีลักษณะเป็นแนวยาวขนานไปกับทางน้ำ และสิ้นสุดลงที่ชุมชนเกาะศาลเจ้า วัดจำปาแห่งนี้เป็นชุมชนสุดท้าย จากคำสัมภาษณ์ พระครูพิพัฒน์วรคุณ (สำราญ พรหมสโร) เจ้าอาวาสวัดมะกอก ได้เล่าว่า ในอดีตนับร้อยกว่าปีมาแล้ว วัดมะกอก (ซึ่งเป็นวัดสุดท้ายในสายคลองบางระมาด - คลองบ้านไทร) แต่เดิมเป็นวัดเปลี่ยวและอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้าน มีนามว่า วัดคามวาสีสโมสร ได้รับวิสุงคามสีมาใน พ.ศ. 2362 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2330 - พ.ศ. 2394)

4.1.1.1 ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ

สภาพภูมิศาสตร์บริเวณชุมชนเกาะศาลเจ้า มีลักษณะเป็นพื้นที่ลุ่มชุ่มน้ำ มีลำคลองบางระมาดและคลองบ้านไทรไหลผ่าน ซึ่งแตกสาขามาจากคลองชักพระ คลองบ้านไทรมีจุดสิ้นสุดเป็นทางน้ำสายต้นที่บริเวณวัดมะกอก ส่วนคลองบางระมาดคดเคี้ยวไปในภูมิประเทศบรรจบที่คลองวัดโพธิ์ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นทางฝิ (แนวคูน้ำด้านหลังที่ขุดในสุดของสวนแต่ละบ้าน เป็นคูน้ำสาธารณะที่ชาวสวนจะถือกันว่ามีเจ้าของ และเขตแดนในแต่ละบาง) มาก่อน โดยคลองบางระมาดเป็นคลองที่เชื่อมชุมชนเกาะศาลเจ้าเข้ากับกลุ่มชุมชนริมคลองชักพระ ในสมัยอยุธยาสันนิษฐานว่าคลองบางระมาดและคลองบ้านไทรด้านในคงมีแต่ชาวสวนไม่กี่ครอบครัวที่อาศัยอยู่ เป็นยุคสมัยของการบุกเบิกการทำสวนในพื้นที่

ลักษณะทางกายภาพที่ปรากฏจากการศึกษาเอกสารรวมถึงการสัมภาษณ์สันนิษฐานว่า เนื่องจากคลองเป็นคลองที่ขุดสร้างขึ้นด้วยความต้องการบริหารจัดการนั้น จากพื้นที่ลุ่มด้านในที่มิระยะห่างจากแนวแม่น้ำสายเดิมที่มีแนวตลิ่งเป็นที่ดอน พื้นที่ลุ่มบริเวณนี้จึงอาจถูกปิดล้อมด้วยแนวตลิ่งดังกล่าว มีระดับน้ำที่เปลี่ยนแปลงไม่มากนักแต่เป็นพื้นที่ขึ้นและระบายออกยากกลายเป็นแอ่งกักเก็บน้ำฝนหรือหนองน้ำตามธรรมชาติ พืชพรรณที่เกิดขึ้นจึงเป็นประเภทจาก กก อ้อ

หรือโสน มีต้นไม้ใหญ่ขึ้นในโคกหรือที่ดอนบางแห่ง บางแห่งมีลักษณะทางพีชพรรณและระบบนิเวศที่ถูกพัฒนามาจากป่าชายเลนน้ำกร่อย หลังจากชุดคลองหรือบางขึ้นแล้ว สามารถจัดการระบายน้ำที่ขึ้นและเหล่านี้น้ำระบบทางน้ำได้ โดยมีพื้นที่ตลิ่งริมคลองจากดินที่ถูกขุดขึ้นเป็นที่ดอนสำหรับปลูกเรือน

4.1.1.2 ด้านการตั้งถิ่นฐาน

บรรพบุรุษของชาวชุมชนเกาะศาลเจ้า ไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอนว่าย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณดังกล่าวในสมัยใดบ้าง แต่จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และทางศิลปสถาปัตยกรรมที่อ้างถึงในตอนต้น จึงสามารถสันนิษฐานได้ว่าอพยพย้ายเข้ามาในระลอกแรกจากบรรพบุรุษคนพื้นที่เดิมในย่านบางกอกน้อย คลองชักพระ ซึ่งเป็นแนวเส้นทางน้ำที่มีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นในอดีต แล้วขยายพื้นที่ทำกินมายังแถบคลองบางระมาดและคลองบ้านไทร ทั้งนี้ในยุคแรกอาจมีเพียงไม่กี่ครัวเรือน เพราะมีความห่างไกลเมื่อเปรียบเทียบกับการกระจายตัวของชุมชนบริเวณปากคลองบางระมาด

แต่เมื่อเปรียบเทียบกับในบริเวณตอนในของคลองบางระมาด คลองบ้านไทร รวมไปถึงคลองวัดโพธิ์แล้ว สันนิษฐานว่า ชุมชนเกาะศาลเจ้าเป็นชุมชนที่มีอายุมากกว่าชุมชนอื่นๆ จากประวัติการสร้างวัด ศิลปสถาปัตยกรรมของวัดจำปา และความกระจุกตัวหนาแน่นของกลุ่มเรือนในยุคต่อมาเมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนอื่นๆ

4.1.1.3 ลักษณะทางกายภาพ

4.1.1.3.1 การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่

จากปัจจัยด้านสภาพภูมิประเทศและระบบนิเวศ ประกอบกับการเริ่มต้นของการตั้งถิ่นฐานทำเกษตรกรรมของผู้อยู่อาศัย เริ่มมีการปลูกเรือนบนที่ดอนริมตลิ่งของคลองบางระมาดและคลองบ้านไทร จากองค์ความรู้และภูมิปัญญาการทำสวนที่มีมาแต่เดิม นำไปสู่รูปแบบการจัดการพื้นที่การเกษตร ซึ่งเป็นปัจจัยเพื่อการดำรงชีวิตในระยะแรก แล้วจึงพัฒนาไปเป็นเพื่อเศรษฐกิจและการค้าในย่าน และขยายสู่ภายนอกต่อไปในภายหลัง ในระยะแรกนี้คาดว่าจะยังไม่ได้มีการทำสวนในลักษณะที่มีพื้นที่ใหญ่นัก เพราะพื้นที่ขนาดเล็กจึงสามารถทำกันเองในครอบครัวได้โดยไม่ต้องพึ่งพาระบบสังคมส่วนรวม ด้วยลักษณะดินที่อุดมสมบูรณ์แต่มีความชื้นแฉะ ชาวสวนจึงทำการขุดคลองสวนหรือลำประโดง ตั้งฉากกลับคลองบ้านไทรหรือคลองบางระมาด เพื่อดึงหรือระบายน้ำเข้าออกพื้นที่ด้านในหลังที่ดินริมตลิ่ง เกิดเป็นชนิดสวน 2 ชนิด คือ 1) ชนิดที่ปลูกเรือนเป็นที่ดอน 2) ชนิด

ที่ใช้ทำสวน ชนิดที่ใช้ทำสวนเนื่องจากเป็นที่ลุ่มมีน้ำขัง จึงขุดแนวท้องร่องให้ลึกขึ้นเป็นทางน้ำแล้วนำดินชั้นถมเป็นร่องสวน เมื่อปล่อยทิ้งไว้ดินร่องสวนก็แห้งสามารถปลูกไม้ยืนต้นได้ และสามารถจัดการกับระบบทางน้ำได้ในฤดูแล้งและฤดูน้ำหลาก นอกจากนี้ชาวสวนในยุคเริ่มแรกนี้ยังทำนาเพื่อใช้ในการดำรงชีวิตด้วย โดยใช้ที่ลุ่มที่อยู่ถัดออกไป ทำแปลงนาที่มีขนาดใหญ่กว่าชนิดสวน ปลูกข้าวในที่ลุ่ม โดยสามารถไขน้ำเข้านาและกักน้ำไว้ใช้ในนาได้โดยก่อดินเป็นคันนาตลอดแปลง โดยการทำนาในอดีตนั้นทำเพียงฤดูน้ำหลากเพียงอย่างเดียวหรือเรียกว่า นาปี เพราะต้องใช้น้ำมาก และกำลังในการเก็บเกี่ยวมากกว่าการทำสวนที่มีขนาดเล็กกว่า

4.1.1.3.2 การปลูกสร้างที่อยู่อาศัย/ สถาปัตยกรรม

รูปแบบพื้นที่ในยุคนี้สันนิษฐานว่าพื้นที่เกษตรกรรมอยู่ใกล้กับที่อยู่อาศัยมาก ที่อยู่อาศัยเป็นเป็นเรือนเครื่องผูกหรือเรือนเครื่องสับยกพื้น เพื่อหนีน้ำท่วมในฤดูน้ำและป้องกันสัตว์ สามารถจอดเรือหรือเก็บอุปกรณ์การเกษตรภายใต้ได้ วัสดุที่ใช้ปลูกเรือนสามารถหาได้ในท้องถิ่น โดยสันนิษฐานจากบริบททางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมที่ตกทอดลงมาถึงปัจจุบันว่าผู้อยู่อาศัยในเกาะศาลเจ้านี้ ปลูกเรือนตามชนบประเพณีแบบชาวไทยภาคกลาง โดยปลูกเรือนในชนิดแรก ใกล้กับแนวตลิ่งของคลองบ้านไทรหรือคลองบางระมาด วางตัวเรือนหันหน้าโดยตั้งพาไล (ระเบียง) ขนานไปกับแนวทางน้ำหลัก ต่อเข้ากับชาน แล้วจึงวางบันไดด้านหน้าไปทางคลองสวนหรือลำประโดง โดยมีท่าเทียบเรือใกล้ๆ

4.1.1.3.3 การสัญจร

การเดินทาง ใช้การสัญจรทางน้ำเป็นหลัก สามารถเชื่อมต่อจากระดับครัวเรือน ระดับชุมชน ระดับย่าน และระดับเมืองได้โดยผ่านระบบโครงข่ายทางน้ำที่ขุดแต่งเพิ่มเติมและมีอยู่เดิม ส่วนการใช้ทางเท้าสันนิษฐานว่ายังมีน้อยและเป็นระยะทางสั้นๆ เนื่องจากพื้นที่ด้านในถัดจากสวนและนาของครอบครัวไปยังเป็นพื้นที่ลุ่มที่ขึ้นแฉะและป่ารกชัฏ

4.1.1.4 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม

อาชีพหลักในยุคนี้เป็นการประกอบเกษตรกรรมประเภท ทำสวน และทำนาแบบพึ่งตนเองภายในครัวเรือน เป็นระบบเศรษฐกิจขนาดเล็กที่พึ่งพาธรรมชาติสูง เหลือจึงนำไปขายยังแหล่งชุมชน เช่นตลาดน้ำ ทั้งนี้ยังปรากฏผลไม้จากสวนจากบางกอก ในบันทึกของชาวต่างชาติ

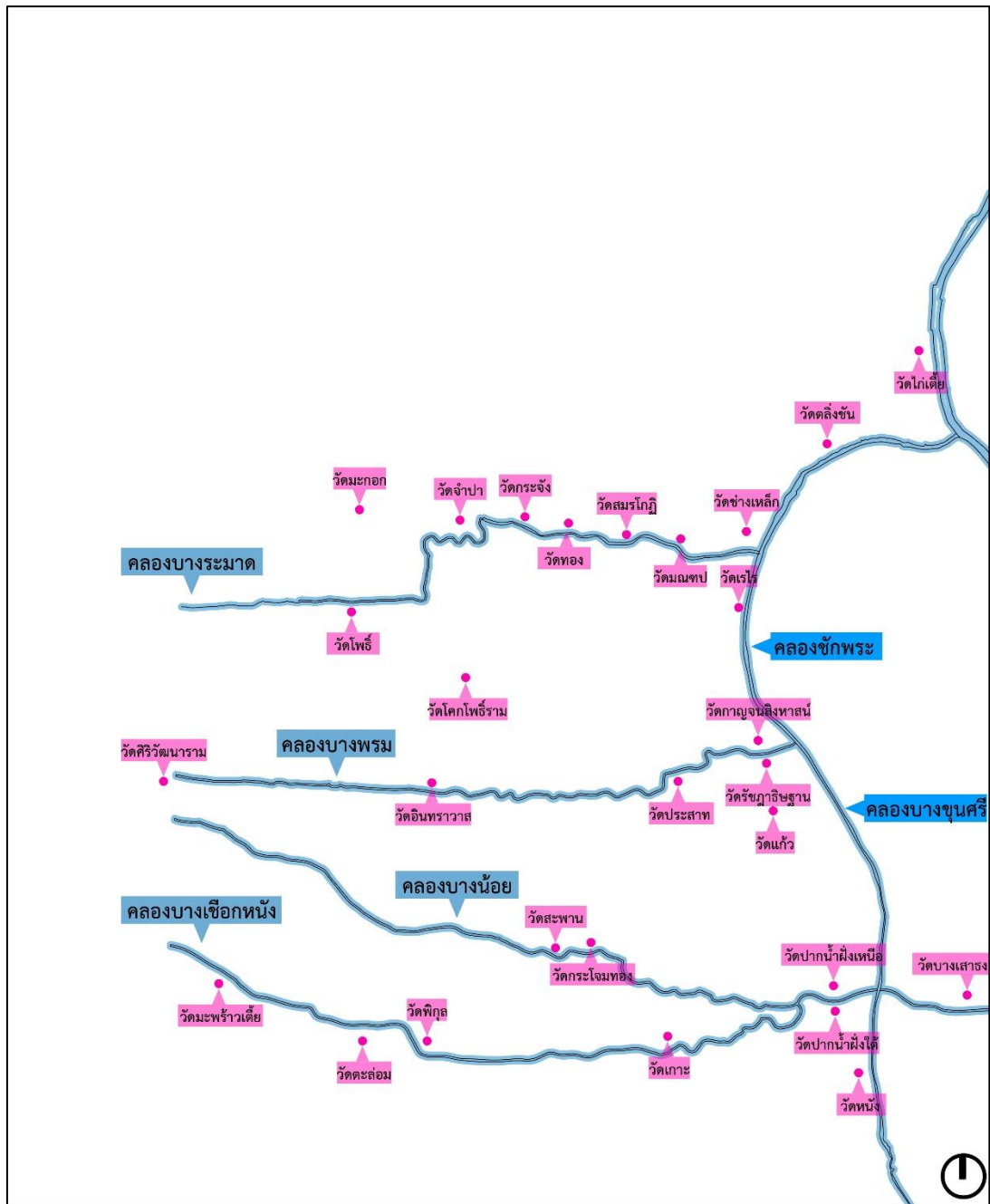
หลายคนในสมัยอยุธยา เช่น “...ผลไม้และพืชผักคุณภาพดีกว่าผลไม้ที่เบงกอลมาก นอกจากนั้น ก็มีมังคุดและทุเรียน ซึ่งมีรสหวานรับประทานยิ่งนัก ช่วงเวลาที่ที่ดีที่สุดของผลไม้ต้องเริ่มจากเมษายนถึงปลายเดือนกรกฎาคม มีสัมผลงามรสดีมากมายที่บรรจุในตะกร้าใบเล็ก มีลิ้นจี่ แต่พืชผักของสยามนั้นดูจะมีคุณภาพด้อยกว่าผลไม้ และไม่ได้รับการดูแลบำรุงเท่าที่ควร และอาหารนั้น ชาวจีนเป็นผู้นำในการผลิต เช่น เลี้ยงหมู เป็ด ไก่...” (เฟอร์ดินัน เมนเดซ ปินโต, อ้างถึงใน (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2552)) นอกจากแสดงการเอาใจใส่ดูแลการทำสวนแล้ว ยังสะท้อนวิถีชีวิตของชาวสยามในอดีตที่ไม่นิยมการทำปศุสัตว์ ชาวเกาะศาลเจ้าในยุคนี้จึงมีความเป็นไปได้ที่จะทำสวน ทำนา และจับสัตว์น้ำในการดำรงชีพโดยไม่ทำปศุสัตว์ เช่น การเลี้ยงหมู เป็ด หรือไก่ นอกจากเพราะยึดหลักความเชื่อตามพระพุทธศาสนาแล้ว พื้นที่แห่งนี้มีจำนวนจำกัดและต้องการความสะอาด การทำปศุสัตว์จึงไม่เหมาะสมกับพื้นที่อีกด้วย

ในด้านวิถีชีวิต ชาวชุมชนเกาะศาลเจ้าในช่วงเวลานี้นับถือพระพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด จากการอ้างอิงถึงลักษณะการดำรงชีวิตที่กล่าวถึงก่อนหน้านี้ เช่นชาวไทยหรือชาวสยามทั่วไปในยุคสมัยเดียวกัน กล่าวคือ ประกอบอาชีพที่เชื่อว่าเป็นการเบียดเบียนชีวิต ตามหลักสัมมาอาชีวะ คือการทำสวนและทำนา รวมถึงการจับสัตว์น้ำซึ่งเป็นสัตว์ขนาดเล็กเพื่อใช้ประกอบอาชีพ ด้วยความความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาของผู้อยู่อาศัย จึงเกิดการตัดแปลงพื้นที่และสร้างวัดถวายพระภิกษุจำพรรษา นอกจากนี้วัดจึงค่อยๆ กลายเป็นศูนย์รวมทางจิตใจและเป็นที่พักปะกันของผู้คนในชุมชน และผู้คนตลอดคลองบ้านไทรและคลองบางระมาด

4.1.1.5 ลักษณะการขยายตัวและโครงสร้างของชุมชน

การขยายตัวของชุมชน เริ่มกระจายตัวจากปากคลองระมาด ลึกเข้าสู่แนวทางทางด้านในและมีลักษณะการกระจายตัวที่ค่อนข้างสม่ำเสมอตามกำลังและความต้องการของครอบครัวหนึ่งๆ ยังสามารถสังเกตได้จากระยะห่างของวัดริมคลองบางระมาดและคลองบ้านไทรที่มีระยะห่างกันอย่างสม่ำเสมอ และจบลงที่วัดมะกอกเป็นวัดสุดท้าย แสดงว่าชุมชนการตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยไม่ห่างไกลเกินไปกว่าวัดมะกอก

ในระยะที่ยังมีการตั้งถิ่นฐานที่เบาบาง สันนิษฐานโครงสร้างของชุมชนจึงไม่ซับซ้อน ยึดโยงไปตามเครือข่ายทางน้ำ มีความสัมพันธ์กันในครอบครัวและเครือญาติ ยังสามารถโยกย้ายไปตั้งบ้านเรือนใหม่ได้ในแนวริมตลิ่งเพราะความหนาแน่นยังต่ำ เริ่มมีปฏิสัมพันธ์การร่วมมือกันที่มากขึ้นจากการสร้างวัด และความรู้สึกถึงการเป็นคนวัดเดียวกัน ซึ่งคาดว่าเกิดจากความสัมพันธ์เป็นเครือญาติและเพื่อนบ้านใกล้ชิด

รูปภาพที่ 41 แผนที่สันนิษฐานแสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันในยุคที่ 1

(ที่มา : แผนที่สันนิษฐานจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 41 แสดงให้เห็นการพัฒนาพื้นที่เพื่อการตั้งถิ่นฐานและทำเกษตรกรรมในยุคที่ 1 โดยการขุดคลองสายรองจากแนวคลองบางกอกน้อย คลองชักพระ และคลองบางขุนศรี ตัดเข้าไปยังพื้นที่ลุ่มฝั่งทิศตะวันตกเพื่อการบริหารจัดการน้ำตลอดทั้งปี ซึ่งในอดีตคลองแต่ละบางมีลักษณะเป็นคลองตัน หลังจากการตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพเกษตรกรรมแล้ว หลักฐานที่ยังคงปรากฏในปัจจุบันคือตำแหน่งที่ตั้งของวัดจากสมัยอยุธยา และธนบุรี จำนวนมากบริเวณย่านตลิ่งชัน

4.1.2 ยุคที่ 2 : ชุมชนชาวสวนสมัยธนบุรี – ก่อนการตัดถนนบรมราชชนนี (พ.ศ. 2310 - พ.ศ. 2522)

ในยุคนี้ถือเป็นช่วงเวลาที่ถูกวิถีชีวิตวัฒนธรรมแบบชุมชนการเกษตรแบบสวนยก่อง และการกลีกรรรมของชุมชนเกาะศาลเจ้าพัฒนาอย่างสมบูรณ์ที่สุด ตลอดระยะเวลาราว 200 ปี หลังจากการอพยพลี้ภัยของผู้คนระหว่างสงครามการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวอยู่ไม่ห่างไกลเมืองนนทบุรีและกรุงธนบุรี จึงเกิดการตั้งถิ่นฐานของผู้อพยพปะปนกับผู้อยู่อาศัยเดิมในยุคที่ 1 เกิดการถ่ายทอดประสบการณ์และการจัดการทางพื้นที่และสังคมมากขึ้น ชุมชนที่มีความซับซ้อนมากขึ้น เปลี่ยนแปลงจากวิถีชีวิตแบบพึ่งพาธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่และประกอบอาชีพเพื่อดำรงชีวิต ไปสู่การใช้วิธีการทางวัฒนธรรมเข้าไปจัดการพื้นที่เพื่อให้เกิดผลผลิตเพิ่มมากขึ้น เกิดการประกอบอาชีพเพื่อเหตุผลทางเศรษฐกิจ ต้องการขยายพื้นที่ใช้ประโยชน์ มีความต้องการแรงงานมากขึ้น วัฒนธรรมและการรวมกลุ่มทางสังคมจึงมีบทบาทช่วยในการส่งเสริมการจัดการพื้นที่ทางธรรมชาติไปสู่พื้นที่ทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม การพัฒนาพื้นที่จึงเกิดขึ้นเป็นระบบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่สมบูรณ์สืบทอดมาอย่างยาวนานร่วม 200 ปี

จากการศึกษาพบว่า หลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พื้นที่ย่านตลิ่งชันได้รับความเสียหายและร้างผู้คนไประยะหนึ่ง วัดในแถบนี้หลายแห่งกลายเป็นวัดร้าง (วิษญูดา ทองแดง และศรัณย์ ทองปาน, 2555) แต่หลังจากการสถาปนารุงธนบุรี ผู้คนที่เคยหลบหนีไปในช่วงสงครามกลับเข้ามาพึ่งพิงพระบรมโพธิสมภาร รวมถึงประชากรที่ถูกกวาดต้อนมาเป็นพลเมืองในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่งผลให้ความต้องการผลาหารของราชอาณาจักรเพิ่มมากขึ้นด้วย นอกจากนี้ยังพบว่า ผู้คนในย่านคลองบางระมาดและคลองบ้านไทรมีข้าววัดและศาสนิกชนมากเพียงพอที่จะทำการบูรณปฏิสังขรณ์วัดร้างให้กลับมาศาสนพิธีได้ เช่น สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 และพระบรมวงศานุวงศ์ต่างๆ โปรดให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์วัด วัดรัชฎาธิฐาน (วัดเงิน) วัดกาญจนสิงหาสน์ (วัดทอง) สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดชัยพฤกษ์มาลา เป็นต้น ส่วนวัดจำปา ศูนย์กลางความศรัทธาของชาวชุมชนเกาะศาลเจ้า ตามจารึกวัดระบุว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2330 - พ.ศ. 2394) พระราชทานที่สวนในคลองบางระมาดซึ่งเคยเป็นที่ของหลวงถวายให้กับวัดจำปาเพื่อใช้สอย ประโยชน์ใน พ.ศ. 2391 โดยสมเด็จพระสังฆราชวัดราชบูรณะได้เดินทางมาร่วมงานฉลองวัดจำปาด้วยพระองค์เอง และในการฉลองวัดจำปาในครั้งนั้น และยังพระราชทานที่ดินเพิ่มเติม อีก 5 ไร่ ซึ่งแต่เดิมมีเนื้อที่อยู่ประมาณ 7 ไร่ (ระพีพัฒน์ เกษโกศล, 2558: 40)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2330 - พ.ศ. 2394) การทำสวนในเจริญรุ่งเรืองอย่างมาก ดั้งบันทึกการของเดินของ เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล ว่า

“เมื่อเรามาถึงคั้งที่สองในแม่น้ำนั้น สองฝั่งแม่น้ำก็มีแต่สวนหมากเต็มไปหมด มีกลิ่นหอมหวานของดอกไม้ตลบ ขณะที่เราผ่านไปมาตามลำน้ำนับเป็นไมล์” และเซอร์จอห์น ครอฟอร์ด ว่า “ผลไม้ของสยามหรืออย่างน้อยก็โดยบริเวณรอบๆ กรุงเทพฯ เป็นเยี่ยมและมีหลากหลายชนิด” (เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล อ้างถึงใน วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2559: สวนผลไม้ เศรษฐกิจพื้นฐานของชาวบางกอก, ออนไลน์)

จากเอกสาร “เรื่องสวน” ของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กล่าวว่า รายได้จากการเก็บภาษีของ ชาวสยามนั้นแสดงให้เห็นชัดเจนว่า ภาษีอากรที่เรียกเก็บมากที่สุดคือผลิตผลการเกษตร จำพวกหมาก มะพร้าวผลไม้และพืชผักต่างๆ มากกว่าภาษีโรงเรือน ภาษีการค้า ภาษีเหล้าในทุกจังหวัดรวมกัน ภาษีการจับปลา ภาษีซุงและไม้สัก ดังที่พบว่ามีการเก็บภาษีไม้ซุงและไม้สักที่อยู่ในเขตเทือกเขาทางภาคเหนือ ซึ่งยังไม่ได้รายได้มากเท่ากับภาษีจากพืชผลไม้จากการเกษตร อาจจะเป็นเพราะไม้ซุงหรือไม้สักอยู่ในหัวเมืองท่าไกลและใช้ระบบสัมปทานโดยเจ้าผู้ครองนครกับชาวตะวันตก แม้จะอยู่ในช่วงที่ประเทศสยามในขณะนั้นก้าวเข้าสู่ความทันสมัยใหม่ในการเป็นประเทศสมัยใหม่แล้วก็ตาม ภาษีจากผลิตผลการเกษตรจากหมาก มะพร้าวและผลไม้ยังเป็นอันดับหนึ่ง รายได้ของรัฐจึงพึ่งพาภาษีจากสวนในและสวนนอกตลอดจนพื้นที่ในเขตสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่มากกว่าพื้นที่อื่นๆ สิ่งเหล่านี้คือช่วงเวลาก่อนที่การอุตสาหกรรมหนักอื่นๆ จะเข้ามาทำกิจการในสยามประเทศ

ช่วงปี พ.ศ. 2425 พืชเศรษฐกิจ 7 ชนิดที่รัฐจัดเข้าอากรสวนใหญ่คือ ทุเรียน มังคุด มะม่วง มะปราง ลางสาด หมากและพลูค่างทองหลาง จะเสียค่าอากรสูงกว่าไม้ล้มลุกซึ่งเสียเป็น อากรสมพัตรสร (ชาวสวนจะต้องเสียอากรเป็นรายปีให้แก่รัฐเรียกว่า “อากรสมพัตรสร”) กำหนดจะเป็นผู้เดินสำรวจนับจำนวนต้นผลไม้ ซึ่งแล้วแต่จะกำหนดว่าต้นไม้อันใดเก็บเท่าใด แต่เกิดมีปัญหาการนับต้นไม้ที่ตายไปบ้างมากและชาวสวนก็ไม่ยอมเสียอากร ต่อมารัฐได้ตราพระราชบัญญัติประมวลกฎหมายรัชฎากร พ.ศ. 2478 ขึ้นมา จึงได้ยกเลิกอากรสมพัตรสรไป (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2559: สวนผลไม้ เศรษฐกิจพื้นฐานของชาวบางกอก, ออนไลน์)

4.1.2.1 ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากชุดคลองมหาสวัสดิ์แล้วเสร็จ ในระยะนี้คลองบ้านไทรถูกขุดแต่งให้ยาวขึ้นจนกระทั่งเชื่อมต่อเข้ากับคลองขุนศรีบุรีรักษ์ เพื่อปรับสภาพพื้นที่ในการรองรับการขยายตัวของพื้นที่เกษตรกรรมเพิ่มมากขึ้น จากเดิมลักษณะคลองบ้านไทรที่เคยมีสภาพเป็นคลองตันที่ตื้นเขินตอนปลาย ถูกเชื่อมต่อสมบูรณ์จากคลองบางระมาด บรรจบคลองขุนศรีบุรีรักษ์ ส่งผลให้การไหลของน้ำหมุนเวียนได้ตลอด เหมาะสมกับความต้องการใน

การใช้น้ำที่มากของชุมชน สวนมีขนาดใหญ่และอุดมสมบูรณ์เพิ่มมากขึ้น หากครอบครัวใดมีกำลังมาก สามารถปรับสภาพพื้นที่ได้มาก ครอบครัวนั้นก็จะมีสวนหลายเส้นที่มีจำนวนชนิดมาก ปลูกเป็นสวนผสมที่มีความหลากหลายทางชีวภาพมาก ได้เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ขนาดเล็ก สวนที่มีความอุดมสมบูรณ์ยังเปรียบเทียบกับสถานอนุบาลปลาและสัตว์น้ำขนาดเล็กที่ยังไม่โตเต็มที่ ใช้ห้องรองสวนเป็นแหล่งอาหารและที่หลบภัย เมื่อโตเต็มวัยแล้วจึงว่ายออกไปในลำคลองสายรองและสายหลัก (พิสูจน์ แผงสี คำ, 2554) ส่งผลให้ระบบนิเวศที่เกิดจากการจัดการด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เรียกว่า วัฒนธรรมชาวสวนนี้ เป็นระบบนิเวศที่มีความสมบูรณ์และยั่งยืน ขับเคลื่อนการหมุนเวียนของทุนและทรัพยากรได้อย่างไม่จำกัด

4.1.2.2 ด้านการตั้งถิ่นฐาน

ผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมของชุมชนเกาะศาลเจ้า สามารถสืบย้อนขึ้นไปนับจากปัจจุบันได้ราว 150 ปี ยกตัวอย่างเช่น คำสัมภาษณ์ของคุณยายปฐวี ผดุงนาค (อยู่เจริญ) อายุ 86 ปี ว่า

“บ้านเดิมฉันอยู่ข้างในกอไผ่ตรงศาลเจ้า (หมายถึงบริเวณกลุ่มบ้านชุมชนเกาะศาลเจ้าด้านในของคั้งน้ำคลองบางระมาต - ผู้วิจัย) อยู่กันมาตั้งแต่ปู่ย่าตาทวด ตอนนี้อยู่ข้างในในนั้นก็ปลูกเป็นหลานฝั่งของแม่ฉันกันหมด เดินไปไหนก็รู้จักกันทั้งนั้น” (ปฐวี ผดุงนาค, สัมภาษณ์, 2559)

จากการลงพื้นที่สัมภาษณ์ประกอบกับภาพถ่ายทางอากาศ ทำให้ทราบว่า ในชุมชนเกาะศาลเจ้าแต่เดิมมีเพียงไม่กี่ครอบครัว โดยตั้งถิ่นฐานเป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

1) กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานริมคลองบางระมาต และคลองบ้านไทร

โดยการขุดคลองสวนหรือลำประโดง ตั้งฉากกลับคลองบ้านไทรหรือคลองบางระมาต เพื่อดึงหรือระบายน้ำเข้าออกพื้นที่ด้านในหลังที่ดินริมตลิ่ง เกิดเป็นชนิดสวน 2 แบบ คือ 1) ชนิดที่เป็นที่ดอนใช้ปลูกเรือน 2) ชนิดที่เป็นที่ลุ่มมีน้ำขังใช้ทำสวน ชนิดที่ใช้ทำสวนเนื่องจาก จึงขุดแนวท้องร่องให้ลึกขึ้นเป็นทางน้ำแล้วนำดินขึ้นถมเป็นร่องสวน เมื่อปล่อยทิ้งไว้ดินร่องสวนก็แห้งสามารถปลูกไม้ยืนต้นได้ และสามารถจัดการกับระบบทางน้ำได้ทั้งในฤดูแล้งและฤดูน้ำหลาก หากครอบครัวไหนมาจับจองพื้นที่ก่อน ก็จะสามารถพัฒนาพื้นที่ได้ออกไปทางแนวที่ขนานไปกับคลองได้หลายเส้น (1 เส้น คือ พื้นที่ชนิดและทางเดิน 1 ยูนิท ระหว่างลำประโดง) แต่ถ้ามาตั้งถิ่นฐานช้าหรือมี

กำลังน้อยก็จะมีสวนอยู่เพียงเส้นเดียว แต่สามารถขยายสวนได้ออกไปเป็นตอนเล็กโดยขุดลำประโดงเล็กเข้าไปและเพิ่มขนาดสวนไปทางแนวยาว เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะการลงแรงขุดลำประโดงและแต่งชนิดร่องสวนใหม่ รวมถึงดูแลลำประโดงจำนวนมากนั้นเป็นงานที่ยากและเหนื่อยกว่าการมีสวนที่เล็กแต่มีเพียงเส้นเดียว

2) กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณด้านในของคู้งน้ำคลองบางระมาด

พื้นที่บริเวณนี้มีลักษณะเป็นที่ลุ่มน้ำขังกว่ากลุ่มแรก มีวิถีชีวิตที่คล้ายชาวน้ำ ตั้งถิ่นฐานกระจุกตัวอยู่รวมกันในหมู่เครือญาติ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าบรรพบุรุษอาจเป็นกลุ่มคนที่อพยพมาในช่วงหลังจากที่มีการตั้งถิ่นฐานของชาวน้ำริมคลองบางระมาดและคลองบ้านไทรแล้วในระยะหนึ่ง เนื่องจากการตั้งถิ่นฐานที่จะปลูกบ้านเรือนอยู่บริเวณด้านในของคู้งน้ำคลองบางระมาด ในอดีตเป็นเรือกสวนพื้น ดินด้านใต้ชื้นแฉะหรือเป็นน้ำตื้นๆ ในฤดูแล้งพอมันที่แห้งบ้าง แต่ในฤดูน้ำ เสาเรือนจะแช่อยู่ในน้ำ ใช้เรือเป็นปัจจัยสำคัญหลัก

จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศ ประกอบคำสัมภาษณ์ ทำให้ทราบว่าหลังจากช่วงปี พ.ศ. 2500 มีคนต่างถิ่นย้ายมาตั้งถิ่นฐานในชุมชนน้อยมาก แต่ครอบครัวของผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมทั้ง 2 ลักษณะ มีจำนวนสมาชิกเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ทำให้ชุมชนมีความหนาแน่นเพิ่มขึ้นด้วยส่งผลให้เกิดการจัดการพื้นที่จนกระทั่งมีลักษณะเฉพาะของแต่ละครอบครัว และเป็นส่วนหนึ่งของการนำไปสู่ภาวะความเปลี่ยนแปลงของชุมชนในยุคสมัยต่อไป

4.1.2.3 ลักษณะทางกายภาพ

4.1.2.3.1 การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่

จากปัจจัยด้านสภาพภูมิประเทศและระบบนิเวศ ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของการตั้งถิ่นฐานทำเกษตรกรรมของผู้อยู่อาศัย มีการปลูกเรือนบนที่ดอนริมตลิ่งของคลองบางระมาดและคลองบ้านไทรเพิ่มมากขึ้น และการรวมกลุ่มตั้งถิ่นฐานบริเวณคู้งน้ำด้านในของคลองบางระมาด จากองค์ความรู้และภูมิปัญญาการทำสวนที่มีมาแต่เดิม นำไปสู่รูปแบบการจัดการพื้นที่การเกษตรอย่างมีแบบแผนปฏิบัติ พัฒนาไปเป็นเพื่อเศรษฐกิจการค้าในย่าน และขยายสู่ภายนอกจากแบบแผนปฏิบัติที่สืบเนื่องกันมาอย่างยาวนาน จากหนังสือ สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นชาวน้ำ (สนใจ

นึ่งเล็ก, 2545) ราชบัณฑิต ประกอบกับการสัมภาษณ์ชาวสวนเดิมในชุมชนเกาะศาลเจ้า จึงเกิดการจัดการพื้นที่ที่มีรูปแบบร่วมกันดังนี้

1.ชาวสวนดั้งเดิม จะทำสวนโดยยึดถือหลักการทำสวนที่มีแบบแผนทำกันต่อมาเป็นประเพณี โดยชนิดที่ติดกลับแนวคลองบ้านไทร จะใช้สำหรับปลูกเรือน สวนชนิดล่างคือชนิดใกล้บ้าน จะปลูกพืชผักสวนครัวประเภท ขิง ข่า ตะไคร้ มะกรูด โหระพา กะเพรา รวมทั้งผลไม้บางชนิด ชนิดต่อไปจะเป็นผลไม้ที่มีราคาแพง ปลูกเป็นจำนวนน้อยเพราะมีขนาดเล็ก และอยู่ใกล้เรือนดูแลได้ทั่วถึง สวนที่อยู่ชนิดบนขึ้นไปอีกจะปลูกไม้ผลที่มีจำนวนมาก เช่น กล้วย ส้มโอ ส้มเขียวหวาน และตามถนนขวางโดยรอบของทุกชนิดจะปลูกมะพร้าว เป็นพวกมะพร้าวใหญ่ มะพร้าวหัว บางขวางที่อยู่ใกล้บ้านจะปลูกมะพร้าวน้ำหอม ซึ่งในอดีตเรียกว่ามะพร้าวเตี้ย

2.ชาวสวนดั้งเดิมที่เปลี่ยนแปลงชนิดของพืชพรรณ เป็นชาวสวนที่แต่เดิมปลูกผลไม้ในสวน ต่อมาต้นไม้ที่มีอายุมากให้ผลผลิตน้อย จึงล้มสวนตัดต้นไม้เดิมออกทั้งหมด แล้วปรับปรุงดินโดยการพินดิน คือใช้จอบขุดพลิกหน้าดินจากข้างล่างขึ้นมาข้างบน ตากดินจนแตก่วนดีแล้วจึงทำการปลูกพืชอย่างอื่นแทน แต่ถ้าดินนั้นด้อยคุณภาพเจ้าของสวนมักปลูกมะพร้าวทั้งชนิด เพราะมะพร้าวให้ผลเร็วและมีอายุยาวนาน มะพร้าวที่ปลูกจะมีทั้งมะพร้าวใหญ่ บางส่วนจะปลูกเป็นมะพร้าวเตี้ย หรือมะพร้าวน้ำหอมในปัจจุบัน

3.ชาวสวนผสมชาวนา เป็นชาวสวนที่ทำนาควบคู่กันไปตั้งแต่รุ่นพ่อแม่ มักจะมีที่นาอยู่ไกลออกไปจากบ้านและที่สวน บางส่วนปล่อยให้ชาวจีนหรือคนต่างถิ่นที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินเช่า เนื่องจากชุมชนเกาะศาลเจ้าเป็นชุมชนชาวสวนยกเรื่องที่อยู่ปลายสุดของแนวคลองบางระมาด ถัดออกไปเป็นพื้นที่นา ชาวสวนในแถบนี้จึงเป็นชาวสวนที่ทำนาด้วยเป็นส่วนมาก เป็นพื้นที่ที่มีความหนาแน่นของชุมชนน้อยกว่าย่านอื่นๆ

4.1.2.3.2 การปลูกสร้างที่อยู่อาศัย/ สถาปัตยกรรม

ลักษณะที่อยู่อาศัยในระยะแรกของยุคสมัย สามารถแบ่งได้ออกเป็น 2 ลักษณะ ตามกลุ่มของผู้อยู่อาศัย ดังนี้

1) กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานริมคลองบางระมาด และคลองบ้านไทร

รูปแบบการปลูกสร้างที่อยู่อาศัยบนพื้นที่ในช่วงเวลานี้ยังคงปรากฏหลักฐานให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน ปลูกเรือนตามชนบประเพณีแบบชาวไทยภาคกลางแต่มีรายละเอียดที่แตกต่างออกไปเล็กน้อย โดยปลูกเรือนในชนิดแรก ใกล้กับแนวตลิ่งของคลองบ้านไทรหรือคลองบางระมาด วางตัวเรือนหันด้านจั่วไปทางลำประโดง ด้านหน้าทิงพาไล (ระเปียง) ต่อเข้ากับชาน ขนานไปกับแนวทางน้ำสายหลัก แล้วจึงวางบันไดด้านหน้าไปทางคลองสวนหรือลำประโดง โดยมีท่าเทียบเรือใกล้ๆ เมื่อลูกสามารถออกเรือได้ จึงต่อเรือนขยายร่วมบนชานเดียวกัน กลายเป็นเรือนหมู่

2) กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณด้านในของคู้้งน้ำคลองบางระมาด

จากสภาพพื้นที่บริเวณนี้มีลักษณะเป็นที่ลุ่มน้ำขัง วิธีชีวิตที่คล้ายชาวน้ำ และตั้งถิ่นฐานกระจุกตัวอยู่รวมกันในหมู่เครือญาติ ดินด้านใต้ขึ้นแฉะหรือเป็นน้ำตื้นๆ รูปแบบเรือนจึงมีลักษณะคล้ายเรือนกลางน้ำ บางส่วนอาจเคยเป็นเรือนแพมาก่อน เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการสัญจรของเรือในคลองซึ่งส่งผลให้เกิดคลื่นน้ำเป็นระลอก จึงปรับตัวด้วยการตั้งเสาเรือนบนน้ำตื้นๆ นั้น ด้วยลักษณะของพื้นที่ซึ่งตลิ่งไม่สูงและฤดูน้ำหลากน้ำท่วมไม่สูงนัก การปลูกเรือนจึงมีลักษณะเป็นเรือนใต้ถุนเตี้ย อาจสามารถใช้ประโยชน์หรือไม่ก็ได้ แบบแผนการปลูกเรือนไม่เคร่งครัดเหมือนกลุ่มแรก แต่ยังคงนิยมปลูกโดยหันด้านชานของเรือนเข้าสู่ทางน้ำสายหลัก โดยมีท่าเรือชิดติดกับตัวบ้าน บางหลังมีชายคายื่นยาวต่อจากตัวบ้านเป็นอุ้งเรือ ด้วยลักษณะพื้นที่มีขนาดเล็ก หากครอบครัวมีขนาดใหญ่ขึ้นจึงนิยมปลูกเรือนชิดไปกับหลังแรก หรือให้ย้ายออกไปปลูกบ้านยังสวนด้านใน

อย่างไรก็ตามลักษณะทางปลูกเรือนดังกล่าวได้รับความนิยมในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นต่อเนื่องมายังช่วงประมาณก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เท่านั้น หลังจากนั้นเมื่อความหนาแน่นของประชากรในพื้นที่มีมากขึ้น ทั้งจากความนิยมในการมีบุตรมากในยุคสมัยหนึ่ง รวมถึงความเจริญด้านระบบสาธารณสุข ส่งผลให้บางครอบครัวมีบุตรมากถึง 10 คน พื้นที่ที่สามารถรองรับที่อยู่อาศัยได้ในชนบทวัฒนธรรมแบบเดิม จึงค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป จากภาพถ่ายทางอากาศช่วง

หลัง พ.ศ. 2510 เป็นต้นไป ประกอบกับการสัมภาษณ์ผู้อยู่อาศัยในพื้นที่พบว่า มีความนิยมในการสร้างบ้านแบบร่วมสมัยเพิ่มมากขึ้น แต่ระยะแรกยังคงเป็นบ้านไม้ชั้นเดียวยกใต้ถุนสูง มีการปรับปรุงลานเล่นโดยเชื่อมเรือนพ่อแม่เข้ากับเรือนหลังใหม่ได้ หรือบางแห่งปลูกชิดกับเรือนเดิมโดยรี้อซานออก โดยในสมัยหลังเมื่อการสัญจรทางน้ำสะดวกมากขึ้นด้วยเรือยนต์ จึงเกิดการนำเข้าวัสดุการก่อสร้างจากต่างถิ่นเข้ามามากขึ้น

4.1.2.3.3 การสัญจร

การเดินทาง ยังใช้การสัญจรทางน้ำเป็นหลัก สามารถเชื่อมต่อกจากระดับครัวเรือน ระดับชุมชน ระดับย่าน และระดับเมืองได้โดยผ่านระบบโครงข่ายทางน้ำที่ขุดแต่งเพิ่มเติมและมีอยู่เดิม ต่อมาหลัง พ.ศ. 2500 เริ่มมีการนำเรือเมล์ เรือแท็กซี่ และเรือหางเข้าเข้ามาวิ่งในลำน้ำส่งผลให้เริ่มมีการกีดเซาะตลิ่งเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ (พ.ศ. 2396 - พ.ศ. 2453) มีการตัดเส้นทางรถไฟสายตะวันตก โดยมีชุมทางตลิ่งชันเป็นจุดร่วม เป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางสัญจรหลักในย่านตลิ่งชัน เริ่มมีการใช้ทางสัญจรทางบกไปสู่ภายนอกย่านเป็นครั้งแรก แต่ยังไม่ได้รับความนิยมจนกระทั่งมีการตัดถนนฉิมพลี

ช่วงปี พ.ศ. 2510 ถนนฉิมพลี ถนนดินแบบตะวันตก ถูกตัดขึ้นเป็นครั้งแรกในย่านชุมชนบางระมาด แบ่งออกเป็น 2 ทางโดยนับจากชุมทางรถไฟตลิ่งชันเป็นจุดเริ่มต้นเส้นทางแรกจาก ชุมทางรถไฟตลิ่งชัน - วัดมะกอก ส่งผลให้จากการเปรียบเทียบภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2495 กับ พ.ศ. 2510 และ พ.ศ. 2516 พบว่า หลังการตัดถนนแล้วชุมชนวัดมะกอกมีความหนาแน่นของบ้านเรือนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ซึ่งบางส่วนเป็นผู้อยู่อาศัยรายใหม่ จากคำบอกเล่าของคุณยายพะเยา ยืนยง อายุ 80 ปี ชาวชุมชนวัดมะกอกที่ยังคงประกอบอาชีพขายเรือขายขนมไทยในคลองบ้านไทรและคลองบางระมาด ว่า “แต่ก่อนจะมีถนน บ้านมีกันไม่กี่หลังไม่ได้แน่นเท่าทุกวันนี้สวนใหญ่ทำนากันทั้งนั้น ถัดไปทางโน้น (ทางปลายคลอง) ก็เป็นนาหมด ทำสวนบ้างแต่เป็นสวนเล็กๆ ใกล้บ้าน พอมีถนนคนก็เข้ามาอยู่กันเยอะขึ้น ขอซื้อที่กันบ้าง ขอเช่าบ้าง คนไม่มีที่ทางก็ไปขอเช่าที่ทำนา หรือถือสวน” (พะเยา ยืนยง, สัมภาษณ์, 2559) ส่วนเส้นทางที่ 2 จากชุมทางรถไฟตลิ่งชัน - ที่ว่าการอำเภอตลิ่งชัน (สำนักงานเขตตลิ่งชัน) เป็นทางที่ตัดผ่านกลางสวนไปบรรจบที่ชุมชนวัดตลิ่งชันริมคลองซ่งพระ เป็นอีกย่านหนึ่งที่ตลาดน้ำตลาดลำไ้ไปด้วยผู้คน

การใช้ทางเท้าเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จากยุคสมัยแรก หลังจากที่ผู้คนเริ่มทำการบุกเบิกพื้นที่เดิมพื้นที่แล้ว พื้นที่คันดินในสวนกลายเป็นทางสัญจรระดับชุมชนและระหว่างชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วงหลังการตัดเส้นทางรถไฟสายตะวันตก และถนนฉิมพลี

4.1.2.4 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม

อาชีพหลักในยุคนี้เป็นการประกอบเกษตรกรรมประเภท ทำสวน และทำนา แบบ ระบบเศรษฐกิจขนาดเล็กถึงขนาดกลางที่ใช้การพึ่งพิงธรรมชาติ ผสมผสานกับการใช้วัฒนธรรมในการจัดการพื้นที่ โดยในยุคนี้เป็นการทำสวนและทำนาเพื่อการค้าขายดำรงชีวิต เช่น คำสัมภาษณ์ของ คุณยายอุดม ถินถนอม อายุ 89 ปี อดีตประธานชุมชน เป็นครอบครัวกลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานในคิ่งน้ำบางระมาดซึ่งมีที่สวนและนาแยกออกจากที่ดินของบ้านว่า “ตั้งแต่ก่อนรุ่นพ่อ ก็เล่าว่าทำสวนแล้ว ตอนทำสวนก็ขายปากคลองบางระมาด บางทีก็ไปนุ่นเทเวศบ้าง มหานาค ท่าเตียน พายเรือไป พายมั่งแจวมั่ง แต่อย่างส้มเขียวหวานนี่ออกมาพ่อค้าเค้าก็เหมาไปเลย อย่างถ้าเรามีเล็กๆ น้อยๆ เราก็ขายเอง, ..., เมื่อก่อนทำสวนทำนา ก็ไปทำข้างนอกนุ่นก็ต้องลงแขกนะ ไม่เอาเงินกันหรือกนะ รู้จักกันเป็นญาติพี่น้องกันก็ไปช่วยกัน พอเขามาช่วยเราแล้ว เราก็เวียนไปช่วยเขา วนกันไปจนครบหน้า ช่วงหน้าก็ไปทำนา เสร็จแล้วก็วนมาทำสวน” (อุดม ถินถนอม, สัมภาษณ์, 2559)

วัฒนธรรมการลงแขกนี้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ระบบภูมิทัศน์วัฒนธรรมดำเนินอยู่ได้ตลอดระยะเวลากว่า 200 ปี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นับจากช่วงรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2330 - พ.ศ. 2394) จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับอากรสวนที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น และคำบอกเล่าของคนในพื้นที่ แสดงให้เห็นว่าในยุคสมัยนี้ มีความต้องการผลผลิตมากกว่ากำลังแรงงานของคนในครอบครัว การแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างครัวเรือนจึงเกิดขึ้นเฟื่องฟูให้ระยะเวลาการดูแลสวนและนาซึ่งเป็นงานหนักนั้นเสร็จเร็วขึ้นด้วยการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างกัน นอกจากการประหยัดเวลาทำให้งานเสร็จลุล่วงไปได้เร็วขึ้นแล้ว

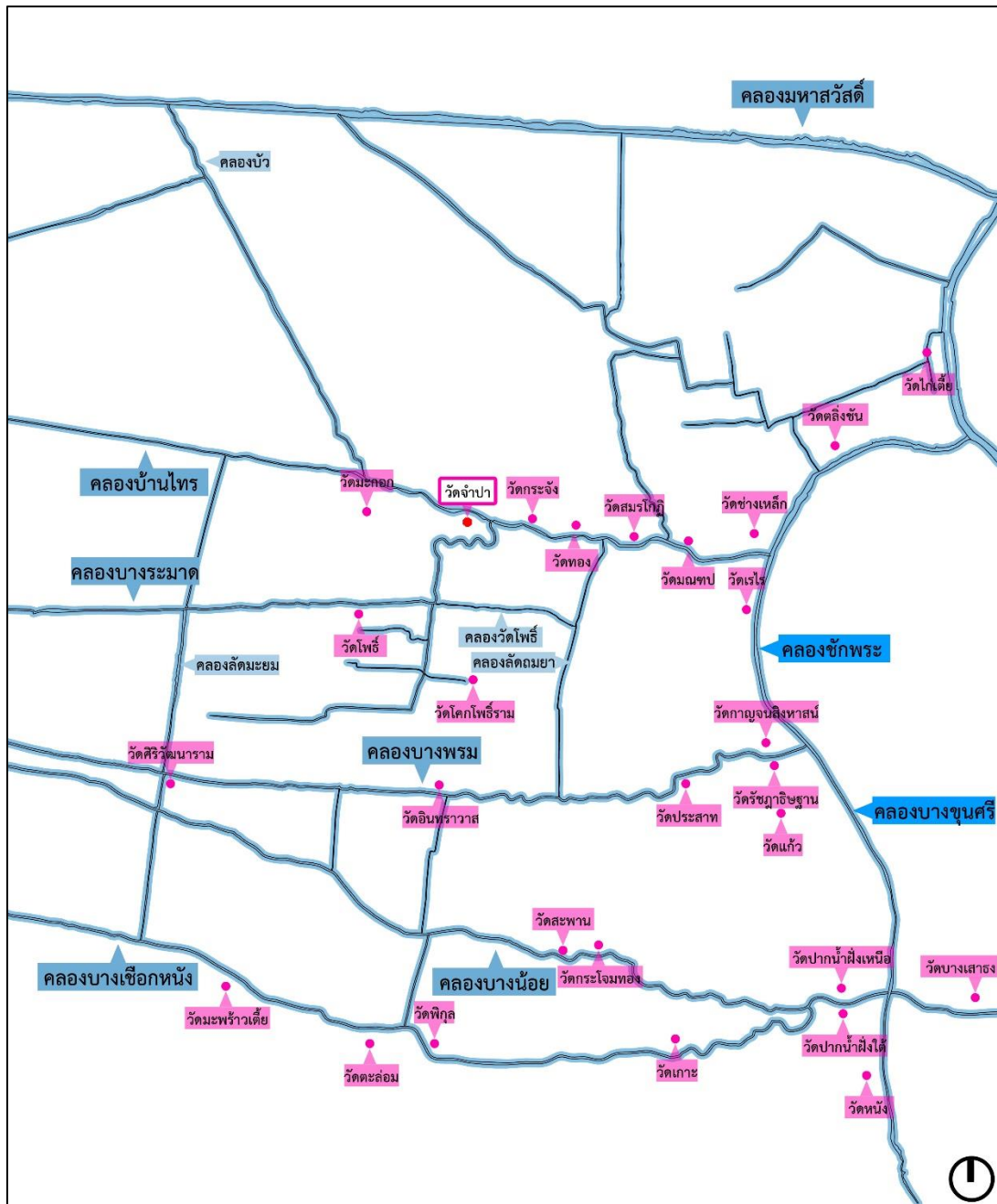
วัฒนธรรมบางอย่างที่เกิดจากการร่วมแรงพร้อมกันของชุมชน ยังส่งผลให้ งานบางอย่างเกิดประสิทธิภาพมากขึ้นด้วย เช่น จากบันทึกของ รศ.สมใจ นิ่มเล็ก ประกอบกับการสัมภาษณ์คนในชุมชน แสดงให้เห็นวัฒนธรรมของชาวสวนที่มีลักษณะร่วมกันตั้งแต่อานตั่งลงชันจรต ยานคลองบางประทุนหลายประการ ประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจคือ ประเพณีการไล่กระรอก จะเป็นกิจกรรมที่มีการนัดหมายกันล่วงหน้าในชุมชน ซึ่งจะไม่กระทำในวันพระ เมื่อถึงวันไล่กระรอก บรรดาผู้ชายและเด็กๆ ในชุมชน เริ่มจากไม่เกิน 10 คน ไล่ไปเรื่อยๆ อาจมากถึง 40 คนในขบวน โดยจะเริ่มจากการไล่กระรอกออกมาและไล่ต่อเนื่องๆ ไปในทุกสวน กระรอกบางตัวคุ้นชินกับการไล่ก็จะวิ่งข้าม

จากสวนหนึ่งไปอีกสวนหนึ่ง บางครั้งต้องไถจนกระทั่งสุดบาง กระรอกส่วนหนึ่งหนีออกจากบางไป บางส่วนถูกล่ามาประกอบอาหารเย็นของวันนั้น ประเพณีนี้เป็นตัวอย่างของการรวมกลุ่มของชุมชน เพื่อจัดการกับสภาพภัยคุกคาม โดยใช้ปัจจัยทั้งด้านความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น ปัจจัยทางกายภาพของสวนที่ในอดีตไม่มีการกันเขตด้วยรั้ว ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรมและการเคารพนับถือธรรมชาติ ส่งผลให้ นอกจากสามารถจัดปัญหาในชุมชนได้แล้ว ยังเป็นการประสานความสัมพันธ์ของคนในชุมชนจากรุ่นสู่รุ่น

4.1.2.5 ลักษณะการขยายตัวและโครงสร้างของชุมชน

การขยายตัวของชุมชน เริ่มขยายตัวจากกลุ่มบ้านริมคลองบางระมาดและคลองบ้านไทร หนาแน่นขึ้นเรื่อยจนครบทุกเส้นสวน บ้านที่มีสมาชิกครอบครัวเพิ่มมากขึ้น ก็ปลูกเรือนอยู่ในแถวเดียวกันกับเรือนพ่อแม่บริเวณชนิดเดียวกัน ส่วนกลางชุมชน มีการปลูกเรือนชิดกับเรือนหลักในลักษณะใช้หลังคาชิดกัน พื้นที่สวนบางแหล่งเริ่มถูกปรับเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ

ในยุคที่ 2 นี้ โครงสร้างของชุมชนมีความซับซ้อน ตั้งแต่โครงสร้างที่เป็นทางการจากระบบการปกครอง ด้วยระบบการปกครองที่มีนายบ้าน มาสู่การเป็นผู้ใหญ่บ้าน และกำนันในสมัยหลัง นอกจากนี้ยังมีโครงสร้างในระดับที่ไม่เป็นทางการ โดยมีวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชุมชน และผู้คนในย่าน รวมถึงโครงสร้างความสัมพันธ์ในครัวเรือน ระหว่างครัวเรือนแบบใกล้ชิดจากการมีกิจกรรมการประกอบอาชีพ และกิจกรรมทางศาสนาร่วมกันตลอดทั้งปี

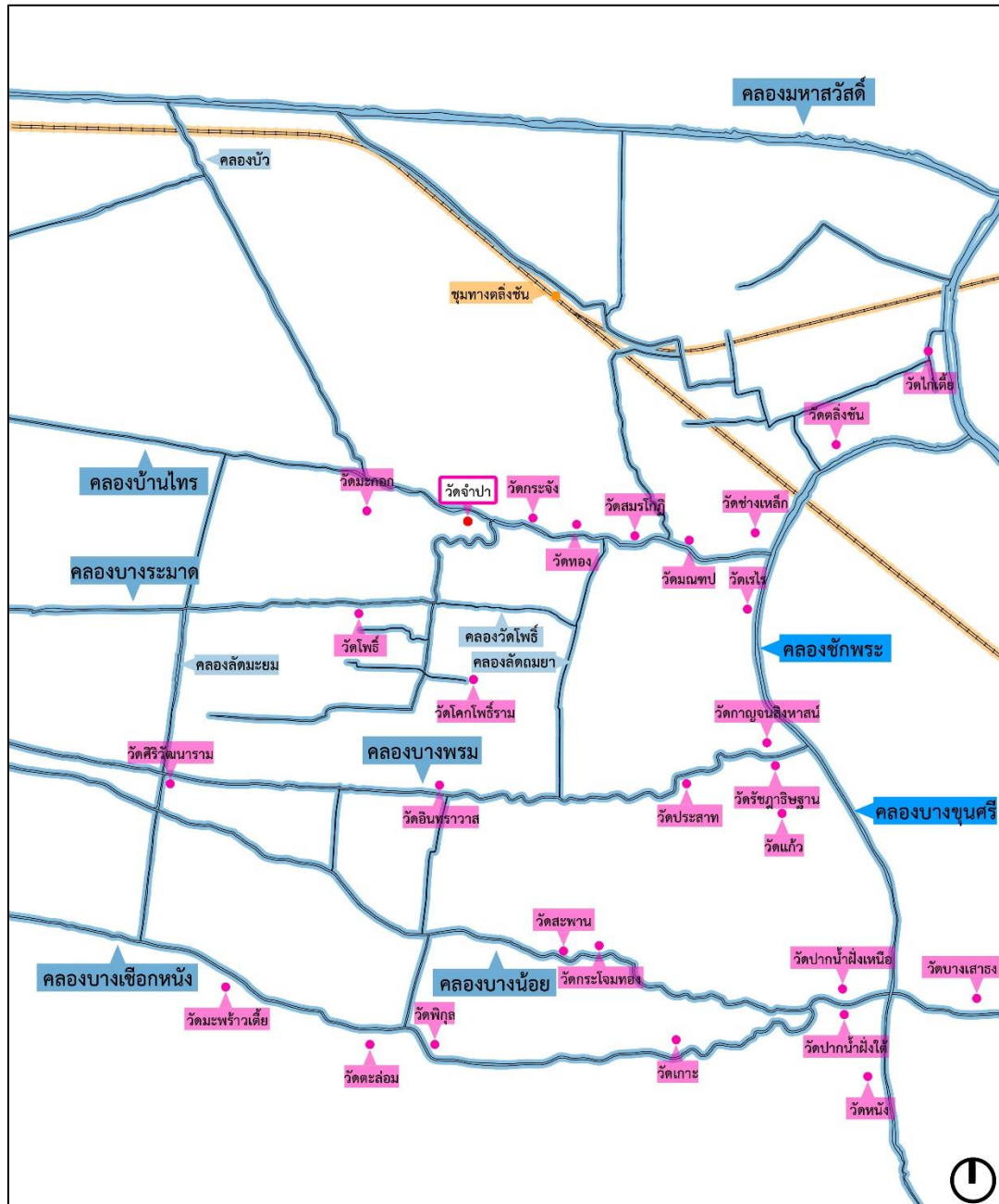

รูปภาพที่ 42 แผนที่สันนิษฐานแสดงลักษณะทางกายภาพของย่านดิ่งชันราวปี พ.ศ. 2410

(ที่มา : แผนที่สันนิษฐานจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 42 แสดงให้เห็นการพัฒนาพื้นที่หลังจากมีประชากรเพิ่มมากขึ้นในช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ เกิดการขุดคลองมหาสวัสดิ์เพื่อเชื่อมแม่น้ำอ้อมเข้ากับแม่น้ำท่าจีนเพื่อประโยชน์ทางการคมนาคมและการผันน้ำ เหตุการณ์ดังกล่าวส่งผลให้เกิดการพัฒนาารบบคูคลองและพื้นที่ทางการเกษตรครั้งใหญ่ในระดับย่าน และเพิ่มความหลากหลายของชาติพันธุ์และวัฒนธรรม ระบบ

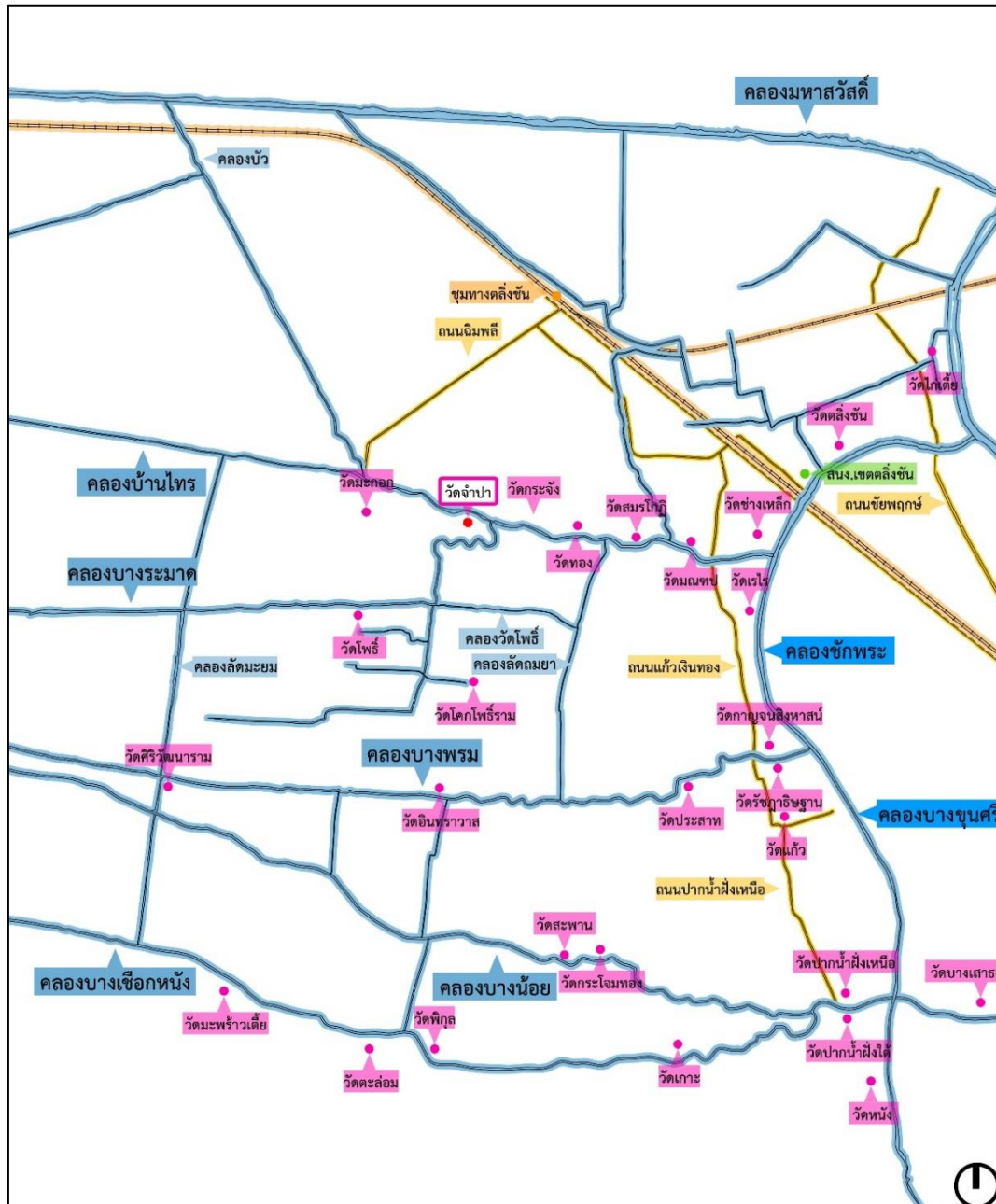
คูคลองแต่ละบางถูกเชื่อมต่อกันด้วยคลองลัดสายต่างๆ ทำให้เกิดการบริหารจัดการน้ำและทรัพยากรขนาดใหญ่

รูปภาพที่ 43 แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2495
(ที่มา : ดัดแปลงจากภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหารปี พ.ศ. 2495 โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 43 แสดงให้เห็นการตัดเส้นทางรถไฟสายใต้ จากสถานีกรุงธนบุรี ริมคลองบางกอกน้อย ถึงสถานีปลายทางจังหวัดเพชรบุรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) ซึ่งส่งผลให้เริ่มเกิดการปรับพื้นที่ในการใช้เป็นทางคมนาคม

ทางบกครั้งแรก ในระยะเริ่มแรกเนื่องจากเป็นพื้นที่ต่ำ จึงมีการถนนแนวรถไฟให้สูงขึ้น และเกิดเป็นคลองขนานไปตามแนวรถไฟจรดคลองมหาสวัสดิ์

รูปภาพที่ 44 แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2510
(ที่มา : ดัดแปลงจากภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหารปี พ.ศ. 2510 โดยผู้วิจัย, 2560)

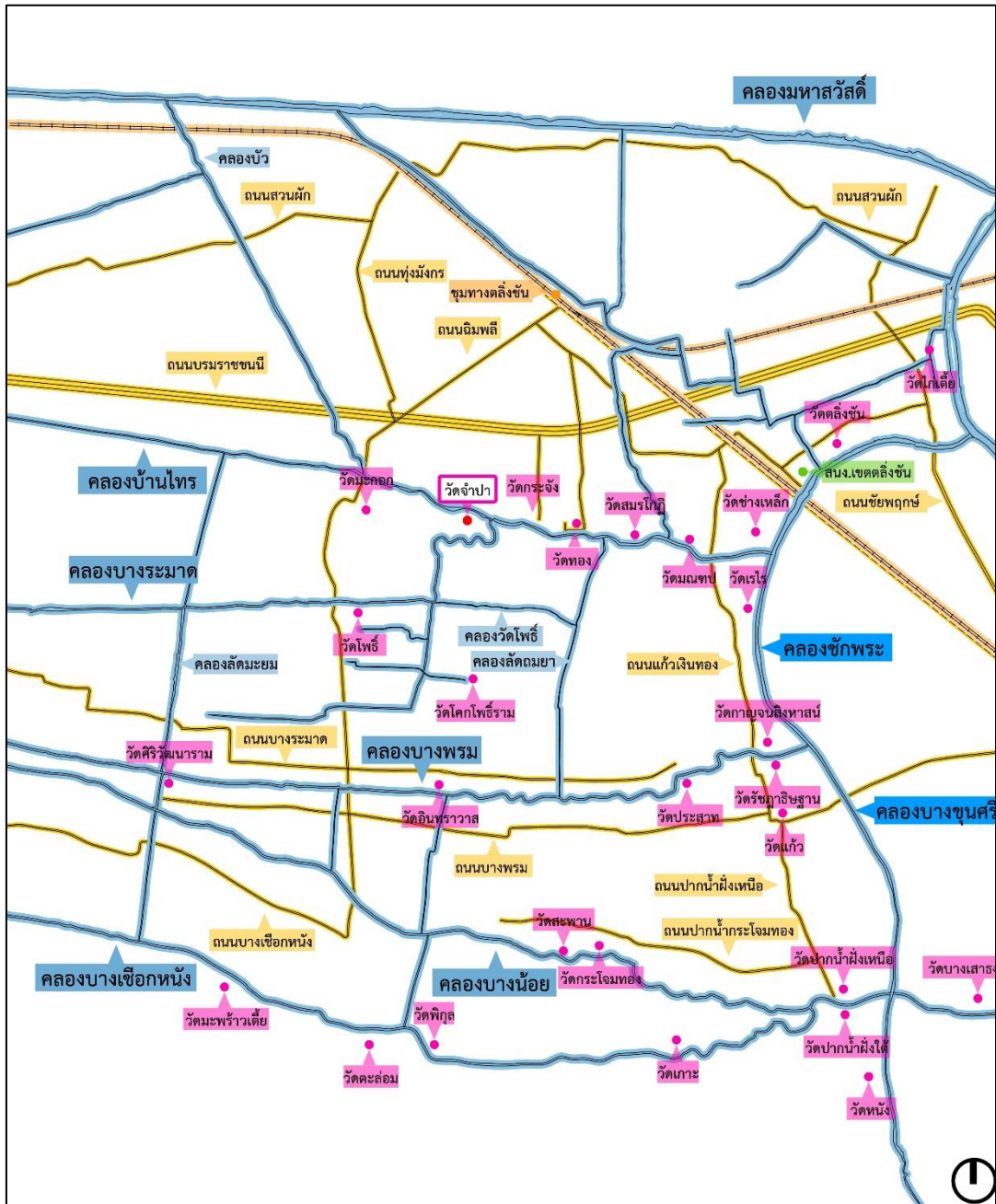
จากรูปภาพที่ 44 แสดงให้เห็นการตัดถนนดินร่วนแรกขึ้นภายในพื้นที่ เพื่อเชื่อมต่อชุมทางรถไฟกับกลุ่มชุมชนที่มีความหนาแน่นบริเวณวัด ทำให้เกิดการคมนาคมทางบกขึ้นภายในย่าน ผู้คนจากถิ่นต่างๆสามารถอพยพโยกย้ายมาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ใหม่ได้มากขึ้น โดยถนนชุดแรกที่เกิดขึ้นจะมีลักษณะเป็นถนน 2 เลน ได้แก่ ถนนฉิมพลี เชื่อมสถานีรถไฟชุมทางตลิ่งชัน

กับชุมชนวัดมะกอก และชุมชนวัดตลิ่งชัน ถนนแก้วเงินทอง เชื่อมชุมชนตลิ่งชันกับ วัดแก้ว วัดเงิน และวัดทอง

รูปภาพที่ 45 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะทางกายภาพของชุมชนเกาะศาลเจ้าปี พ.ศ. 2510
(ที่มา : ดัดแปลงจากภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหารปี พ.ศ. 2510 โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 45 แสดงให้เห็นการตั้งถิ่นฐานริมคลองบางระมาด และคลองบ้านไทร พื้นที่สวน (พื้นที่สีเขียวบนและล่างแนวคลอง) และพื้นที่นา (พื้นที่สีอ่อนด้านบนบริเวณถนนฉิมพลี)

รูปภาพที่ 46 แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2522

(ที่มา : ดัดแปลงจากภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหารปี พ.ศ. 2522 โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 46 แสดงให้เห็นพัฒนาการของการคมนาคมทางบกภายในย่านตลิ่งชันสืบเนื่องจากแผนที่ในปี พ.ศ. 2510 ว่ามีการเชื่อมต่อชุมชนท้องถิ่นระหว่างกันเพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ในปี พ.ศ. 2522 นี้เองเกิดการตัดถนนบรมราชชนนีขึ้น เป็นถนนขนาดใหญ่เพื่อเชื่อมต่อพื้นที่ระหว่างย่านขึ้น นำมาสู่จุดเริ่มต้นของการพัฒนาพื้นที่ 2 ฝั่งแนวถนนขนานใหญ่ในเวลาต่อมา

4.1.3 ยุคที่ 3 : การตัดถนนบรมราชชนนี – ภาวะการณ์เลือนหายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม (พ.ศ. 2522 - พ.ศ. 2553)

ตลอดระยะเวลา 31 ปี หลังจากการ การตัดถนนบรมราชชนนี จนกระทั่งปี พ.ศ. 2553 ชุมชนเกาะศาลเจ้าเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งด้านกายภาพ สภาพเศรษฐกิจและสังคม จนกระทั่งถึงกระบวนทัศน์ของผู้คน หากศึกษาในภาพรวมของฝั่งธนบุรี นับตั้งแต่มีการเริ่มพัฒนาพื้นที่ฝั่งตะวันตกของพระนคร การเปิดใช้สะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า ใน พ.ศ. 2516 และการสร้างถนนสายหลักขึ้นหลายสาย นับแต่ ถนนบรมราชชนนี ถนนกาญจนาภิเษก ถนนราชพฤกษ์ และขยายช่องทางการจราจรถนนพุทธมณฑลสาย 1 ทำให้พื้นที่ตลิ่งชันมีความเจริญเติบโตของชุมชนเมืองอย่างรวดเร็ว หมู่บ้านจัดสรรเกิดขึ้นจำนวนมาก เหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ ใน พ.ศ. 2485 และพ.ศ. 2538 ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสภาพแวดล้อม และการทำสวนเริ่มลดน้อยลง คมนาคมที่สะดวกขึ้นทำให้คนในชุมชนเกาะศาลเจ้า ส่วนหนึ่งมีทางเลือกในการประกอบอาชีพและดำรงชีวิตมากขึ้น หันไปประกอบอาชีพต่างๆ ตามหน่วยงานราชการและเอกชนในพื้นที่กรุงเทพฯ ขึ้นในมากขึ้น ต้นไม้ให้วิถีชีวิตและภูมิปัญญาในอดีตที่สั่งสมมากำลังจะเลือนหาย การใช้เรือน้อยลง คุณภาพน้ำในคลองเริ่มเสื่อมโทรม ปริมาณพื้นที่สีเขียวที่เคยเป็นพื้นที่ทำสวนค่อย ๆ (ประสงค์ จารุรัตน์พงศ์, 2553) เริ่มลดน้อยลง เนื่องมาจากการรื้อคืบของกลุ่มพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ขนาดใหญ่ที่กว้านซื้อที่ดินจากแนวถนนบรมราชชนนีโอบล้อมด้านเหนือของชุมชนเกาะศาลเจ้าเข้ามายังตอนเหนือของชุมชนแถบแนวคลองบางระมาดในพื้นที่ หมู่ 9 แขวงฉิมพลี และพื้นที่ด้านตะวันออกของชุมชนเกาะศาลเจ้า ในพื้นที่หมู่ 9 แขวงบางระมาด ในขณะที่พื้นที่ในเขตตลิ่งชันเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วมากยิ่งขึ้นกว่าในอดีต

4.1.3.1 ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ

ผลจากการตัดถนนบรมราชชนนี ถนนกาญจนาภิเษก และถนนราชพฤกษ์ ส่งผลให้คนในชุมชนเกาะศาลเจ้า และชุมชนอื่นๆ ในย่านเริ่มขายที่นาและที่สวนที่อยู่ใกล้แนวถนนตัดใหม่ พื้นที่ดังกล่าวถูกถมให้สูงขึ้นตามความสูงของถนน หนีภาวะน้ำท่วมขัง และปรับเปลี่ยนไปสำหรับใช้ประโยชน์ใหม่ แนวคลองสวน ลำประโดงที่เคยเชื่อมต่อกันเป็นระบบทางน้ำที่สมบูรณ์จึงถูกตัดขาดลงเป็นช่วงๆ การไหลเวียนของน้ำในพื้นที่เกษตรกรรมข้างเคียงจึงเกิดภาวะเสียสมดุล ไม่สามารถไขน้ำเข้าหรือระบายน้ำออกได้ดังเดิม ท้องนาและชนัดสวนที่เคยเป็นที่อยู่ของสัตว์น้ำและสัตว์ขนาดเล็กเมื่อสวนไม่ได้รับการดูแลและเสียสมดุล สัตว์น้ำขนาดเล็กเป็นประเภทแรกที่ได้รับผลกระทบ จากแหล่งอนุบาลสัตว์น้ำขนาดเล็กและที่หลบภัยภายในท้องร่องสวนและลำประโดงมีจำนวนลดลงอย่างรวดเร็ว ส่งผลให้ระบบนิเวศทางน้ำเสียสมดุลตามไปด้วย นอกจากนี้ ความนิยมในการใช้รถยนต์ แนว

ตลิ่งจึงถูกกัดเซาะลงอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้เกิดการถล่มตลิ่งด้วยวัสดุต่างๆ ตั้งแต่การใช้ไม้ปัก การทิ้งหิน และพัฒนาไปสู่แนวตลิ่งคอนกรีตในที่สุด (บัณฑิต จุลาสัย, 2544) จึงเกิดปัญหาต่อระบบนิเวศในท้องน้ำในวงกว้าง

4.1.3.2 ด้านการตั้งถิ่นฐาน

ผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมมีจำนวนมากขึ้น สวนทางกับการทำสวนและทำนาที่ลดน้อยลงอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากคนรุ่นหลัง (เกิดช่วง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา) จำนวนมากไม่ประกอบอาชีพทำสวน วัฒนธรรมการอยู่แบบครอบครัวขนาดเล็กในกลุ่มครอบครัวขยายมากขึ้น ซึ่งส่งผลต่อผู้คนที่ 2 ลักษณะดังนี้

1) กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานริมคลองบางระมาต และคลองบ้านไทร

นิยมก่อสร้างอาคารแบบร่วมสมัยต่อจากพื้นที่เรือนหลักในชนิดเดียวกัน แต่หากครอบครัวใดมีขนาดครอบครัวที่ใหญ่มาก นอกจากการย้ายที่อยู่ไปสร้างใหม่แล้ว หลายบ้านยังนิยมการถมขั้วสวนที่ติดกับชนิดตัวบ้านเดิม และปลูกบ้านไปตามแนวยาวของชนิดสวนซึ่งถ่มใหม่เนื่องจากรูปแบบสัณฐานของแปลงสวนที่กลุ่มผู้อยู่อาศัยเหล่านี้เป็นเจ้าของ ซึ่งมีลักษณะเป็นสวนเส้นยาวเรียงรายไปหลายชนิด แต่อยู่ห่างไกลแนวถนนชนิดใหม่ คนกลุ่มนี้จึงมักไม่ขายสวนของตน แต่จะแบ่งให้กับลูกหลานเป็นมรดก โดยแบ่งจากชนิดของสวน พื้นที่จึงเป็นพื้นที่หลายเจ้าของ แต่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกัน

2) กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณด้านในของคู้้งน้ำคลองบางระมาต

จากสภาพพื้นที่ที่มีการตั้งถิ่นฐานกระจุกตัวอยู่รวมกันใหม่หมู่เครือญาติอย่างหนาแน่นมากมาแต่เดิม พื้นที่บางแปลงเมื่อบรรพบุรุษเสียชีวิตลง ขนาดพื้นที่มีจำกัดแต่ผู้รับมรดกมีจำนวนมาก จึงไม่ทำการแบ่งมรดกที่ดิน อยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวใหญ่โดยใช้ชื่อเจ้าของที่ดินในรุ่นก่อน บางครอบครัวใช้การบรรจุชื่อเป็นเจ้าของร่วมในที่ดิน ส่วนบางครอบครัวย้ายออกจากพื้นที่มาตั้งถิ่นฐานใหม่บริเวณที่ดินมรดกที่เคยเป็นสวนมาก่อน ดังเช่นคำอธิบายของคุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ ประธานชุมชนว่า

“ข้างในเป็นตระกูลเก่าไม่กี่ตระกูล พวกนาคทอง เป็นต้น ซึ่งเป็นพี่น้องกันหมดเลยใครที่อยู่ได้ก็จะอยู่ ใครที่อยู่ไม่ได้ก็จะย้ายออกไป อยู่ร่วมกันโดยไม่ได้เปลี่ยนโฉนด และไม่ได้

ลงชื่อในโฉนด เขาชอบให้พี่ไปช่วยดูให้ บางโฉนดเขียนด้วยลายมือ เก๋ามาก ยังเป็นชื่ออำแดงอยู่เลย” (ทวิศศักดิ์ หว่างจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

4.1.3.3 ลักษณะทางกายภาพ

4.1.3.3.1 การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่

จากปัจจัยด้านสภาพภูมิประเทศและระบบนิเวศ ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของการใช้ประโยชน์รูปแบบเมือง ความหนาแน่นริมคลองบางระมาดและคลองบ้านไทรมีการปลูกบ้านเรียงรายไปทุกเส้นสวน และการรวมกลุ่มตั้งถิ่นฐานบริเวณคู้้งน้ำด้านในของคลองบางระมาด เริ่มเกิดพื้นที่เป็นชุมชนแออัด องค์ความรู้และภูมิปัญญาการทำสวนที่มีมาแต่เดิมค่อยเลือนหายไปจากการไม่มีผู้สืบทอด นำไปสู่รูปแบบการปรับตัวที่แตกต่างกันออกไปของแต่ละพื้นที่ ดังนี้

1) กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานริมคลองบางระมาด และคลองบ้านไทร

จากครอบครัวที่ขยายตัวมีสมาชิกเพิ่มมากขึ้น หลายบ้านนิยมการถมขัณฑ์สวนที่ติดกับขัณฑ์ตัวบ้านเดิม และปลูกบ้านไปตามแนวยาวของขัณฑ์สวนซึ่งถมใหม่ เนื่องจากรูปแบบสัณฐานของแปลงสวนที่กลุ่มผู้อยู่อาศัยเหล่านี้เป็นเจ้าของ ซึ่งมีลักษณะเป็นสวนเส้นยาวเรียงรายไปหลายขัณฑ์ แต่อยู่ห่างไกลแนวถนนขัณฑ์ใหม่ คนกลุ่มนี้จึงมักไม่ขายสวนของตน แต่จะแบ่งให้กับลูกหลานเป็นมรดก โดยแบ่งจากขัณฑ์ของสวน พื้นที่จึงเป็นพื้นที่หลายเจ้าของ แต่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกัน พื้นที่สวนเมื่อขาดแรงงาน จึงลดขนาดการทำสวนลง โดยทำแต่พอกำล้างของคนในครอบครัว บางบ้านทำเป็นงานหลังจากการเกษียณอายุราชการ เช่น บ้านของนาวาเอก บุญตัน บุญจันทร์ ปลูกบ้านคอนกรีตเสริมเหล็กร่วมสมัยต่อเติมจากบ้านไม้ริมคลอง โดยที่สวนขนาด 15 ไร่ เป็นครอบครัวชาวสวนตั้งเดิมริมคลองบ้านไทร ในอดีตจะปลูก กัลยวี มะพร้าว ส้มแขก ส้มเขียวหวาน ในปัจจุบัน ด้วยขนาดของกำล้างแรงงานที่เล็กลง แต่มีการดูแลที่ยากขึ้น ทั้งจากสภาพดินฟ้าอากาศ สภาพน้ำ ศัตรูพืช ฯลฯ สวนในปัจจุบันจึงปลูกไม่ผสมทั้งแบบดั้งเดิมเพื่อเป็นการอนุรักษ์ ภูมิปัญญา เช่น ส้มโอพันธุ์ขาวใหญ่ มะพร้าวน้ำหอม มะม่วงพร้าหม่นชายเมียว ผสมผสานกับพืชประเภทใหม่ ที่เพิ่งถูกนำมาปลูกโดยใช้วิธีภูมิปัญญาในการจัดการสวนที่ต่อยอดจากเดิม เช่น พักข้าว มะม่วงหาวมะนาวโห่ มะนาวแป้น ลำไย ส้มซ่า มะกอก และไม้ดอกประเภท ดาหลาแดง ดาหลาขาว ดาหลาชมพู พัฒนาและปรับตัวโดยเพิ่มมูลค่าให้ทุนและทรัพยากร เช่น การแปรรูปผลิตภัณฑ์เป็นผลิตภัณฑ์อเนกชนิดที่ได้จากผลผลิตในสวน เป็นต้น

2) กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณด้านในของคู้้งน้ำคลองบางระมาด

พื้นที่เกษตรกรรมทั้งสวนและนาของกลุ่มครอบครัวที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณด้านในของคู้้งน้ำคลองบางระมาดนี้อยู่ถนัดออกไปจากที่สวนของกลุ่มที่ตั้งถิ่นฐาน ริมคลอง

บางระมาด และคลองบ้านไทร เมื่อเกิดการตัดถนนเกิดขึ้น กลุ่มนี้จึงได้รับผล กระทบมากกว่าเนื่องจากพื้นที่มักอยู่ใกล้แนวถนน หลายคนเลิกทำนาไปก่อนแล้วจึงเลิกทำสวนในภายหลัง หลังจากนั้นจึงขายที่ดินที่ที่อยู่ในแนวผลกระทบไป เป็นการสิ้นสุดการทำอาชีพเกษตรกรรมของชนชั้นเกษตรกรเจ้าของกลุ่มนี้ ดังบทสัมภาษณ์ของ คุณยายฉลวย ปิ่นประเสริฐ อายุ 83 ปี ผู้อาวุโสในชุมชน ว่า

“สวนอยู่ทางโน้น แต่ขายหมดแล้วนะ เป็นหมู่บ้านไปหมดแล้ว มีหนีมีสินไม่ขายก็ไม่ได้ แล้วเราอยู่อย่างนั้นเราออกก็ไม่ได้มันก็ต้องขาย ทางข้างหน้าเขาขาย หมู่บ้านเขาซื้อ เขาก็เอาหมด ทางข้างหน้าเขาก็ขายกันหมดแล้วพอเราไม่ขายเราก็ออกไม่ได้ เขาก็ปิดหมด อย่างเคยมีคลองเข้าเขาก็ถมหมด ขายไปหลายสิบปีแล้ว นาก็ขายไปแล้วตรงนั้นวันตรงขวางๆ ก็คล้ายๆ ว่าพ่อแม่ให้พี่น้องก็แบ่งแยกกันไม่ใช่ให้คนเดียว ตอนขายไปก็ไม่ค่อยมีคนทำสวนกันแล้ว ลูกเขาก็เรียนเขาไม่ทำ พอเลิกทำสวนก็ไม่ได้ทำอะไร เป็นแม่บ้านไป พอลูกทำงานก็อาศัยลูกกิน” (ฉลวย ปิ่นประเสริฐ, สัมภาษณ์, 2560)

4.1.3.3.2 การปลูกสร้างที่อยู่อาศัย/ สถาปัตยกรรม

การปลูกสร้างในยุคนี้ได้ละทิ้งแบบแผนปฏิบัติของการปลูกเรือนแบบชาวสวนในอดีตแล้ว ด้วยความนิยมและวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไป นิยมปลูกบ้านเป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็ก 1 - 2 ชั้น หรือครึ่งปูนครึ่งไม้ โดยปรับสภาพพื้นที่รอบตัวบ้านด้วยการถมที่ป้องกันน้ำท่วมขัง โดยปลูกเป็นหลังเดี่ยวภายในอาณาบริเวณที่ดินของครอบครัวเดิม จากสภาพสังคมภายนอกที่เปลี่ยนแปลงไป มีทางหลวงคอนกรีตเสริมเหล็ก (ทางเดินเท้าและรถพาดขนาดเล็ก) ที่ทำขึ้นตามแนวทางเดินและขอบสวนเดิม บุคคลภายนอกชุมชนสามารถขับขี้อักรยานยนต์ผ่านได้ตลอด เพื่อการรักษาความปลอดภัย ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่จึงเริ่มก่อรั้วกั้นอาณาเขตของครอบครัว ลักษณะดังกล่าวค่อยๆ ทำให้เกิดพื้นที่ส่วนตัวเฉพาะครัวเรือนขึ้นในชุมชน

4.1.3.3.3 การสัญจร

การเดินทาง ถูกเปลี่ยนมานิยมการสัญจรทางบกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ทางน้ำถูกมองว่ามีความสะดวกน้อยกว่าและใช้เวลามากกว่า โดยเฉพาะเมื่อต้องออกไปนอกย่าน เช่น การเดินทางไปฝั่งพระนคร โดยมีการเดินทาง 2 รูปแบบ คือ ลงเรือที่ท่าเรือบริเวณศาลเจ้า และไปต่อเรือที่ท่าบางกอกน้อย ข้ามฝั่งไปยังท่าพระจันทร์แล้วโดยสารรถสาธารณะต่อ หรืออีกเส้นทางหนึ่งคือการเดินทางผ่านสวนด้านในไปขึ้นรถโดยสารประจำทางที่วัดทองบางระมาด หรือถ้าหากบ้านใดมีรถก็จะฝากรถไว้ที่วัดทองบางระมาดนี้ ภายหลังมีการตัดถนนจำปากาญจนาภิเษกแล้ว จึงมีรถโดยสารประจำ

ทางเข้ามายังชุมชนบริเวณหลังวัดจำปา ช่วงเวลานั้น เครื่องญาติของคุณ ทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ (มีศักดิ์เป็นลุง) จึงปรับปรุงที่สวนเดิมที่รกร้างอยู่เป็นพื้นที่ให้เช่าจอดรถยนต์สำหรับคนในชุมชนขึ้น

การใช้ทางเดินเท้า ยังคงเป็นปัจจัยหลักของการเดินทางในชุมชน แต่ครอบครัวใดที่มีบ้านติดทางเดินมักจะก่อรั้วเพื่อความเป็นส่วนตัวและความปลอดภัย

4.1.3.4 ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม

นอกจากการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพจากภายนอกที่ส่งผลกระทบต่อการประกอบอาชีพที่เปลี่ยนแปลงไปของผู้คนในชุมชนแล้ว ปัจจัยทางภายในเองยังมีส่วนสำคัญในการผลักดันให้เกิดความสูญเสียทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมด้วย กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงไปของโลกทัศน์และระบบความคิดของครอบครัวชาวสวนเดิม ชาวสวนรุ่นพ่อแม่ (เกิดก่อนช่วง พ.ศ. 2500) ส่งลูกหลานเข้ารับการศึกษาระดับสูงสุดที่สามารถส่งได้ และไปประกอบอาชีพอื่นภายนอกชุมชน เช่น ราชการ บริษัทเอกชน ค้าขาย หรืออาชีพรับจ้างต่างๆ และมองว่าอาชีพทำสวนทำนานั้นเป็นอาชีพที่ลำบาก จึงไม่ยอมให้ลูกหลานต้องประกอบอาชีพนี้ โดยในระยะแรกก่อนการตัดถนนบรมราชชนนี และการพัฒนาพื้นที่เมือง คนในชุมชนจะใช้การเดินทางและเรือไปศึกษาเล่าเรียน โรงเรียนที่เป็นที่นิยมในช่วงเวลานั้นคือ โรงเรียนวัดทอง โรงเรียนวัดช่างเหล็ก ส่วนโรงเรียนโพธิสารพิทยากร บริเวณวัดโพธิ์ถึงแม้ว่าอยู่ใกล้ชุมชน แต่ถูกมองว่าเป็นโรงเรียนกลางสวน การเดินทางยากลำบากกว่า เมื่อการพัฒนาเมืองเข้ามาถึงชุมชน จึงเริ่มออกไปเรียนในสถาบันที่ไกลชุมชนได้มากขึ้น การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์นี้เองส่งผลให้คนรุ่นใหม่ติดต่อกับใช้เวลาอยู่ในต่างถิ่นมากกว่าในอดีต

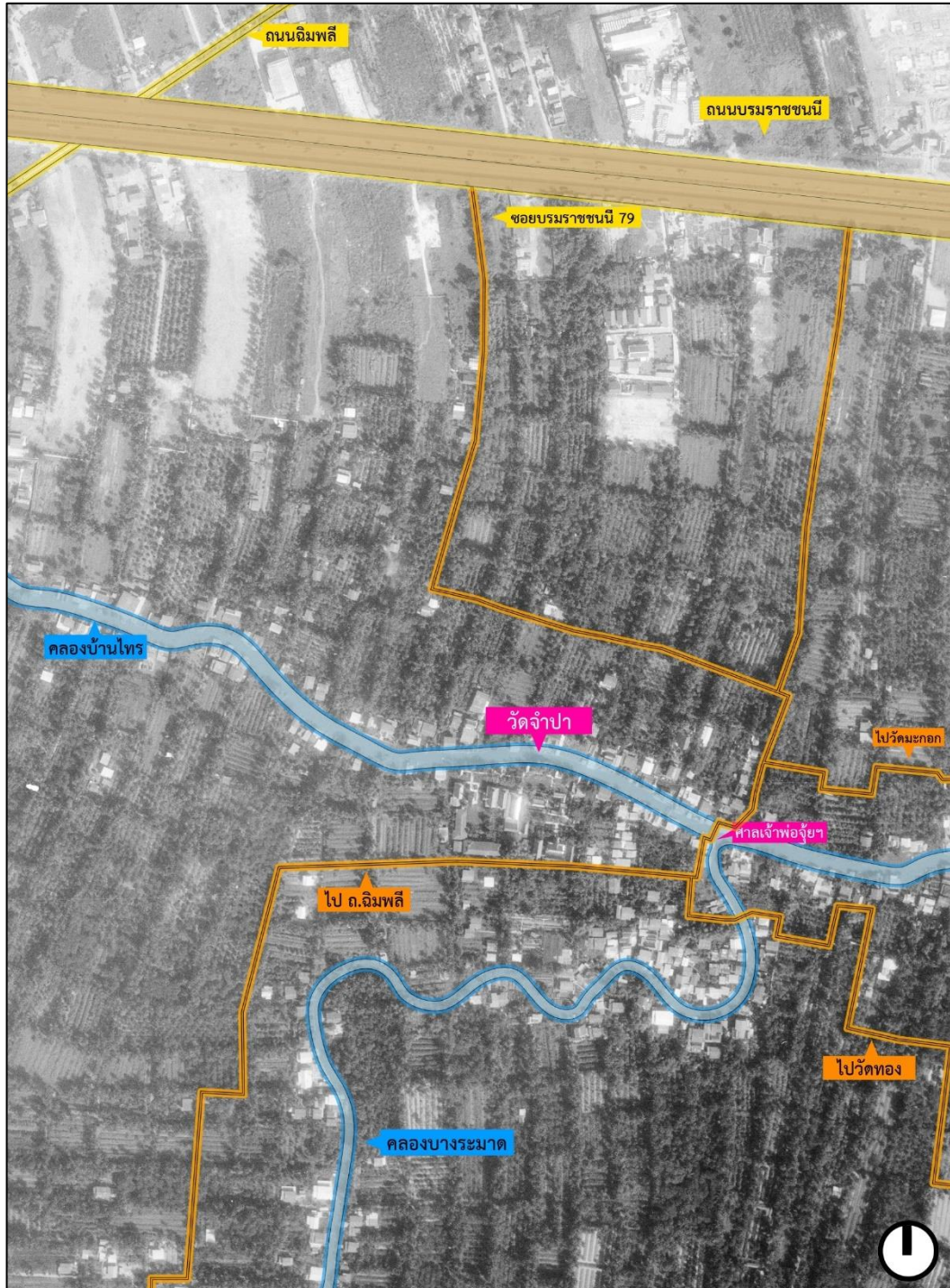
CHULALONGKORN UNIVERSITY

4.1.3.5 ลักษณะการขยายตัวและโครงสร้างของชุมชน

การขยายตัวของชุมชน คนในชุมชนเองจะขยายออกไปตั้งบ้านเรือนในแถบที่เคยเป็นสวนเดิมขอบครอบครัว โดยในยุคนี้หลายครอบครัวได้มีการแบ่งที่ดินมรดกออกเป็นแปลงตามขนาดสวนเดิม ส่วนบริเวณที่ดินบริเวณชุมชนด้านในหนาแน่นขึ้นเรื่อยๆ

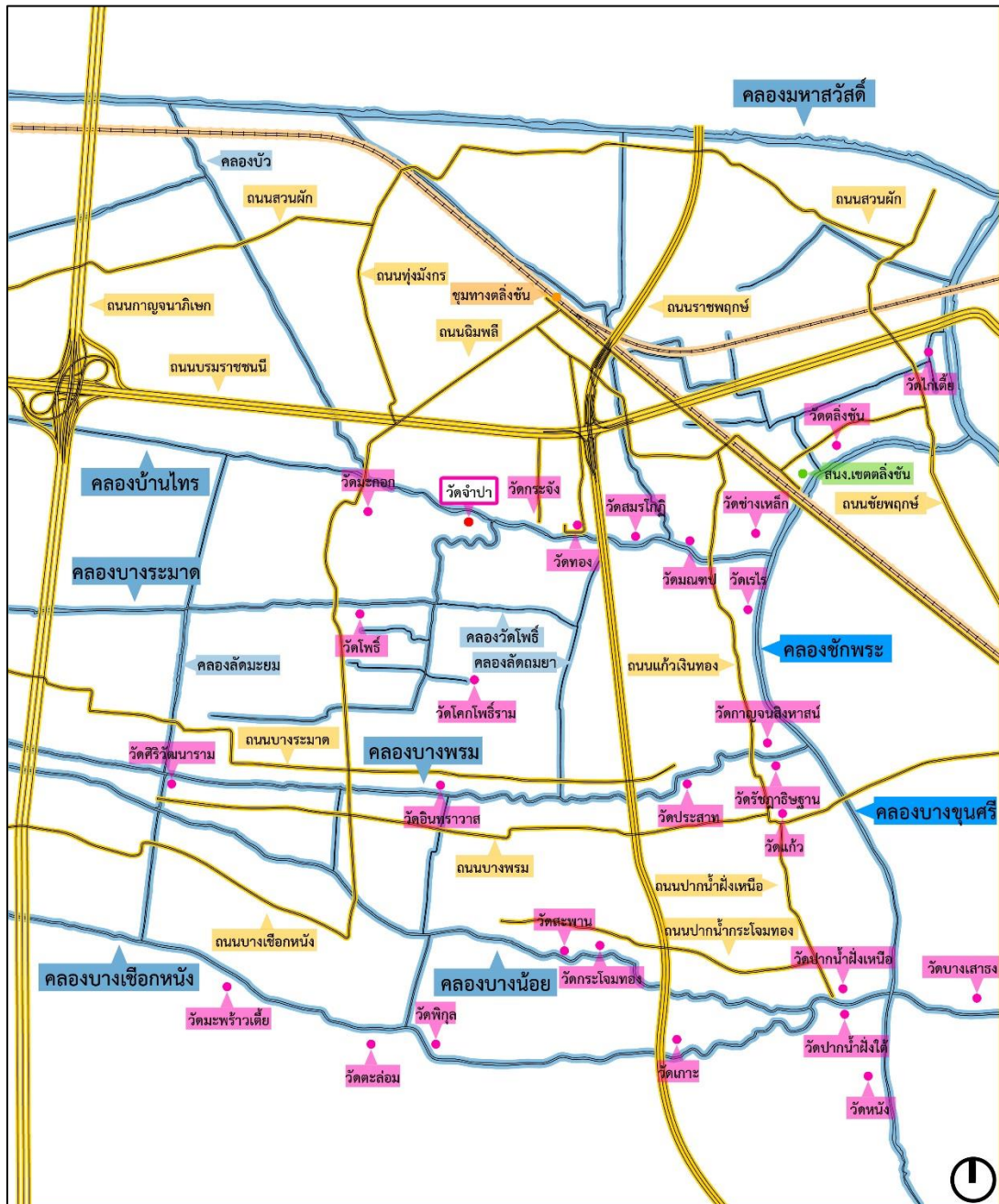
ในยุคที่ 3 นี้ โครงสร้างของชุมชนมีความซับซ้อน ตั้งแต่โครงสร้างที่เป็นทางการจากระบบการปกครอง ด้วยระบบการปกครองที่มีนายบ้าน มาสู่การเป็นผู้ใหญ่บ้าน และกำนันในสมัยหลัง นอกจากนี้ยังมีโครงสร้างในระดับที่ไม่เป็นทางการ โดยยังคงมีวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชุมชน และผู้คนในย่าน รวมถึงโครงสร้างความสัมพันธ์ในครัวเรือน ระหว่างครัวเรือนแบบ

ใกล้ชิดแม้ว่าจะไม่ได้มีกิจกรรมการประกอบอาชีพร่วมกันแล้ว แต่ยังมีความเป็นเพื่อนบ้านที่ผูกพันกัน
อย่างยาวนาน นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมทางศาสนาด้วยกันตลอดทั้งปี

รูปภาพที่ 47 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะทางกายภาพของชุมชนเกาะศาลเจ้าปี พ.ศ. 2533
(ที่มา : ดัดแปลงจากภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหารปี พ.ศ. 2522 โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 47 แสดงให้เห็นความหนาแน่นของบ้านเรือนที่มีมากขึ้นในชุมชนเกาะศาลเจ้าที่ปลูกผักเข้ามาในพื้นที่ชนดสวน และพื้นที่นาริมถนนบรมราชชนนีที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลง นอกจากนี้ในภาพยังแสดงทางเดินเท้า (สีส้ม) ที่คนในชุมชนใช้ร่วมกัน

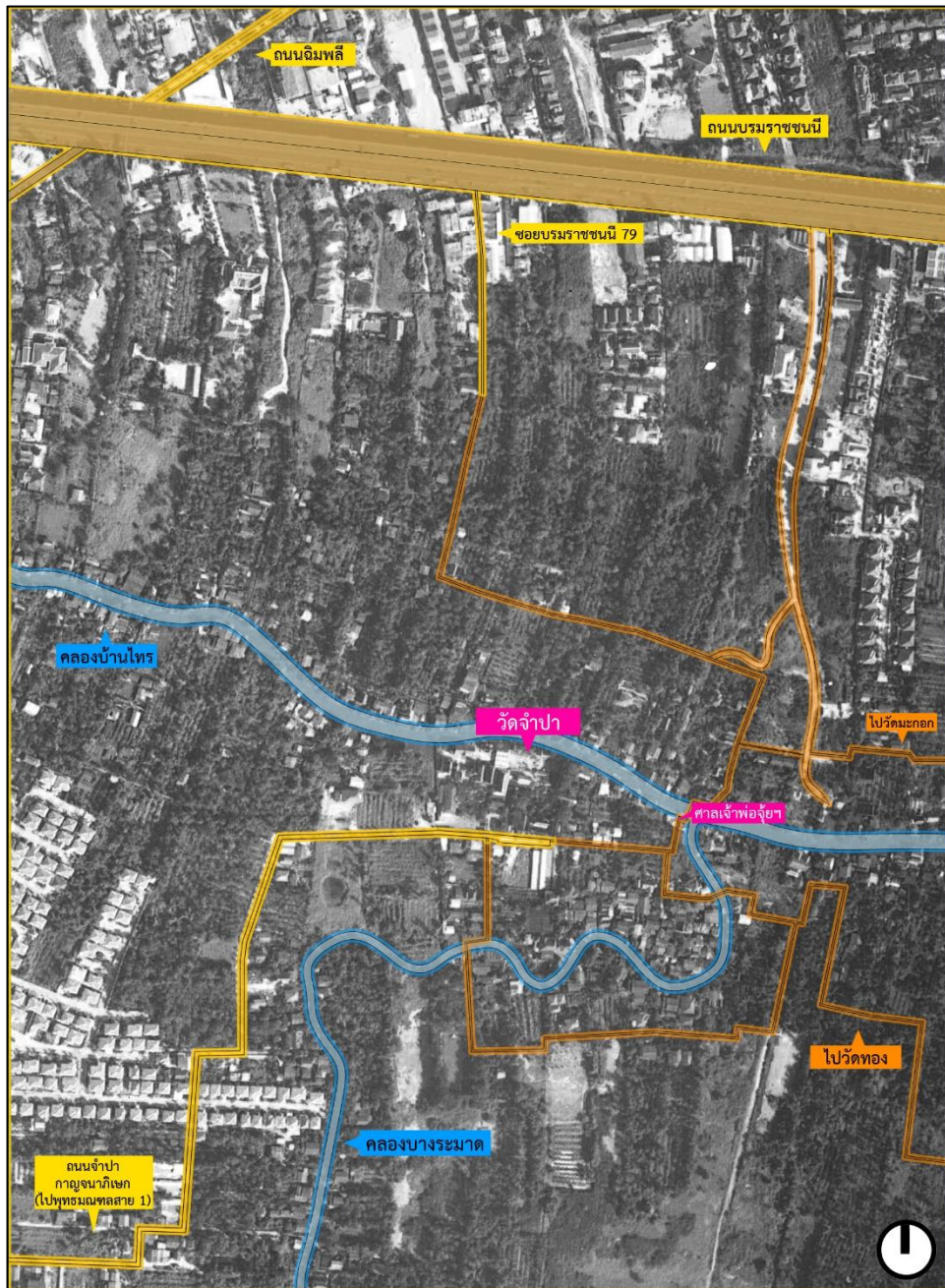

รูปภาพที่ 48 แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2545

(ที่มา : ดัดแปลงจากภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหารปี พ.ศ. 2545 โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 48 แสดงให้เห็นพัฒนาการของการคมนาคมทางบกภายในย่านตลิ่งชันสืบเนื่องจากแผนที่ในปี พ.ศ. 2522 ว่ามีการเชื่อมต่อถนนสายหลักเข้ากับถนนสายรองที่มุ่งสู่ชุมชนท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง เกิดถนนกาญจนาภิเษก และถนนรัชดาภิเษก ตัดขึ้นในแนวเหนือ-ใต้

ทำให้เกิดลักษณะที่เรียกว่าพื้นที่ Super-Block ขนาดใหญ่ การขยายตัวของเมืองกระจายตัวไปตามเส้นทางการคมนาคมทางบกนี้ ปล่อยพื้นที่สวนด้านหลังแนวที่ดินติดถนนเป็นที่ดินตาบอดในหลายแห่ง

รูปภาพที่ 49 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะทางกายภาพของชุมชนเกาะศาลเจ้าชั้นปี พ.ศ. 2545

(ที่มา : ดัดแปลงจากภาพถ่ายทางอากาศ กรมแผนที่ทหารปี พ.ศ. 2545 โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 49 แสดงให้เห็นความหนาแน่นของชุมชนที่มีเพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง และการเปลี่ยนแปลงพื้นที่สวนเป็นจำนวนมาก พื้นที่นาทั้งหมดถูกเปลี่ยนแปลงไปทั้งหมดแล้ว ในภาพ

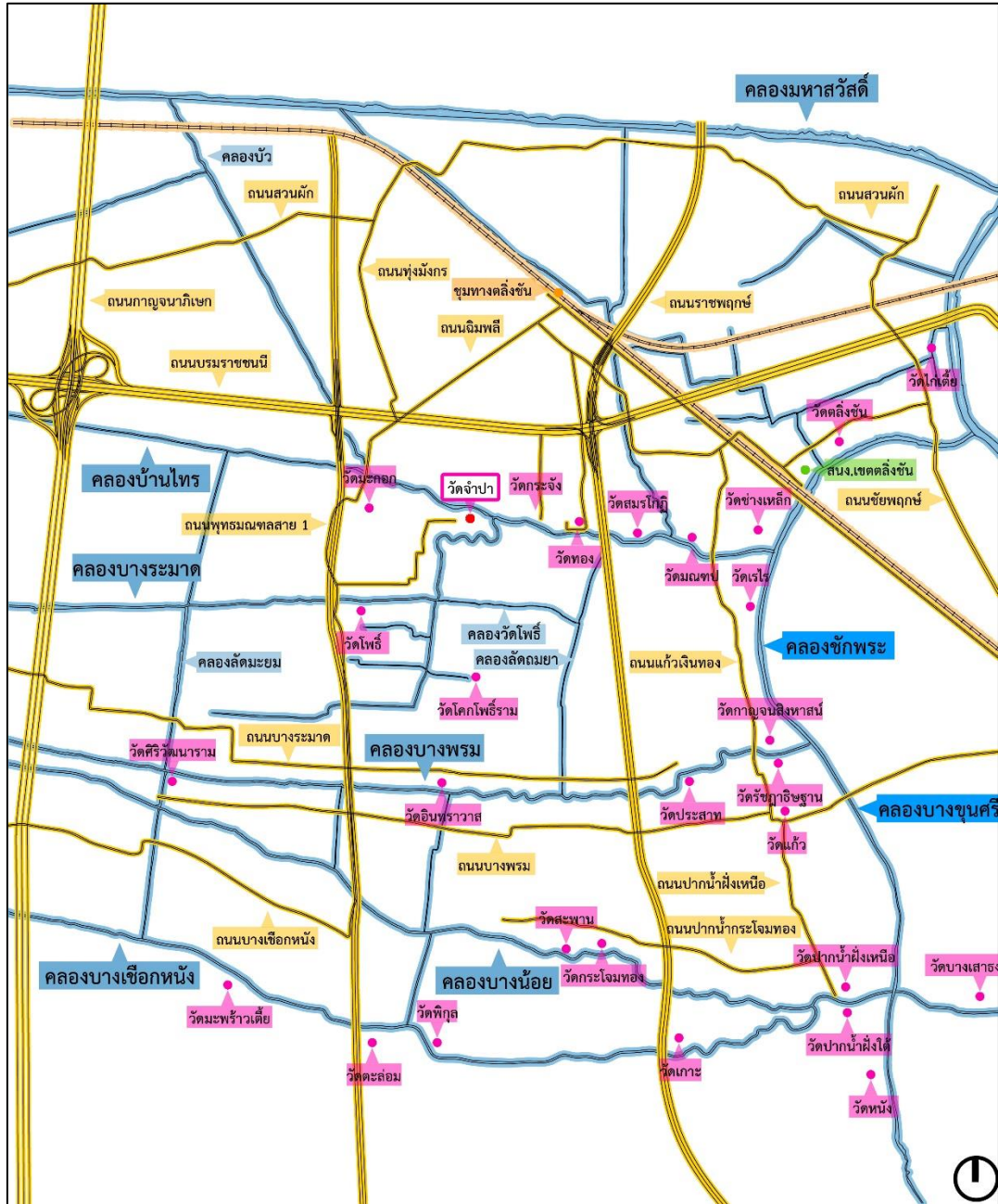
ยังแสดงให้เห็นการตัดถนนจำปากาญจนานิกะจากแนวทางเดินเท้าเดิม เข้าสู่วัดจำปา และลานจอดรถรายเดือนด้านทิศใต้วัดจำปา ที่ใช้สำหรับเป็นพื้นที่จอดรถของชาวชุมชน ในภาพจะเห็นได้ว่ายังสามารถใช้ทางสัญจรเข้า-ออกชุมชนผ่านทางซอยบรมราชชนนีได้หลายเส้นทาง ก่อนพื้นที่จะถูกพัฒนาไปเป็นหมู่บ้านจัดสรร

4.1.4 ยุคที่ 4 : การรวมกลุ่มฟื้นฟูชุมชน - ปัจจุบัน (พ.ศ. 2553 - พ.ศ. 2560)

ด้วยสภาพการณ์ที่ซบเซาและเสื่อมถอยของวิถีวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมในชุมชนเกาะศาลเจ้าที่เกิดขึ้น ดังคำกล่าวของคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ ประธานชุมชน ว่า วันหนึ่งได้ขึ้นไปยืนที่หน้าต่างชั้นสองมองออกไปรอบๆ ชุมชน ก็รู้สึกเศร้าใจที่บ้านตนเองสวยงามน่าอยู่ แต่บรรยากาศโดยรอบมีความเงียบเหงาซบเซา ต้นไม้รกรงรัง ขาดความมีชีวิตชีวา มีขยะทิ้งบนบก และในคลอง มีคนตักจับปลาบริเวณหน้าศาลเจ้าพ่อจ้อย เป็นประจำและบรรยากาศของชุมชนที่เงียบเหงา ไม่มีผู้คนทำให้บริเวณหน้าน้ำหน้าศาลเจ้าพ่อจ้อยกลายเป็นพื้นที่ส่งมอบยาเสพติด

ทำให้เกิดความสนใจใน เรื่องราวของชุมชนเกาะศาลเจ้าและมีความต้องการฟื้นฟูชุมชนให้ดีขึ้น คุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ จึงทำการสืบค้นเรื่องราวของชุมชนและครอบครัว โดยการสอบถามผู้อาวุโสในครอบครัวและเครือญาติ ว่าเป็นใครมาจากไหนมีความเชี่ยวชาญเรื่องใดบ้าง ด้วยความต้องการพัฒนาชุมชนให้ดีขึ้น คุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ จึงสมัครเข้าเป็นกรรมชุมชนวัดจำปา เมื่อ พ.ศ. 2551 คุณทวีศักดิ์ จึงเริ่มเขียนแผนพัฒนาความสะอาดร่มรื่นของชุมชนวัดจำปา โดยชี้ให้เห็นว่าการพัฒนาชุมชนวัดจำปาจำเป็นต้องเชื่อมโยงกับพื้นที่ชุมชน ที่อยู่นอกขอบเขตชุมชนวัดจำปาตามที่สำนักงานเขตตลิ่งชันได้กำหนดไว้ ซึ่งเป็นบ้านเรือนที่อยู่ ติศริมคลองอีกฝั่งหนึ่ง โดยตั้งเป็นองค์กรสองฝั่งคลอง เพื่อให้คนในชุมชนได้ต้นไม้งานทางด้าน สิ่งแวดล้อมร่วมกันจากแผนงานดังกล่าวที่ได้จัดต้นไม้ขึ้นก็เป็นที่มาของการจัดตั้ง ชมรมรักษัปลาหน้าศาลเจ้าที่ได้มีการจดทะเบียนกับสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) ในพ.ศ. 2552 ซึ่งเป็นชมรมที่มี วัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาด้านสิ่งแวดล้อมคูคลองการฟื้นฟูสัตว์น้ำโดยในการจัดตั้งได้สมาชิกจำนวน 67 คน ซึ่งเป็นชาวบ้านบริเวณสองฝั่งคลอง คือ หมู่ 5 แขวงบางระมาด และหมู่ 9 แขวง ฉิมพลี เขตตลิ่งชัน โดยมีพระครูสุนทรจริยาภิรมย์ เจ้าอาวาสวัดจำปา เป็นที่ปรึกษาของชมรม กิจกรรมที่ได้เนิกร เช่น การปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำ อาทิ ปลาตะเพียน 5,000 ตัวบริเวณหน้าศาลเจ้าพ่อจ้อย ซึ่งได้รับพันธุ์ปลาจากกรมประมง และการทำกระชังปลา ซึ่งก่อนหน้านี้ปลาได้หายไป เนื่องจากมีคนมาลากอวนในบริเวณนี้ โดยนำเอากังไม้ไปไว้บริเวณตลิ่งบริเวณศาลเจ้าพ่อจ้อยเพื่อให้ปลานขนาดเล็กเข้ามาอยู่อาศัยได้ โดยสมาชิกของกลุ่มจะเลี้ยงดูและคอยให้อาหารปลาที่เข้ามาอยู่อาศัยผลของโครงการ นอกจากนี้ ยังมีกิจกรรมการปลูกต้นไม้และกวาดชุมชน สำหรับกิจกรรมการปลูกต้นไม้ไม่มีชาวบ้านเข้ามาร่วมกิจกรรมจำนวนมาก และทาง

สำนักงานเขตตลิ่งชันได้เข้ามาช่วยเหลือทำกิจกรรมของชุมชนเป็นครั้งแรก กิจกรรมนี้ถือเป็นจุดเริ่มต้นในการฟื้นฟูชุมชนเกาะศาลเจ้าที่ขยายขอบเขตพื้นที่และผู้เข้าร่วมจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

รูปถ่ายที่ 50 แผนที่แสดงลักษณะทางกายภาพของย่านตลิ่งชันปี พ.ศ. 2559 (ที่มา : ดัดแปลงจากภาพถ่ายทางอากาศ Google Earth ปี พ.ศ. 2559 โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 50 แสดงให้เห็นพัฒนาการของการคมนาคมทางบกภายในย่านตลิ่งชัน ในปัจจุบัน โดยจะเห็นได้ว่าถนนสายหลัก ประกอบด้วย ถนนบรมราชชนนี ในแนวตะวันออก-ตะวันตก ถนนกาญจนาภิเษก ถนนราชพฤกษ์ และถนนพุทธมณฑลสาย 1 ในแนวเหนือใต้

จะถูกเชื่อมต่อไปยังชุมชนภายในย่านด้วยโครงข่ายถนนท้องถิ่นจำนวนมาก ระบบโครงข่ายทางน้ำลดความสำคัญลงไปมาก แต่ยังคงมีการใช้งานอยู่ในลำคลองสายหลัง และลำคลองสายรองในปัจจุบัน

รูปภาพที่ 51 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลักษณะทางกายภาพของชุมชนเกาะศาลเจ้าปี พ.ศ. 2559

(ที่มา : ดัดแปลงจากภาพถ่ายทางอากาศ Google Earth ปี พ.ศ. 2559 โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 51 แสดงให้เห็นลักษณะพื้นที่ของชุมชนในปัจจุบัน ซึ่งโอบล้อมไปด้วยพื้นที่เมือง และหมู่บ้านจัดสรรจำนวนมาก พื้นที่สีเขียวที่ปรากฏในภาพเมื่อทำการลงพื้นที่ศึกษาพบว่า พื้นที่จำนวนมากเป็นพื้นที่สวนรกร้าง ซึ่งเกิดจากสภาพปัจจัยแวดล้อมหลายประการ

ชุมชนด้านในเกาะมีบ้านพักอาศัยปลูกสร้างเต็มพื้นที่ ชุมชนจึงกำลังเข้าสู่ชุมชนพักอาศัยในเขตเมืองอย่างเต็มรูปแบบ โดยถูกพัฒนามาจากชุมชนเกษตรกรรมขนาดเล็กในระบบคมนาคมทางน้ำในอดีต

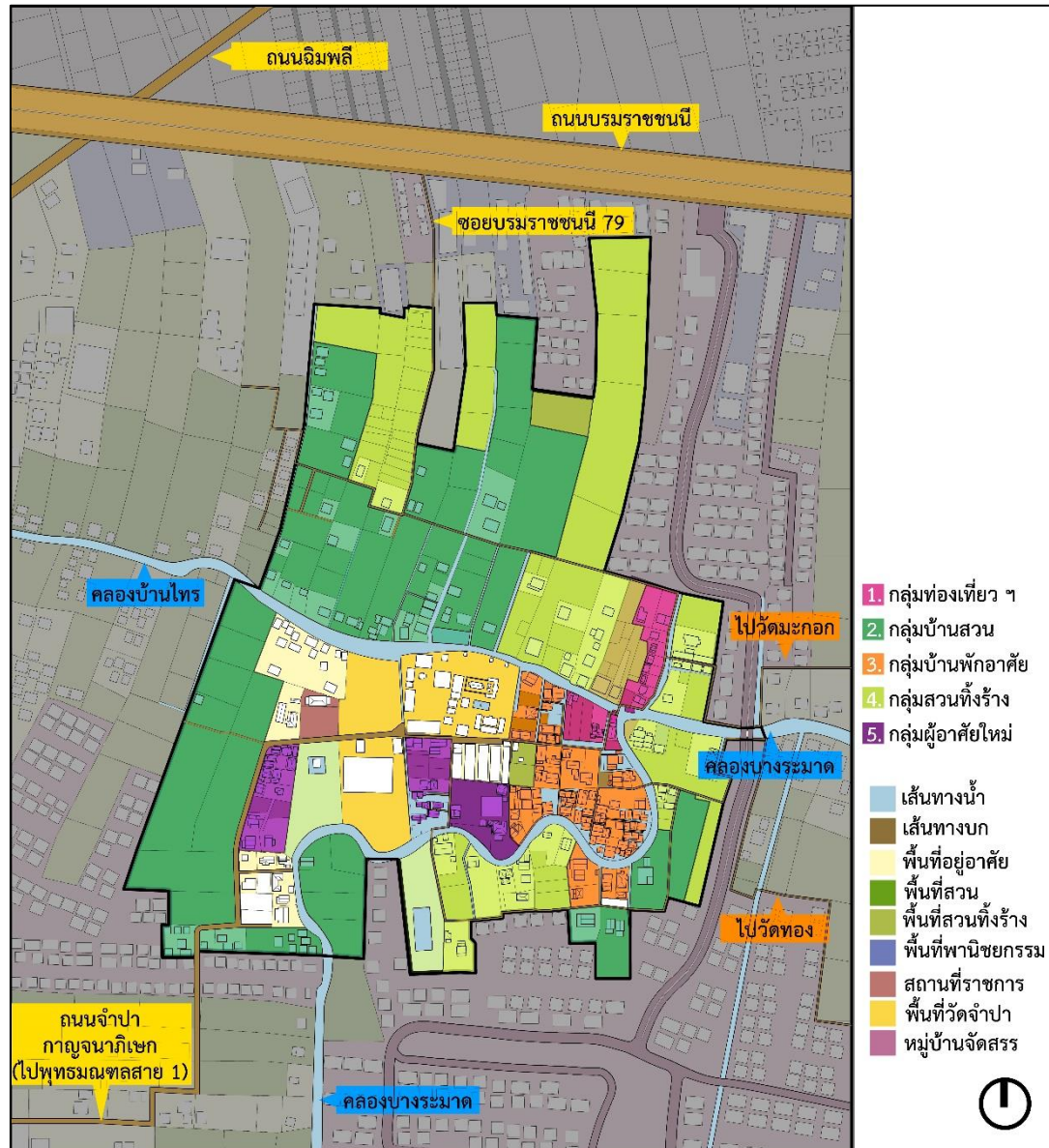
4.2 การปรับตัวและการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของกลุ่มผู้อยู่อาศัย

ด้วยปัจจัยการเปลี่ยนแปลงจากทั้งภายนอกและภายใน ส่งผลให้เกิดปัญหาต่างๆ กับ ภูมิทัศน์วัฒนธรรมดั้งเดิมชุมชนชาวสวน ส่งผลให้เกิดการปรับตัวมาเป็นระยะเวลาหนึ่งแล้ว บางชุมชนไม่สามารถปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงได้ ทำให้เกิดการสูญเสียภูมิทัศน์วัฒนธรรมไปโดยสิ้นเชิง ในกรณีของชุมชนเกาะศาลเจ้า เกิดปัญหาต่างๆ คล้ายคลึงกับชุมชนอื่นๆ ในกลุ่มวัฒนธรรมเดียวกัน เช่น สวนล้มจากปัญหาน้ำท่วมที่นำไปสู่การละทิ้งพื้นที่สวน การเปลี่ยนทางสัญจรหลักจากทางน้ำเป็นทางบก การขายที่สวนเพื่อเป็นโครงการหมู่บ้านจัดสรรขนาดใหญ่ ส่งผลให้ชุมชนถูกล้อมกรอบ ที่ดินภายในชุมชนจำนวนมากมีสภาพเป็นที่ดินตาบอด เป็นจุดอับ ส่งผลให้ชุมชนเสื่อมโทรม ความปลอดภัยลดลง และเกิดอาชญากรรม การเปลี่ยนอาชีพของชาวสวนเป็นอาชีพที่ตอบรับกับสภาพสังคมเมือง เป็นต้น

ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้น นำไปสู่การช่วยกันแก้ปัญหาและรองรับรูปแบบกิจกรรมใหม่ที่เกิดขึ้น เช่น การฟื้นฟูสวน และพยายามรักษาระบบน้ำให้สามารถอยู่ได้ การเปลี่ยนชนิดของพืชพรรณและหาตลาดกระจายผลผลิตใหม่ๆ การจัดสรรที่ดินของวัดจำปาซึ่งเป็นศูนย์กลางชุมชนเป็นที่จอดรถรวมและปั่นทางเดินร่วมกันเพื่อแก้ปัญหาเรื่องที่ดินตาบอด รื้อฟื้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและสร้างเส้นทางกิจกรรมการท่องเที่ยวที่เชื่อมต่อการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมริมคลองของเครือข่ายชุมชนอื่นๆ และใช้ลานโล่งในชุมชนส่งเสริมการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน และนักท่องเที่ยว เพื่อแก้ปัญหาความเสื่อมโทรมของชุมชนการให้คุณค่าพื้นที่เป็นถิ่นที่อยู่อาศัยที่เรียบง่ายและความพลุกพล่านแออัดน้อยท่ามกลางเมืองที่ล้อมอยู่ภายนอก แทนการให้คุณค่าพื้นที่เฉพาะการเป็นพื้นที่สวนผลไม้เพียงอย่างเดียว ส่งผลให้เกิดความหวงแหนในที่ดินและเกิดการพยายามปรับตัวให้ชุมชนอยู่รอดต่อไปได้

จากการปรับตัวที่เกิดขึ้นภายในชุมชนตลอดระยะเวลาของพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ผ่านมาด้วยการจัดการทุนและปัจจัยด้านต่างๆ ที่มีอยู่ เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ในบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาได้ตามความต้องการของตนเอง จึงเกิดรูปแบบและผลของการปรับตัวอย่างเป็นรูปธรรมที่เห็นได้อย่างชัดเจน สามารถแบ่งประเภทของกลุ่มผู้อยู่อาศัยจากการปรับตัวดังกล่าวได้ออกเป็น 5 กลุ่ม ตามผลของการแสดงออกจากการปรับตัวโดยอาศัยบริบทของพื้นที่ รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อม สิ่งปลูกสร้างภายในที่ดิน รูปแบบครอบครัวและการอยู่อาศัย กิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการพื้นที่และวิถีชีวิตของผู้อยู่อาศัยที่ปรากฏ โดยภายในกลุ่มผู้อยู่อาศัยเดียวกันนั้น จะมีลักษณะร่วมของลักษณะและปัจจัยที่ผู้วิจัยได้ศึกษาในรูปแบบ

เดียวกัน ในขณะที่เดียวกันก็มีส่วนที่โดดเด่นและแตกต่างจากผู้อยู่อาศัยกลุ่มอื่น เมื่อผู้วิจัยลงพื้นที่สำรวจและสัมภาษณ์ชุมชนแล้ว จึงสามารถจำแนกประเภทของผู้อยู่อาศัยกลุ่มต่างๆได้ ดังนี้

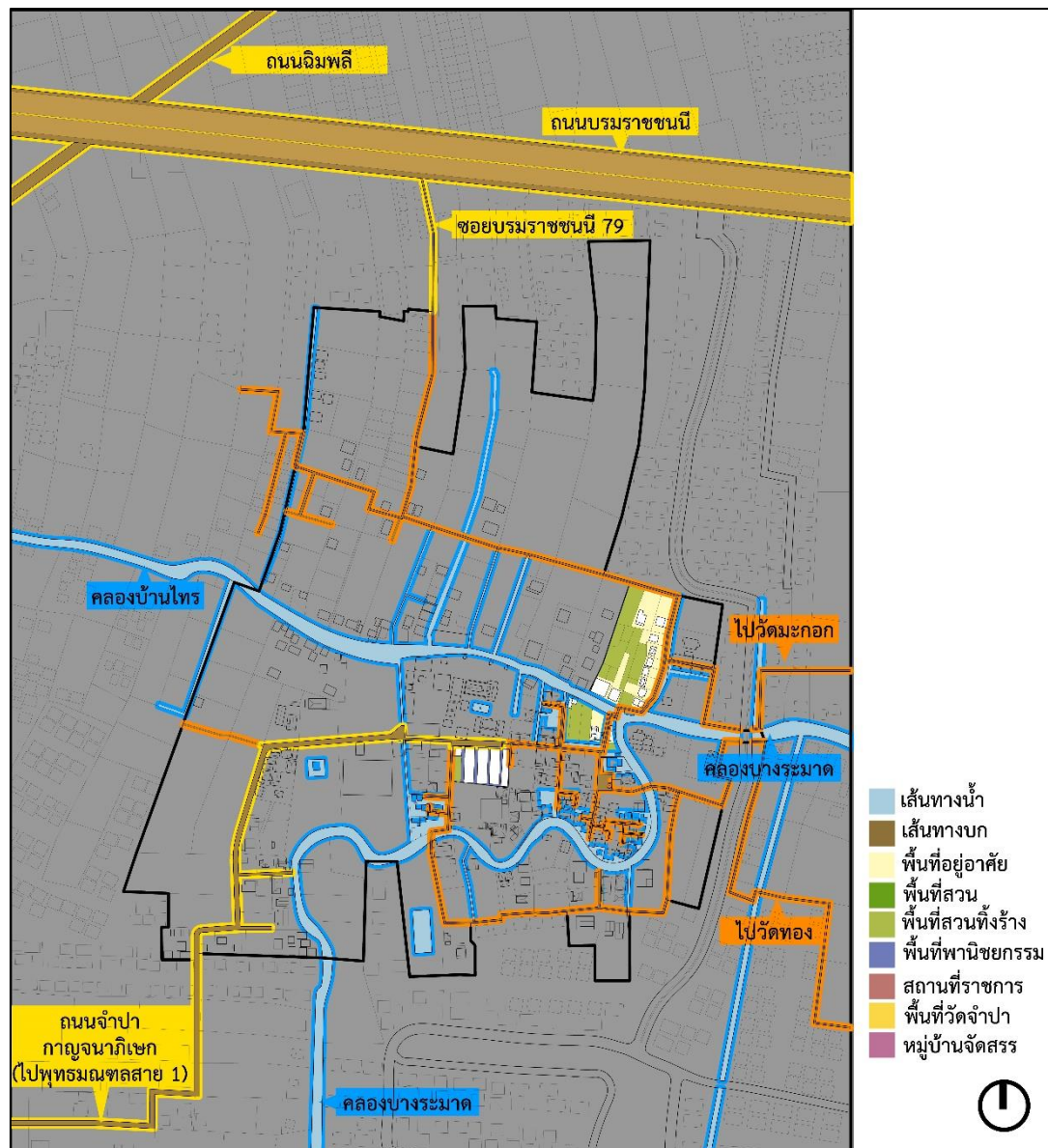
รูปภาพที่ 52 แผนที่แสดงขอบเขตพื้นที่ของผู้อยู่อาศัยกลุ่มต่างๆ
(ที่มา : แผนที่จากการวิเคราะห์ โดยผู้วิจัย, 2560)

- 4.2.1 กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม พัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมท้องถิ่น
- 4.2.2 กลุ่มชาวสวนดั้งเดิม ยังคงประกอบอาชีพทำสวนอยู่ในปัจจุบัน
- 4.2.3 กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมที่ขายพื้นที่สวน เหลือเพียงส่วนบ้านพักอาศัย
- 4.2.4 กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม ละทิ้งการทำสวนและปล่อยให้ดินให้รกร้าง

4.2.1 กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม ปัจจุบันพัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบท้องถิ่น

กลุ่มที่พัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบท้องถิ่นนี้ มีความผูกพันกันระดับเครือญาติและเพื่อนบ้านสูง กลุ่มนี้แต่เดิมบรรพบุรุษประกอบอาชีพชาวสวน และส่วนหนึ่งเป็นช่างและรับราชการ ในรุ่นปัจจุบันไม่ได้สืบทอดภูมิปัญญาด้านการทำสวนแล้ว แต่มีบางส่วนสืบทอดภูมิปัญญาทางช่างและประณีตศิลป์จากบรรพบุรุษ ที่ดินในแต่ละชนิดสวนถูกแบ่งกรรมสิทธิ์และเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยของแต่ละครอบครัว แต่หลังจากการตื่นตัวต่อวิกฤตความเสื่อมโทรมของชุมชนผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้จึงเกิดการรวมกลุ่มให้เกิดแนวความคิดการท่องเที่ยววิถีถิ่นขึ้นเพื่อฟื้นฟูชุมชนให้คนในชุมชนได้รวมกลุ่มพบปะซึ่งกันและกันและหาทางออกของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยเริ่มจากเครือญาติและขยายไปยังเพื่อนบ้าน สร้างผลิตภัณฑ์ท้องถิ่นและจัดเส้นทางท่องเที่ยว หลังจากโครงการท่องเที่ยวประสบผลสำเร็จในระยะหนึ่ง จึงได้เริ่มเชื่อมต่อเส้นทางท่องเที่ยวของชุมชนเกาะศาลเจ้าเข้ากับเส้นทางท่องเที่ยวตลาดน้ำคลองลัดมะยมและตลาดน้ำตลิ่งชัน เกิดเป็นความร่วมมือระหว่างชุมชนในย่านบางระมาดและตลิ่งชันขึ้น และขยายผลไปสู่ความร่วมมือด้านอื่นๆ เช่น การบริหารจัดการน้ำ การดูแลและของบประมาณจัดทำระบบสาธารณูปโภค รักษาความปลอดภัย รวมถึงงบประมาณการดูแลรักษาและฟื้นฟูชุมชน หลังจากความสำเร็จทางด้านการรวมกลุ่มในชุมชนแล้ว ยังทำกิจกรรมต่างๆ ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่เพื่อสร้างรายได้และพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนแทนการประกอบอาชีพเป็นชาวสวนอย่างในอดีต

กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมซึ่งพัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบท้องถิ่นนี้ เป็นกลุ่มครอบครัวใหญ่ซึ่งประกอบด้วยพี่น้องในรุ่นเดียวกันเป็นหลัก ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาและสัมภาษณ์ ประกอบด้วย 1) คุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ ประธานชุมชนเกาะศาลเจ้าและผู้ริเริ่มโครงการท่องเที่ยวพื้นที่เกาะศาลเจ้า 2) คุณภักดี หว่างจันทร์ เจ้าของบ้านเครื่องหอม 3) คุณไพฑูรย์ หว่างจันทร์ เจ้าของบ้านโฮมสเตย์ เป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก และ คุณสายัณห์ หว่างจันทร์ คุณวันชัย หว่างจันทร์ เจ้าของบ้านโฮมสเตย์ที่ได้ปิดตัวลงไปแล้ว คุณอารีย์ ยมะคุปต์ คุณปราณีต ดิษฐ์ปัญญา และคุณวิจิตร แสงสมเรือง สมาชิกของกลุ่มครอบครัวที่ขับเคลื่อนการท่องเที่ยว นอกจากนี้บุคคลภายนอกชุมชนที่มีส่วนเกี่ยวข้องได้แก่ คุณระพีพัฒน์ เกษโกศล เจ้าหน้าที่การท่องเที่ยวกรุงเทพมหานคร และเครือข่ายชมรมท่องเที่ยวภาคประชาสังคม คุณชวน ชูจันทร์ ผู้บริการตลาดน้ำคลองลัดมะยม เป็นต้น โดยลักษณะทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่ของผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ในปัจจุบันมีรายละเอียด ดังนี้

รูปภาพที่ 54 แผนที่อาณาเขตของกลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม ปัจจุบันพัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

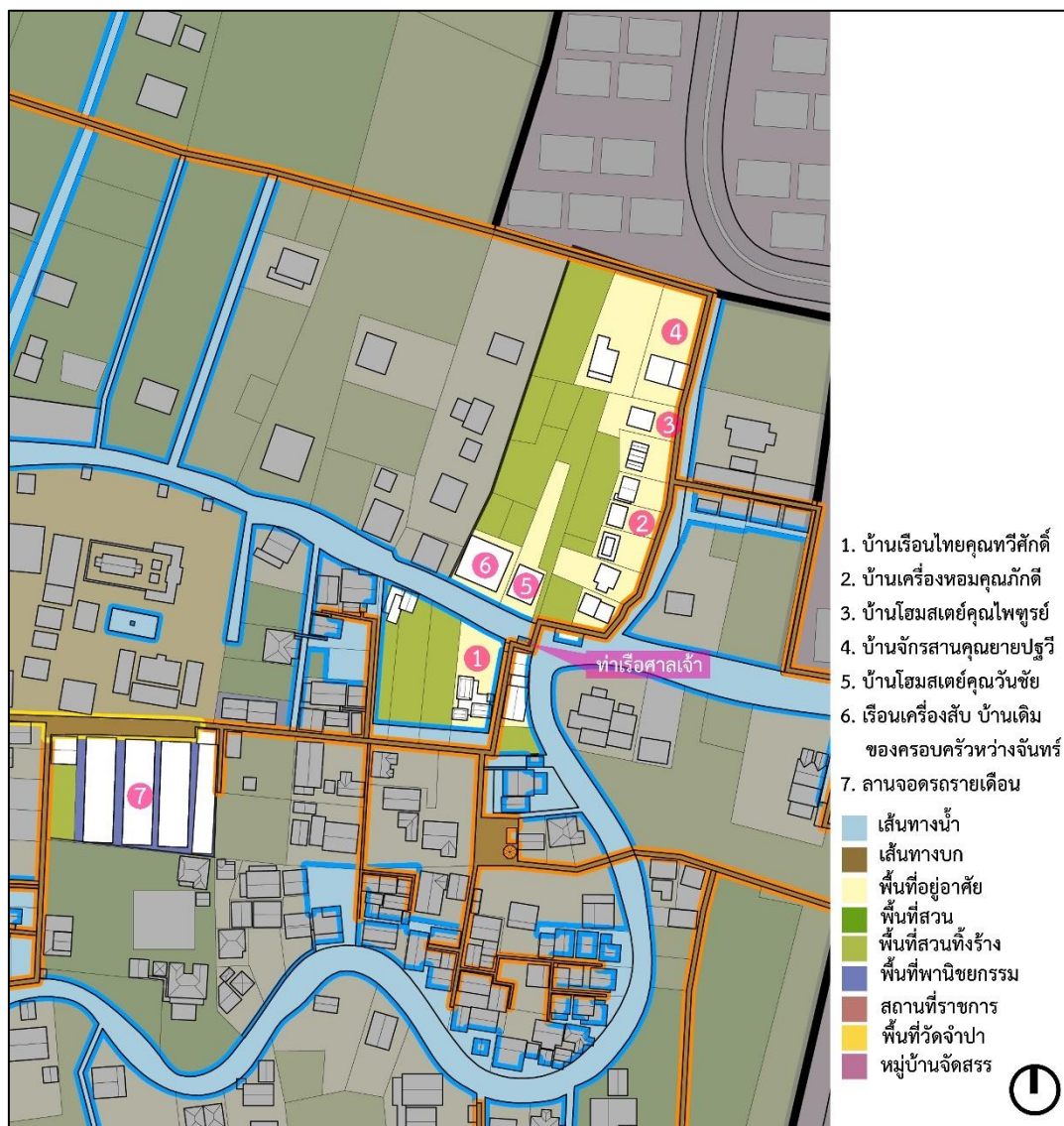
แบบท้องถิ่น และแนวเส้นทางการคมนาคม

(ที่มา : แผนที่จากการวิเคราะห์ โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 54รูปภาพที่ 46 แสดงลักษณะพื้นที่ของกลุ่มผู้อยู่อาศัย จะเห็นได้ว่ากลุ่มผู้อยู่อาศัยนี้ไม่หลงเหลือพื้นที่สวน ซึ่งเป็นพื้นที่ทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมดั้งเดิมอยู่เลย แต่มีศักยภาพจากการใช้ทรัพยากรและทุนทางสังคมที่มีอยู่ยึดโยงความสัมพันธ์กับผู้อยู่อาศัยกลุ่มอื่นๆ เกิดเป็นเครือข่ายที่แลกเปลี่ยนทุนของชุมชนระหว่างกัน ผ่านทางผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ ดังนั้นกลุ่มนี้จึงมีบทบาทเป็นอย่างมากสำหรับการพัฒนาชุมชนในปัจจุบัน

4.2.1.1 บริบท (Context)

จะอ้างอิงและยึดโยงกับองค์ประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม ดังนี้

รูปภาพที่ 55 แผนที่กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม ปัจจุบันพัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบท้องถิ่น

(ที่มา : แผนที่จากการวิเคราะห์ โดยผู้วิจัย, 2560)

ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ

ในพื้นที่ของกลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ ทั้งหมดไม่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมแล้ว พื้นที่เกษตรกรรมอื่นๆ ที่เคยถือครองอยู่ เช่น พื้นที่สวนด้านใน พื้นที่นาบริเวณคลองบ้านไทรตัดคลองลัดมะยมที่เคยเป็นของครอบครัว ภายหลังจากแบ่งที่ดินมรดกจากบรรพบุรุษแล้วได้ขายและเปลี่ยนเจ้าของไป ในส่วนพื้นที่ที่ยังคงถือกรรมสิทธิ์อยู่ ปรับสภาพพื้นที่สวนเป็นที่อยู่อาศัย รวมถึงการ

เปลี่ยนแปลงของสภาพระบบนิเวศในภาพรวมตลอดแนวคลองบางระมาด ทำให้สูญเสียระบบนิเวศของสวนแบบดั้งเดิมไปหมดแล้ว แต่ผู้อยู่อาศัยมีความพยายามดูแลรักษาลักษณะทางกายภาพบางประการไว้ เช่น การดูแลรักษาคุน้ำที่เคยเป็นลำประโดง ด้วยเหตุผลทางด้านสุนทรียภาพสำหรับการอยู่อาศัยเป็นหลัก นอกจากดูแลรักษาระบบในภายในที่ติดเป็นลำดับแรกแล้ว หลังจากนั้นจึงร่วมมือกับชาวบ้านในชุมชน หน่วยงานให้บริการของสำนักงานเขตตลิ่งชัน และเครือข่ายชุมชนริมคลองบางระมาด คลองบ้านไทร ในการช่วยกันบริหารจัดการน้ำไม่ให้เน่าเสีย เป็นทุนทางธรรมชาติ (Natural Capital) ที่ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้พยายามรักษาเพื่อใช้เป็นปัจจัยในการจัดการพื้นที่ ผนวมรวมกับทุนทางสังคม (Social Capital) ที่มีอยู่เดิมและขยายสู่ชุมชน โดยคุณทวีศักดิ์ หวังจันทร์ ประธานชุมชนเกาะศาลเจ้า และผู้นำกลุ่มญาติพี่น้องที่ริเริ่มโครงการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมท้องถิ่น ได้อธิบายไว้ว่า

“...เริ่มจากการที่ผมเป็นกรรมการชุมชน แต่มีปัญหาว่าผมไม่สามารถเซ็นหนังสือหรือทำอะไรได้ ผมเลยไปจดทะเบียนชมรม ชื่อว่า ‘ชมรมรักษ์ปลาหน้าศาล’ คือเอาจุดศูนย์รวมจิตใจให้ได้ก่อน โดยใช้ศาลเจ้า ปลาที่นี่ขึ้นหน้าศาลเจ้า ก็มาช่วยคิดกันว่าทำยังไงให้ปลาตรงนี้มีมันดี และการอนุรักษ์ที่ติดนี้ถ้าบ้านเราฝั่งตรงนี้เป็นชุมชนทำอยู่อย่างเดียว แต่ฝั่งนู้นไม่เป็น ถ้าบ้านเราทำสวยแต่ฝั่งนู้นเขาไม่ทำมันก็จะเละหมด พอติเป็นพี่น้องกันทั้งสองฝั่งก็เลยชวนเขามาทำ โดยเริ่มจากพี่น้องก่อน แล้วค่อยๆ พัฒนาที่ละเรื่อง จากกรรมการมาเป็นประธาน พัฒนาในด้านสิ่งแวดล้อมก่อนแล้วจึงมาเป็นการท่องเที่ยวจริงๆ แล้วการท่องเที่ยวมันเกิดจากการทำสิ่งแวดล้อมร่วมกับชุมชน (คุณชวน ชูจันทร์ เจ้าของและผู้บริหารตลาดคลองลัดมะยม - ผู้วิจัย) ชวนชวนก็พาคนจากลัดมะยม (ตลาดน้ำคลองลัดมะยม - ผู้วิจัย) มาดูงานเรื่องสิ่งแวดล้อมกับระบบนิเวศชุมชนที่บ้าน กลุ่มแรกตอนนั้นคือจากการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค พอถึงจุดลงเรือก็คุยกับญาติๆ ว่าลองเอาพริกเอาของสวนอะไรมาขายซิว่ามันขายได้มั๊ย ก็สรุปว่ามันขายได้ พอขายได้เลยเกิดจุดเริ่มต้นของการท่องเที่ยว พอปี 53 ก็เริ่มเกิดงานท่องเที่ยวขึ้นมาในภายหลัง...” (ทวีศักดิ์ หวังจันทร์, สัมภาษณ์, 2559)

จากคำสัมภาษณ์ดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าจุดประสงค์เริ่มแรกของการร่วมมือพัฒนาพื้นที่ของกลุ่มเครือข่ายคือความต้องการให้สภาพแวดล้อมของชุมชนมีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะสมแก่การอยู่อาศัย แก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากความเสื่อมโทรมของชุมชนในเบื้องต้นก่อนโดยอาศัยชาวชุมชนที่พร้อมให้ความร่วมมือ กิจกรรมรูปแบบอื่นจึงค่อยถูกพัฒนาขึ้นตามมา

ด้านการตั้งถิ่นฐาน

นับขึ้นไปจากผู้มีบทบาทในปัจจุบัน (กลุ่มคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ และเครือญาติ) มากกว่า 3 รุ่น (รุ่นทวด) บรรพบุรุษของผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ประเภททำสวนผลไม้ และทำนา โดยปลูกเรือนบริเวณที่ดินชนิดแกรกิมคลองบ้านไทรติดกับคลองบางระมาด ตรงข้ามกับบ้านคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ในปัจจุบัน และทำสวนผลไม้ ประเภท ส้มเขียวหวาน ส้มโอ กระท้อน มะลูด ฯลฯ ในชนิดด้านลึกเข้าไป โดยมีหน้าที่ดินกว้าง 1 เส้นสวน นอกจากนี้ยังมีที่ดินบริเวณฝั่งตรงข้าม ซึ่งเป็นที่ดินของคุณทวีศักดิ์ และพี่น้องในปัจจุบันจำนวน 4 แปลง ซึ่งรับมรดกตกทอดจากรุ่นพ่อ ที่ดินบริเวณหลังวัดจำปา ในอดีตที่ดินบริเวณนี้ใช้ปลูกพืชล้มลุก เช่น พืชผักสวนครัว ขิง ข่า ตะไคร้ มะกรูด กล้วย เป็นต้น สันนิษฐานว่าเพราะเป็นที่ลุ่มต่ำ ในฤดูน้ำบางช่วงมีน้ำท่วมถึง แปลงที่ดินอีกประเภทหนึ่งที่บรรพบุรุษของกลุ่มอยู่อาศัยนี้ถือครอง คือแปลงที่ดินในที่ลุ่มสำหรับทำนา อยู่ไกลออกไปจากชุมชนมาก บริเวณแถบคลองบ้านไทรและคลองลัดมะยม

รูปภาพที่ 56 ภาพถ่ายแสดงเรือนชาวสวนหลังแรกของครอบครัว

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

หลังจากการสืบทอดมรดกหลายรุ่น ที่ดินถูกแบ่งออกตามลำดับภายในหมู่พี่น้องและเครือญาติ บางส่วนเมื่อถูกแบ่งแล้วได้ทำการขายเปลี่ยนเจ้าของไป ทำให้ปัจจุบัน ที่ดินที่ยังอยู่ในครอบครองของกลุ่มอยู่อาศัยนี้ได้แก่ 1) กลุ่มแปลงที่ดินของคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ บริเวณฝั่งศาล

เจ้าพ่อจู้ย และพี่น้อง 2) กลุ่มแปลงที่ดินของคุณภักดี คุณไพฑูรย์ หว่างจันทร์ และพี่น้อง บริเวณขนำดสวนดั้งเดิมของครอบครัว 3) กลุ่มแปลงที่ดินของคุณวันชัย สายัณห์ หว่างจันทร์ และพี่น้อง บริเวณขนำดที่ดินริมฝั่งคลองบ้านไทร กลุ่มที่ดินทั้ง 3 กลุ่มนี้ ผู้ถือครองมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ โดยมีศักดิ์เป็นลูกพี่ลูกน้องกัน นอกจากนี้ยังมีที่ดินแปลงหลังวัดจำปา ผู้ถือครองมีศักดิ์เป็นลุง (พี่ชายของพ่อ) ของคุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์

รูปภาพที่ 57 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงกลุ่มบ้านครอบครัวหว่างจันทร์และเครือญาติ
(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2559)

ลักษณะทางกายภาพ

การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่

ดังที่กล่าวมาแล้ว ในอดีตนอกจากขนำดที่อยู่อาศัยริมคลองบ้านไทรแล้ว ที่ดินทั้งหมดใช้เป็นแปลงเกษตรกรรม แต่ในปัจจุบันหลังจากการแบ่งมรดกและเปลี่ยนผู้ถือครอง แปลงที่ดินแทบทั้งหมดถูกปรับสภาพพื้นที่เป็นที่อยู่อาศัยของแต่ละครอบครัว โดยในหมู่พี่น้องใกล้เคียง ยังคงแสดงให้เห็นถึงการใช้พื้นที่ร่วมกันภายในกลุ่มบ้าน ดูแลทรัพยากรและสภาพแวดล้อมภายในร่วมกันอยู่

การปลูกสร้างที่อยู่อาศัย/ สถาปัตยกรรม

การปลูกเรือนในระยะแรก บรรพบุรุษของครอบครัวปลูกเรือนเครื่องสับในขนำดแรก ขนานไปขำบแนวคลองบ้านไทร ตามแบบวัฒนธรรมของชาวสวนในย่านนี้ แต่หลังจากรุ่นต่อมามีสมาชิกมากขึ้น ค่านิยมในการอยู่อาศัยเป็นครอบครัวขยายขนาดใหญ่เริ่มเปลี่ยนแปลงไปตามค่านิยมร่วมสมัยจากภายนอก ส่งผลให้เกิดการจัดสรรที่ดินมรดกให้แก่แต่ละสายพี่น้อง

และแยกครอบครัวไปปลูกบ้านในที่ดินของตนเอง ดังคำสัมภาษณ์ของคุณภักดี หว่างจันทร์ (เจ้าของบ้านเครื่องหอม หนึ่งในบุคคลสำคัญในการร่วมจัดกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมท้องถิ่น) ว่า

“...ที่แต่ก่อนตรงนี้เป็นสวนหมดเลย แล้วบ้านพ่อกับแม่อยู่ริมคลอง ตอนนี้เป็นบ้านของหลานชายผ่านทางพี่ชายคนที่สองแต่ตอนนี้เขาไม่อยู่เลยเป็นบ้านร้าง เรามีพี่น้องทั้งหมด 10 คน แล้วพ่อก็ก๊ปลูกให้คนละหลัง เรียงกันไป...” (ภักดี หว่างจันทร์, สัมภาษณ์, 2559)

แต่ในขณะเดียวกันด้วยความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่แน่นแฟ้น ส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ยังมีการแบ่งปันการใช้ประโยชน์ที่ดินร่วมกันในหมู่เครือญาติ และให้การช่วยเหลือด้านต่างๆ ต่อกันอย่างใกล้ชิด

จากซ้ายไปขวา บนลงล่าง

รูปภาพที่ 58 บ้านคุณภักดี หว่างจันทร์ (บ้านเครื่องหอม)

รูปภาพที่ 59 บ้านครอบครัวหว่างจันทร์ (บ้านช่างขนม)

รูปภาพที่ 60 บ้านคุณไพฑูรย์ สว่างจันทร์ (โฮมสเตย์)

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

การสัญจร

การเดินทาง ถูกเปลี่ยนมานิยมการสัญจรทางบกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ทางน้ำถูกมองว่ามีความสะดวกน้อยกว่าและใช้เวลามากกว่า โดยเฉพาะเมื่อต้องออกไปนอกย่าน เช่น การเดินทางไปฝั่งพระนคร โดยมีการเดินทาง 2 รูปแบบ คือ ลงเรือที่ทำเรือบริเวณศาลเจ้า และไปต่อเรือที่ทำบางกอกน้อย ข้ามฝั่งไปยังท่าพระจันทร์แล้วโดยสารรถสาธารณะต่อ คุณภักดีหว่างจันทร์ เล่าเกี่ยวกับการสัญจรในอดีตต่อไปนี้ว่า

“เมื่อก่อนตลาดสนามหลวงยังไม่ย้าย (ตลาดนัดสนามหลวง ภายหลังย้ายผู้ค้าทั้งหมดไปยังตลาดนัดสวนจตุจักรในปี พ.ศ. 2525 - ผู้วิจัย) เราก็มักใช้เรือไปขึ้นท่าพระจันทร์กัน ตอนนั้นเรือวิ่งทั้งวัน ขึ้นลงตรงท่าศาลเจ้า แต่พอถนนเริ่มเข้ามาวิถีชีวิตก็เริ่มเปลี่ยน มีรถส่วนตัวกัน เรือในช่วงหลังคนก็ไม่ขึ้นกัน เขาก็เพิ่งเลิกไปเพราะมีคนนั่งกันอยู่ 3 คน เป็นเรือหางยาวต้องไปแก้รอกจนคนหมด เลิกไป 2 - 3 ปีนี้เอง ตอนนั้นก็มีรอบเช้ากับรอบเย็น” (ภักดี หว่างจันทร์, สัมภาษณ์, 2559)

รูปภาพที่ 61 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงตำแหน่งที่ตั้งท่าเรือศาลเจ้า

(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 62 รูปภาพที่ 63 ภาพถ่ายแสดงท่าเรือศาลเจ้าในปัจจุบัน เป็นจุดที่ใช้ขึ้นจากเรือท่องเที่ยว

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

หรืออีกเส้นทางหนึ่งคือการเดินผ่านสวนด้านในไปขึ้นรถโดยสารประจำทางที่วัดทองบางระมาด หรือถ้าหากบ้านใดมีรถยนต์ก็จะฝากรถไว้ที่วัดทองบางระมาดนี้ ภายหลังจากการตัดถนนจำปากาญจนภิเษกแล้ว จึงมีรถโดยสารประจำทางเข้ามายังชุมชนบริเวณหลังวัดจำปา ช่วงเวลานั้น เครื่องยนต์ของคุณ ทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ (มีศักดิ์เป็นลุง) จึงปรับปรุงที่ดินไม่ล้มลูกเดิมนั้นที่รกร้างอยู่บริเวณหลังวัดจำปาซึ่งเป็นที่ดินมรดกหลังจากการแบ่งโฉนดแล้ว เป็นพื้นที่ให้เช่าจอดรถยนต์สำหรับคนในชุมชนขึ้น โดยเก็บค่าเช่าที่จอดรถในอัตรา 500 บาท/คัน/เดือน เป็นรายได้หลัก

รูปภาพที่ 64 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงลานจอดรถรายเดือน ที่ดินของครอบครัวหว่างจันทร์
(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2560)

ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจ

หลังจากการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของผู้คนในชุมชน มาตลอดระยะเวลาในช่วงยุคที่ 3 ตั้งแต่ พ.ศ. 2522 จากการพัฒนาระบบการคมนาคมทางบก เช่นการตัดถนนบรมราชชนนี ตามด้วยการขยายที่ดินตลอดแนวถนนตัดใหม่ และพัฒนาพื้นที่เกษตรกรรมไปสู่พื้นที่การใช้ประโยชน์ที่มีความหนาแน่นขึ้น ส่งผลกระบวนทัศน์ของผู้ต่อการประกอบอาชีพทำสวนและการศึกษาเปลี่ยนแปลงไป

การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ระหว่างคนสองรุ่นปรากฏเห็นได้ชัดในช่วง 30 - 40 ปีที่ผ่านมา (สอดคล้องกับการพัฒนาระบบคมนาคมทางบก และการขยายตัวของเมืองเพิ่มมากขึ้น) เมื่อคนรุ่นใหม่ในช่วงเวลานั้นเห็นโอกาสทางการศึกษาและทางเลือกในชีวิตของตนเองมากขึ้น ซึ่งสวนทางกับคนรุ่นก่อนที่ยังคงอยากให้คนรุ่นต่อไปสืบทอดการทำสวน และใช้ชีวิตในถิ่นเดิม ดังเช่นคำสัมภาษณ์ของคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ว่า

“...จะเห็นได้ชัดตอนสมัยน้ำผม เขาอยากไปเรียนโรงเรียนในกรุงเทพฯ แต่แม่ไม่ให้ไป บอกว่าอยากให้ทำสวน อยู่ด้วยกันนี่แหละ คือเขาก็คงไม่อยากให้จากบ้านไปอยู่ที่อื่น หรือไปอยู่ที่ไหนไกล...” “...เขายังไม่เห็นความจำเป็นของการเรียนสูงๆ หรือเรียนมหาวิทยาลัย คนรุ่นใหม่ๆ บ้านที่ได้เรียนกันเพราะพอจบมัธยมแล้ว ถ้าไม่ต่อเรียนต่อก็หาทางเรียนกันเอง...” (ทวีศักดิ์ หวางจันทร์, สัมภาษณ์, 2559)

จากคำบอกเล่าดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าค่านิยมของการทำสวนทำนาเริ่มเปลี่ยนแปลงไป จนกระทั่งในท้ายที่สุดการทำเกษตรกรรมได้หมดไป คุณไพฑูรย์ หวางจันทร์ กล่าวว่า

“แม่เลิกทำสวนไม่ต่ำกว่า 30 ปี แล้วตอนนั้นญาติพี่น้องก็ทยอยขายสวนไป เลิกทำนาแถวลัดมะยม ตอนนั้นที่ทางก็โดนหมู่บ้านจัดสรรล้อมด้วย เลยขายไปพร้อมกันหมด” (ไพฑูรย์ หวางจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

หลังจากเลิกทำสวนและเปลี่ยนที่สวนที่เคยมีอยู่เป็นบ้านพักอาศัยเช่นเดียวกับชาวบ้านกลุ่มอื่นๆ แล้ว สมาชิกของกลุ่มนี้ส่วนใหญ่ก็ออกไปประกอบอาชีพภายนอกชุมชน เช่น รับราชการ พนักงานรัฐวิสาหกิจ รับจ้างทั่วไปและค้าขาย ก่อนช่วงการรวมกลุ่มเพื่อจัดการและพัฒนาชุมชน ใช้บ้านเป็นที่อยู่อาศัยเพียงอย่างเดียว เข้าไป - เย็นกลับ วิถีชีวิตต่างคนต่างอยู่มากขึ้น จะไปมาหาสู่กันก็เพียงแค่ออกมาสนทนาไม่กี่หลัง เพราะทุกคนในเวลานั้นมีภาระหน้าที่ทั้งภายในบ้านและหน้าที่การงานของตนเอง เมื่อกลางวันบางครั้งไม่มีคนอยู่บ้าน มีทางรถที่สามารถเข้ามาจากภายนอกได้ง่ายมากขึ้น ภายหลังหลายบ้านจึงต้องล้อมรั้ว หรือก่อกำแพงเพื่อรักษาความปลอดภัยในทรัพย์สินของตนเอง

จากบริบทที่ได้กล่าวมา ส่งผลให้ความความสัมพันธ์ของครอบครัวผู้อยู่อาศัยยิ่งทวีความห่างเหินกันมากขึ้น เกิดเป็นพื้นที่แบ่งแยกชัดเจนระหว่างบ้าน พื้นที่ทางเดินภายนอก และพื้นที่ของชุมชน ความเสื่อมโทรมของชุมชนจึงเป็นผลตามมาจากการเปลี่ยนแปลงบริบทด้านต่างๆ ตั้งแต่สภาพภูมิศาสตร์ ระบบนิเวศ ลักษณะทางกายภาพของการเปลี่ยนแปลงการตั้งถิ่นฐาน รูปแบบการอยู่อาศัย และสถาปัตยกรรม ตลอดจนสภาพสังคมและเศรษฐกิจ โลกทัศน์และมุมมองต่อวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลง

รูปภาพที่ 65 รูปภาพที่ 66 รูปภาพที่ 67 ภาพถ่ายแสดงชนิดสวนที่ถูกเปลี่ยนเป็นบ้านพักอาศัย

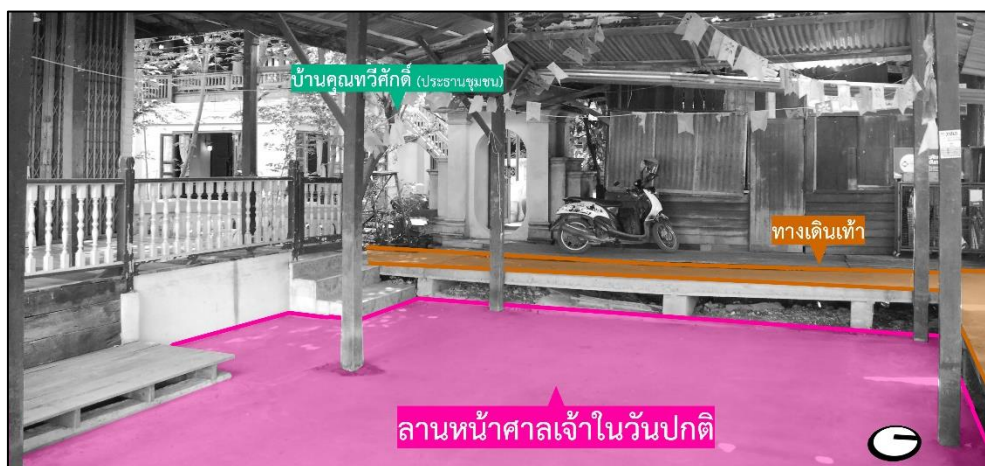
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

4.2.1.2 สิ่งรบกวน (Disturbance)

หรือสิ่งที่มากระทบต่อวิถีชีวิตของผู้อยู่อาศัยและชุมชน

ประเด็นปัญหาหลักที่เข้ามากระทบกับสภาพวิถีชีวิตของกลุ่มผู้อยู่อาศัย เป็นปัญหาการเปลี่ยนแปลงที่ได้กล่าวมาแล้วในประเด็นเรื่องบริบทที่เกิดขึ้นอย่างยาวนานตลอดยุคที่ 3 (พ.ศ. 2522 - 2553) แต่จุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลให้ คุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ เริ่มเข้ามาจัดการและพัฒนาพื้นที่ คือ ความเสื่อมโทรมของชุมชนที่เคยเป็นสังคมริมน้ำที่รุ่งเรืองในอดีต ผู้คนภายในชุมชนเคยพลุกพล่านจากการใช้เส้นทางน้ำบริเวณท่าเรือศาลเจ้าพ่อจ้อย กลักลับกลายเป็นพื้นที่เงียบเหงา และที่เป็นปัญหาที่สุดคือ ลานหน้าศาลเจ้า กลายเป็นจุดที่คนจากในและนอกพื้นที่ใช้เป็นสถานที่ซื้อขายและส่งยาเสพติด ซึ่งแสดงให้เห็นจุดตกต่ำที่สุดของชุมชน ดังที่คุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ เคยให้สัมภาษณ์กับคุณระพีพัฒน์ เกษะโกศลว่า

“...หลังจากได้รับที่ดินมรดกจากคุณพ่อ (นายจรรยา ห่วงจันทร์) บริเวณริมคลองบ้านไทรใกล้กับศาลเจ้าพ่อจ้อย ก็ได้คิดปลูกเรือนไทยเองตามที่ได้เคยคิดไว้โดยมีพี่ชาย (นายไพฑูรย์ ห่วงจันทร์) ช่วยในเรื่องการก่อสร้างและงานไม้ ตั้งใจจะส่งมอบบ้านหลังนี้ให้แก่ลูกสาวสองคนดูแลสืบทอดในอนาคต ไม่อยากให้อพยพออกไปจากชุมชน แต่วันหนึ่งขึ้นไปยืนที่หน้าต่างชั้นบน มองไปรอบๆ ชุมชนแล้วก็รู้สึกเศร้าใจที่เราพยายามทำบ้านของเราเองให้สวยงามน่าอยู่ แต่บรรยากาศโดยรอบมีแต่ความเงียบเหงาซบเซา ต้นไม้รกรกรัง มีขยะลอยเกื่อนทั้งบนบกและในคลอง มีคนดักจับปลาที่หน้าศาลเจ้าพ่อจ้อยประจำ ชุมชนก็ขายชีวิตชีวาร้างผู้คน ซึ่งทำให้ทำหน้าศาลเจ้าพ่อจ้อยกลายเป็นพื้นที่ส่งมอบยาเสพติด...” (ทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ อ้างถึงใน ระพีพัฒน์ เกษะโกศล, 2558: 75)

รูปภาพที่ 68 ลานหน้าบ้านคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ ในวันปกติ
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

จากคำสัมภาษณ์จะเห็นได้ว่า จุดเปลี่ยนสำคัญและจุดเริ่มต้น ของการเริ่มจัดการพัฒนาพื้นที่ คือความต้องการให้ชุมชนที่ถูกเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรที่ทำสวนและนามาเป็นชุมชนพักอาศัย ในพื้นที่ชานเมืองที่สูญเสียภูมิทัศน์วัฒนธรรมและระบบวัฒนธรรมการช่วยเหลือเกื้อกูลแบบสังคมเกษตรกรรมสูญหายมาระยะเวลาหนึ่งแล้วได้รับการจัดการและแก้ปัญหาโดยชุมชนที่ยังเหลืออยู่ เพื่อให้พื้นที่กลับมามีสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศที่มีความสวยงามเหมาะสมต่อการอยู่อาศัย หลังจากนั้นจึงเริ่มจัดการแก้ไขปัญหาอื่นๆ ตามมา เช่น ปัญหาการบริหารจัดการระบบทางน้ำ ทางสัญจร สภาพสุขอนามัยชุมชน และนำมาสู่ด้านเศรษฐกิจ การส่งเสริมอาชีพ และการฟื้นฟูต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในท้ายที่สุด

รูปภาพที่ 69 ภาพถ่ายแสดงการประชุมรายเดือนของชาวชุมชนบริเวณลานหน้ากอไผ่
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

จากรูปภาพที่ 69 แสดงให้เห็นการประชุมของชาวชุมชนเกาะศาลเจ้า ในวันอาทิตย์ที่ 30 ตุลาคม พ.ศ. 2559 โดยการประชุมจะถูกจัดขึ้นทุกเดือนเพื่อรายงานผลการดำเนินงานของคณะกรรมการชุมชน ปรีกษาหารือ ชักถาม ออกความคิดเห็น และหาข้อสรุปในการจัดการชุมชนด้านต่างๆ โดยสมาชิกแต่ละบ้านมักจะส่งตัวแทนเพื่อเข้าร่วมประชุม

4.2.1.3 ความสามารถของชุมชนในการรวมกลุ่ม (Community Capacities for Collective Action)

จากการเปลี่ยนแปลงและสภาพปัญหาที่รุมเร้าดังที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่าชุมชนเริ่มเข้าสู่ภาวะเกิน ความสามารถในการดูดซับ (absorptive capacity) สภาพปัญหาตั้งแต่ยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม หลังการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมภายนอกและปัจจัยด้านสังคมและค่านิยมภายใน มาสู่การที่คนในชุมชนพยายามใช้ ความสามารถในการปรับเปลี่ยน (adaptive capacity) ในการปรับกลยุทธ์หรือเงื่อนไขของวิถีชีวิตมาเป็นระยะเวลาหนึ่งแล้วจนไม่สามารถจัดการกับปัญหาที่เพิ่มมากขึ้นได้อีกต่อไป เกินภาวะสมดุลของการดำเนินชีวิตอย่างปกติสุข จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการที่สมาชิกของชุมชนเริ่มใช้ ความสามารถในการแปรรูป (transformative capacity) ซึ่งเป็นกลไกที่เกี่ยวข้องกับการกำกับดูแลนโยบาย / กฎระเบียบ โครงสร้างพื้นฐาน และเครือข่ายของชุมชน รวมถึงกลไกการคุ้มครองทางสังคมอย่างเป็นทางการจากสถาบันที่ชุมชนเป็นส่วนประกอบอยู่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบที่กว้างขึ้น คือ การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของชุมชนให้ดีขึ้น ด้วยการที่คณบดี ศักดิ์ ห่วงจันทร์ เข้าไปมีส่วนร่วมในคณะกรรมการของชุมชน เริ่มรวมกลุ่มทุนทางสังคมของคนที่มีความคิดเห็นตรงกันจัดตั้ง ‘โครงการรักษัปลาหน้าศาล’ จากกลุ่มของพี่น้องและเครือข่ายศิษย์ ขยายวงกว้างไปสู่เพื่อนบ้านและชาวบ้านในชุมชน โดยมีเจ้าอาวาสวัดจำปาซึ่งเป็นที่นับถือของผู้คนในย่านเป็นที่ปรึกษาให้โครงการ ซึ่งถือเป็นการ เชื่อมโยงทุนทางสังคมแบบใกล้ชิด (Bonding social capital) ตามทฤษฎีของ USAID ในระยะเริ่มแรก โดยคณบดีให้สัมภาษณ์ไว้ว่า

“...สิ่งสำคัญหนึ่งคือที่เราอยู่ได้ คือต้องทำให้ชุมชนเขารักในบ้านให้ได้ ถ้าเขาไม่รักในบ้านแหละก็เสร็จเลย รักในพื้นที่ของเขานี้ เราต้องทำยังไง เราก็เลยมาตั้งโจทย์กันละ งานที่ให้เขารักได้ก็ต้องดูสิ่งที่เขาขาด เริ่มแรกของการพัฒนาชุมชนก็คือ ผมตั้งคำถามว่าเขาขาดอะไรก่อน มันมีประมาณ 6 - 7 อย่าง หรือ 6 ยุทธศาสตร์การบริหารชุมชนนี้ อันแรกคือทำเรื่องโยธา ก่อน คือ ถนน ชุมชนเขาไม่มีถนนเข้าเลย นั้นเราก็แก้ไขเรื่องทำถนนเข้ามา เรามีปัญหาเรื่องน้ำท่วม จากการที่ไม่มีท่อระบายน้ำ ทีแรกเขาไม่มีท่อระบายน้ำให้ เราก็ต้องมาแก้ไขตรงนี้ ทีนี้พอชุมชนมันอยู่ดีมีสุขแล้ว ผมว่าเขาก็ไม่จำเป็นต้องผันตัวเองไปอยู่ข้างนอก สุดท้ายที่ผมทำคือเรื่องสุขภาพอนามัย ทำให้ชุมชนมีความสุข ผมเลยทำเรื่องออกกำลังกายภายในชุมชน แล้วเราก็ดูว่าชุมชนมีส่วนต้องได้อะไรตรงนี้ ในฐานะที่เป็นผู้บริหารชุมชนนี้ ไม่ใช่ว่านักท่องเที่ยวมาแล้วเราได้อะไร มีอะไรเข้าบ้านหมด ถ้าแบบนั้นต่อไปนี้เขาก็จะไม่อยู่กับเรา ซักวันหนึ่งเขาก็ไม่ร่วมทำงาน พอพัฒนาชุมชนแล้วเขาได้ประโยชน์มันก็จะอยู่ในลักษณะของส่วนกลาง พอเขาได้ประโยชน์เขาก็จะอยากมาร่วมกับเรา พอใครมาเข้าก็อยากจะต้อนรับ กลายเป็นชุมชนที่มีความสุข ผมจะคุยประชุมกันว่าในชุมชนเราจะทำอะไรกัน แล้วก็

จะมอบสิ่งของให้เขา เป็นการบอกชุมชนว่าผมไปทำเรื่องพัฒนาชุมชนนี้แล้วผมได้อะไรมา ได้งบประมาณอะไรมานี้ ผมก็จะมอบให้เขา ผมได้โตะมาแล้วสองตัว ได้พัดลมไอน้ำ หม้อหุงข้าว เราจะชี้แจงว่าสิ่งที่ผมได้มานี้ มันคือสิ่งที่พวกเราร่วมมือกันสร้างชุมชนให้มันน่าอยู่ โครงการนี้เรียกว่าสุขภาวะชุมชน คือการอยู่ในชุมชนที่มันน่าอยู่แล้วเราก็กพัฒนาจนมันแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมและอะไรอื่นๆ จนประสบความสำเร็จ แสดงให้เขาเห็นว่าเมื่อเราร่วมมือกันแล้ว เราได้อะไรกลับมา แล้วเราก็ต้องใช้เรื่องของผังเมืองด้วย เราต้องมองผังเมืองรวมและการวางผังชุมชนด้วย มันไม่ใช่แค่เรื่องให้เงินเขาไปแล้วให้เขาไปทำกิจกรรม ไม่ใช่แค่เรื่องตรงนี้ แต่บางอย่างเราไม่สามารถจะไปบอกเขาได้ว่าผมกำลังวางผังชุมชนอยู่ แต่เราก็ก้อยๆ ทำของเราไปเรื่อยๆ เป็นระบบในชุมชน อย่างเช่นเราดูเรื่องต้นไม้ เราทำไง เราใช้หลักการว่า ต้นไม้เขียวรกเกาะ ถ้าชุมชนเราเริ่มมีคนก็อยากมา ชาวชุมชนก็มีความสุข และเราก็กกลับไปทำเรื่องผังชุมชนอยู่ดี กลับไปเรื่องสถาปัตยกรรม พัฒนาชุมชนเราจะทิ้งเรื่องพวกนี้ไม่ได้...” (ทวีศักดิ์หว่างจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

รูปภาพที่ 70 ภาพถ่ายแสดงกิจกรรมแยกขยะ ตัวอย่างในการจัดการชุมชนร่วมกับสำนักงานเขต
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

หลังจากการรวมกลุ่มในระดับเครือข่ายและเพื่อนบ้านให้เกิดความร่วมมือแล้ว คุณทวีศักดิ์จึงได้ทำการเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคม (Bridging social capital) เป็นการเชื่อมโยงสมาชิกระหว่างชุมชนกับชุมชน หรือสมาชิกระหว่างกลุ่ม กล่าวคือ เมื่อพัฒนาสภาพภายในชุมชนได้ระยะหนึ่ง จึงร่วมมือกับ คุณชวน ชูจันทร์ ผู้บริหารตลาดน้ำคลองลัดมะยม ซึ่งเป็นหนึ่งในผู้มีบทบาท

ในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและมีเครือข่ายกับบุคคลที่ทำงานด้านการจัดการทรัพยากร ในย่านตลิ่งชันอีกหลายคน เพื่อดึงทุนและทรัพยากรมาเพิ่มประสิทธิภาพในการจัดการชุมชน โดยในระยะแรกคือการพาบุคคลากรจากภาคส่วนอื่นล่องเรือจากตลาดน้ำคลองลัดมะยมมาดูงานด้านระบบนิเวศและสภาพแวดล้อมชุมชนก่อน เมื่อพบว่าการจัดกิจกรรมประเภทนี้ประสบความสำเร็จและมีผู้คนสนใจชุมชน ซึ่งส่งผลให้คนในชุมชนเกิดความภาคภูมิใจและอยากอนุรักษ์หวงแหน พัฒนาชุมชนให้ดียิ่งขึ้น

รูปภาพที่ 71 ภาพถ่ายแสดงเรือท่องเที่ยวจากตลาดน้ำคลองลัดมะยม
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

หลังจากนั้นเริ่มเกิดการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมภายในชุมชนในระยะต่อมา โดยในระยะหลังจากการเริ่มจัดการท่องเที่ยว ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้จึงเริ่มเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตอีกครั้งหนึ่ง โดยดึงทรัพยากรที่กลุ่มมีอยู่ออกมาใช้เป็นปัจจัยในการจัดการ อ้างอิงตามประเด็นของ USAID สามารถจำแนกย่อยได้ดังนี้

1. สินทรัพย์ของชุมชน (Community Assets) หมายถึง สินทรัพย์ที่เป็นสิ่งที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้ของชุมชนที่ทำให้สมาชิกในชุมชนสามารถตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของตนเองได้ นอกจากทุนทางกายภาพ (Physical Capital) ที่สืบทอดจากพัฒนาการและมรดกตกทอดจากปัจจัยทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้มีแล้ว ยังมีความพร้อมของทุนทางการเงิน (Financial Capital) จากทรัพย์สินมรดก การขายที่ดินในอดีต และการประกอบอาชีพ ซึ่งส่งผลให้เป็นปัจจัยในการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านอื่นๆ นอกเหนือจากเรื่องปากท้องได้ ทุนทางธรรมชาติ (Natural Capital) ที่ได้จากการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เคยเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ทางระบบโครงข่ายของน้ำในอดีต นอกจากนี้ ยังมีการใช้พื้นที่หลังทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาของครอบครัว ต่อยอดเป็นจุดขายเพื่อการท่องเที่ยว

เชิงวัฒนธรรมและอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การสืบทอดงานฝีมือช่างแทงหยวกของตระกูลหว่างจันทร์ การเปิดบ้านเครื่องหอม ซึ่งพัฒนามาจากงานฝีมือการจัดดอกไม้สด ผสมผสานกับความรู้ที่ศึกษาเพิ่มเติมของคุณภักดี หว่างจันทร์ ดังคำสัมภาษณ์ว่า

“... แม่ทำงานดอกไม้สด ส่วนพ่อทำงานแทงหยวก เราก็เห็นมาตั้งแต่เด็ก เรียกว่างานสายตระกูล เห็นแล้วเราก็อิมซึ้งของมันเอง... พี่เริ่มทำเรื่องเครื่องหอมอย่างจริงจังในปี 55 ก่อนหน้านั้นบ้านเราทำเครื่องดอกไม้สด พอเรียนเรื่องงานเครื่องหอม มันเริ่มอยู่ว่าพอนักท่องเที่ยวสิงคโปร์มาดูกับสื่อมวลชน เริ่มบิบบ้างเป็นเส้นเล็กๆ จากที่เรียนมาจากวิทยาลัยในวังหญิง แล้วเริ่มพัฒนาเป็นงานเครื่องหอมที่ผสมผสานกับงานดอกไม้สดที่บ้านเราได้ทำกันมา พออยากต่อยอดเราก็เลยไปเรียนพวกเรื่องการทำมาลัย การทำดอกไม้เครื่องสดประดิษฐ์ ก็เกิดเป็นงานเราทำเป็นเอกลักษณ์ขึ้นที่นี่...” (ภักดี หว่างจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

รูปภาพที่ 72 ภาพถ่ายแสดงการเปิดบ้านเครื่องหอมของ คุณภักดี หว่างจันทร์ ให้นักท่องเที่ยวเยี่ยมชม

รูปภาพที่ 73 รูปภาพที่ 74 และรูปภาพที่ 75 ภาพถ่ายแสดงกิจกรรมภายในบ้านเครื่องหอม

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

2. มิติทางสังคมของชุมชน (Community Social Dimensions) เป็นคุณสมบัติในการจัดการของชุมชนต่อสินทรัพย์ของชุมชนได้อย่างเป็นธรรมและยั่งยืน ประกอบด้วย การเตรียมความพร้อม การตอบสนองต่อการเรียนรู้และการสร้างนวัตกรรมองค์กรด้วยตนเอง ความหลากหลาย ความสามัคคี มิติทางสังคมของชุมชนที่มีความชัดเจนและมีประสิทธิผลจะเป็นตัวกำหนดปัจจัยการทำงานร่วมกันและบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างกันภายในชุมชน โดยผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ซึ่งมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่แน่นแฟ้น และมีความหลากหลายของการประกอบอาชีพ จึงส่งเสริมให้เป็นกลุ่มที่สามารถจัดการพื้นที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ยังเป็นผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมที่สามารถร่วมกลุ่มกับสมาชิกกลุ่มอื่นๆ ในชุมชนได้เป็นจำนวนมาก กลุ่มนี้จึงเป็นแกนกลางให้กับการร่วมมือของชุมชน

รูปภาพที่ 76 รูปภาพที่ 77 รูปภาพที่ 78 4ภาพถ่ายแสดงความหลากหลายของกิจกรรม
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

3. พื้นที่ในการทำงานร่วมกัน (Areas of Collective Action) คือพื้นที่ของกลุ่มที่จัดระเบียบและทำงานร่วมกันในระดับชุมชนเพื่อประโยชน์ในการสร้างความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลง การทำงานอย่างมีประสิทธิภาพในพื้นที่เหล่านี้ขึ้นอยู่กับการใช้ทรัพยากรของชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพและเป็นธรรม โดยคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ ได้ใช้บ้านของตนเองเป็นสถานที่รองรับกิจกรรมต่างๆ เหล่านี้เชื่อมต่อไปยังลานชุมชนหน้าศาลเจ้าพ่อจ้อย บริเวณหน้าบ้าน ซึ่งนอกจากเป็นจุดที่ใช้รวมตัวกันในการทำกิจกรรมของชุมชนแล้ว ยังเป็นจุดที่ใช้ต้อนรับนักท่องเที่ยว การจัดประชุมหมู่บ้าน การจัดประชุมระหว่างชุมชน นอกจากนี้พื้นที่บ้านคุณทวีศักดิ์ และลานหน้าบ้าน กลุ่มบ้านบริเวณที่เคยเป็นخذสวนเป็นอีกหนึ่งพื้นที่สำคัญในการทำงานร่วมกัน โดยมีปัจจัยที่ส่งผลมาจากสภาพพื้นที่และความแน่นแฟ้นของเครือญาติ

“...ส่วนมากแล้วคนในตระกูลนี้จะผู้หญิงหรือผู้ชายเมื่อแต่งงานแล้ว (เขยและสะใภ้ - ผู้วิจัย) ก็จะย้ายเข้ามาหมด บ้านเราไม่เคยออกไปนอกตระกูลกันเลย เพราะเรามีที่ และพ่อก็กักกันไว้ให้คนละหลัง...” (ภักดี ห่วงจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

รูปภาพที่ 79 ภาพถ่ายแสดงพื้นที่ที่บ้านคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ ขณะจัดงานศาลเจ้าพ่อจ้อย
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

4.2.1.4 ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงที่ประสบความสำเร็จและแนวทางที่บกพร่อง (Resilience and Vulnerability Pathways)

เมื่อผ่านการปรับตัวและจัดการการเปลี่ยนแปลงร่วมกันมาในระยะเวลาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2553 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน ส่งผลให้สามารถมองเห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งแนวทางที่ดีขึ้นและแนวทางที่มีจุดบกพร่องซึ่งมีข้อเสีย สามารถแบ่งได้ดังนี้

ความสำเร็จในการปรับตัว (Resilience Pathways) สำหรับผู้อยู่อาศัยกลุ่มดั้งเดิมที่ปรับตัวและพัฒนาชุมชนไปในทางการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบท้องถิ่นนี้ คือการสามารถรวมทุนด้านต่างๆ ของชุมชนที่มีมาใช้ในการปรับสภาพวิถีชีวิตความเป็นอยู่ให้พื้นที่ดีขึ้น เกิดกระแสที่ให้คุณค่ากับภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เคยมีและนำไปต่อยอดพัฒนาเป็นกิจกรรมในพื้นที่บนโอกาสและข้อจำกัดใหม่ๆ ที่เกิดขึ้น ทำให้เกิดความห่วงหาพันท้องถิ่นที่ตนเองอยู่นอกจากนี้ส่วนประกอบเสริมที่เข้ามาในภายหลังคือรายได้ที่เพิ่มขึ้นจากการท่องเที่ยว อย่างไรก็ตาม รายได้นี้ถูกย้อนกลับมาใช้เพื่อการจัดการพื้นที่ ส่งเสริมบริการ อำนวยความสะดวก กับผู้อยู่อาศัยในชุมชนและนักท่องเที่ยวที่มาเยือนเป็นหลัก กลุ่มผู้อยู่อาศัยนี้มีความพยายามในการรักษาความสมดุลระหว่างความสงบสุขของการอยู่อาศัยในพื้นที่แบบเดิม กับการเพิ่มขึ้นของจำนวนนักท่องเที่ยวและการเปลี่ยนรูปแบบไปของการจัดการสภาพแวดล้อมคือไม่พยายามเปลี่ยนแปลงชุมชนเพื่อตอบสนองต่อการท่องเที่ยวจนเกินความพอดีที่ชุมชนจะสามารถรับไหวหรือไปส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตชุมชน

รูปภาพที่ 80 ภาพถ่ายแสดงลานหน้าศาลเจ้าขณะเข้าร่วมประกวดโครงการชุมชนเก้ไก๋ ของ ททท.

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

เมื่อผลของการปรับตัวนี้ส่งผลต่อผู้อยู่อาศัยกลุ่มอื่นๆ จึงเกิดความร่วมมือของคน ทั้งชุมชนและกระจายไปสู่ระดับย่าน ในระยะต่อมาจึงเริ่มมีการเชื่อมโยงทุนทางสังคมที่ต่าง ระดับกัน (Linking social capital) โดยประสานงานกับสำนักงานเขตและกรุงเทพมหานคร หน่วยงานภาครัฐต่างๆ รวมถึงการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย หลังจากนั้นจึงเกิดความตื่นตัว ในการร่วมกันอนุรักษ์และหวงแหนทรัพยากรของย่าน มีการบริหารจัดการน้ำในภาพรวม การส่งเสริมผลิตภัณฑ์และฟื้นฟูภูมิปัญญาจากสวน และส่งผลต่อไปยังความคาดหวังต่อการ ฟื้นฟูสภาพสวนที่รกร้างเพื่อให้มีกิจกรรมการอนุรักษ์พื้นที่เกษตรกรรมได้ในอนาคต

รูปภาพที่ 81 ภาพถ่ายแสดงกิจกรรมเยี่ยมชมชุมชนของเครือข่ายการท่องเที่ยวภาคประชาสังคม
(ที่มา : คุณระพีพัฒน์ เกษะโกศล เจ้าของลิลิทธิ, 2558)

รูปภาพที่ 82 ภาพถ่ายแสดงชาวชุมชนใกล้เคียงที่ได้ประโยชน์จากการท่องเที่ยว
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

ความบกพร่องของการปรับตัว (Vulnerability Pathways) ถึงแม้ความพยายามในการจัดการและปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงด้วยการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมนี้จะประสบความสำเร็จในระดับที่สามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจน แต่ขณะเดียวกันยังคงมีผลเสียบางประการ ทั้งที่ตามมาจากการจัดการและเป็นผลจากการถูกละเลย เช่น ไม่ใช่สมาชิกในชุมชนทั้งหมดจะเห็นด้วยกับการพัฒนาพื้นที่ของผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ โดยมีข้อคิดเห็นบางประการของผู้อยู่อาศัยบางส่วนมองว่าการพัฒนานั้นไม่ทั่วถึงและจำกัดวงอยู่เฉพาะญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านที่มีความสนิทสนมกัน ยังคงขาดความสมดุลที่จะพัฒนาชุมชนทั้งระบบ ขณะเดียวกันความเห็นของคุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ ในการจัดการพื้นที่ตั้งแต่ในระยะแรกคือการขอความช่วยเหลือจากคนที่พร้อมร่วมกิจกรรมก่อนแล้วค่อยขยายผลออกไป นอกจากนี้ผู้อยู่อาศัยบางส่วนยังมองว่าการท่องเที่ยวส่งผลให้ชุมชนพลุกพล่านเกินไป เป็นต้น

สำหรับภายในกลุ่มผู้อยู่อาศัยนี้เอง การให้บริการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมบางประการอาจเป็นภาระงานที่เพิ่มมากขึ้นนอกเหนือจากการดำเนินวิถีชีวิตโดยปกติ เช่น บ้านพักแบบโฮมสเตย์ของคุณวันชัย หว่างจันทร์ และคุณสายัณห์ หว่างจันทร์ ได้ปรับปรุงบ้านและเปิดบ้านพักเป็นโฮมสเตย์สำหรับรองรับการท่องเที่ยวในช่วงปี พ.ศ. 2553 แต่ภายหลังจากเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ปี พ.ศ. 2554 ภาระของการซ่อมแซมบ้านและการจัดการดูแลที่มากเกินไป ส่งผลให้เลิกกิจการบ้านพักไปหลังจากนั้น ยังคงเหลือเพียงบ้านของคุณไพฑูรย์ หว่างจันทร์ ที่ยังคงเปิดให้บริการนักท่องเที่ยวเป็นโฮมสเตย์อยู่ นอกจากนี้แล้วยังมีผลเสียจากความหลากหลายของนักท่องเที่ยวและความพยายามที่จะนำนักท่องเที่ยวเข้ามาลงชุมชนและเยี่ยมบ้านโดยพลการของผู้นำเที่ยวบางกลุ่ม ซึ่งส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยต้องจัดการแก้ปัญหาและรับมือกับสถานการณ์เฉพาะหน้าอยู่บ่อยครั้ง

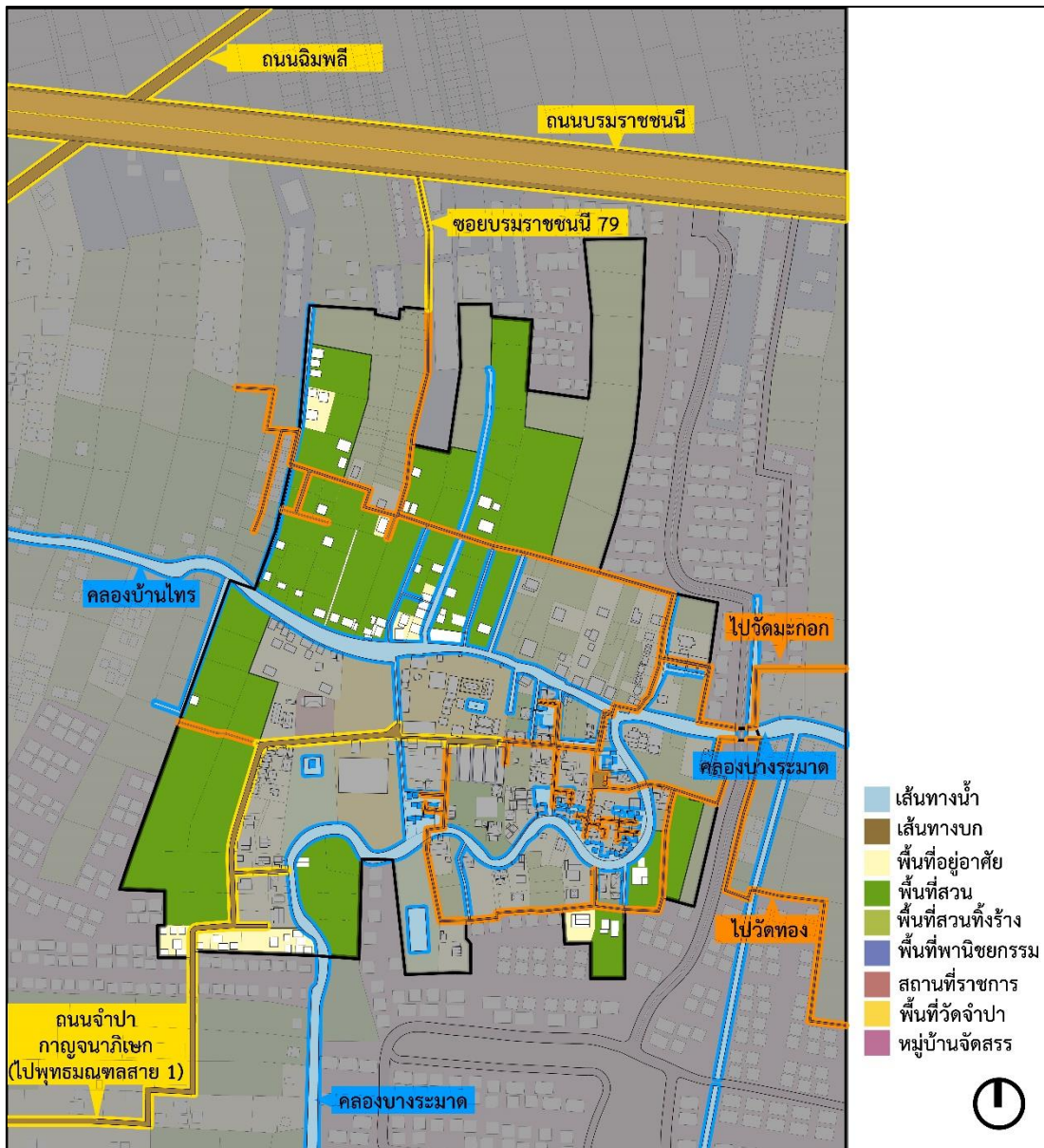
4.2.1.5 ผลจากการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต (Livelihood Outcomes)

ผลจากการดำเนินงานมาหลายปี ปัจจุบัน กลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้พบว่าประสบความสำเร็จและบรรลุเป้าหมายของการทำกิจกรรมฟื้นฟูชุมชน สิ่งสำคัญที่สุดคือ การที่พี่น้อง บรรดาเครือญาติและเพื่อนบ้าน กลับมาร่วมมือกันทำกิจกรรมอีกครั้งหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะเปลี่ยนรูปแบบไปจากการร่วมกันลงแขกทำสวนทำนาอย่างอดีต แต่กิจกรรมที่เกิดขึ้นใหม่บนพื้นที่นี้ส่งผลให้เกิดความสามัคคีขึ้นในชุมชนอีกครั้งหนึ่ง ทำให้คนในชุมชนรุ่นหลังเห็นภาพความร่วมมือที่คนรุ่นปัจจุบันฟื้นฟูขึ้น เด็กๆ ในชุมชนรู้จักสนิทสนมกันอีกครั้ง และเป็นความคาดหวังว่าจะก่อให้เกิดความหวงแหนและสืบทอดภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่น รวมถึงรักษาที่ดินของตนเองที่ได้รับมรดกทอดมาจากบรรพบุรุษต่อไป

4.2.2 กลุ่มชาวสวนดั้งเดิม ยังคงประกอบอาชีพทำสวนอยู่ในปัจจุบัน

กลุ่มชาวสวนเหล่านี้ได้แก่ผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมที่ปลูกสร้างที่อยู่อาศัยริมคลองบ้านไทร มีลักษณะเป็นบ้านสวน คือ ปลูกสร้างบ้านริมคลองสายหลัก ขยายเรือนของครอบครัวอยู่ในบริเวณแปลงชนิดสวนเดิม แต่เปลี่ยนแปลงวัสดุการก่อสร้างด้วยวัสดุร่วมสมัยแทนการปลูกสร้างแบบเรือนชาวสวนแบบดั้งเดิม ยังมีการทำสวนยกร่องอยู่ในชนิดสวนด้านในที่ต่อเนื่องจากชนิดที่ปลูกสร้างบ้าน แต่ผลจากการเปลี่ยนแปลง ทำให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงชนิดของผลไม้ที่เคยปลูกแต่เดิมในอดีต ด้วยที่ดินขนาดเล็ก แต่มีมูลค่ามากและอัตราค่าครองชีพสูงมากขึ้น จากแต่เดิมที่เคยปลูกผลไม้ประเภท กลั้ว ส้มเซ้ง ส้มเขียวหวาน มะพร้าว ต้องปรับเปลี่ยนหรือเพิ่มชนิดของผลผลิต และปลูกพืชที่สามารถนำไปแปรรูปเพื่อเพิ่มมูลค่าได้ เช่น ดอกดาหลา พักข้าว เป็นต้น รวมถึงชาวสวนบางครอบครัวจะเปลี่ยนจากการทำสวนแบบดั้งเดิมเป็นพืชผักสวนครัวหรือสวนตั๋มยำ เพื่อสอดคล้องกับความต้องการในปัจจุบัน แต่เดิมชาวสวนแถบบางระมาดนอกจากขายผลไม้แลกเปลี่ยนกันภายในบางแล้ว ยังส่งสินค้าไปยังตลาดผลไม้หลักๆ ของกรุงเทพมหานครอีกด้วย เช่น ตลาดคลองมหานาค ตลาดสนามหลวง ตลาดไท หากสวนใดมีชื่อเสียง พ่อค้าคนกลางจะทำข้อตกลงแล้วรับซื้อผลไม้ไปขายโดยเจ้าของไม่จำเป็นต้องไปขายเอง แต่ในปัจจุบันนอกจากแหล่งการส่งออกเดิมยังมีอยู่บ้างแล้ว ชาวสวนหลายครอบครัวยังส่งผลผลิตไปขายยังตลาดน้ำตลิ่งชัน ตลาดน้ำคลองลัดมะยม รวมถึงตลาดเช้าวัดทอง และห้างสรรพสินค้าด้วย

กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมที่ยังคงประกอบอาชีพทำสวนอยู่ในปัจจุบันนี้ ประกอบด้วยกลุ่มครอบครัวขยายขนาดใหญ่หลายครอบครัว ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาและสัมภาษณ์จากการมีส่วนร่วมกับชุมชนเกาะศาลเจ้าในการจัดการชุมชน ประกอบด้วย 4 ครอบครัวหลัก ดังนี้ 1) บ้านสวนหอมต้อย ประกอบด้วย นาวาเอกบุญตัน บุญจันทร์ ข้าราชการบำนาญ และภรรยา คุณสร้อยเรณู บุญจันทร์ เป็นผู้มืบทบาทในการอนุรักษ์การทำสวนแบบดั้งเดิมและผสมผสานสวนแบบใหม่ไว้ เพื่อไม่ให้ที่ดินต้องเป็นพื้นที่รกร้าง 2) บ้านสวนท่าเรือ ประกอบด้วย คุณละมุน สุขมันศักดิ์, คุณสมบุญ ทองใบ, คุณสมพงษ์ ทองใบ, คุณสมศักดิ์ ขำมี, คุณศรีเบญจา ขำมี และคุณนิภา จุลเสวก เป็นผู้มืบทบาทในการร่วมกันจัดการการท่องเที่ยวและพัฒนาชุมชน รวมถึงยังคงใช้ที่ดินในการทำสวนอยู่ 3) สวนบ้านแม่จวบ ประกอบด้วย คุณยายจวบ แอบนึ่ง, คุณมณฑล แอบนึ่ง, คุณคำฟอง ทองทึง, คุณปิยธิดา แอบนึ่ง, คุณมณฑล แอบนึ่ง มีบทบาทในการปลูกพืชสวนผสมและนำผลผลิตจากสวนพัฒนาต่อยอดกับภูมิปัญญาดั้งเดิม 4) บ้านสวนคุณสาวตรี ปันประดิษฐ์ โดยลักษณะทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่ของผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ในปัจจุบันมีรายละเอียด ดังนี้

รูปภาพที่ 83 แผนที่อาณาเขตของกลุ่มชาวสวนดั้งเดิม ยังคงประกอบอาชีพทำสวนอยู่ในปัจจุบัน

และแนวเส้นทางการคมนาคม

(ที่มา : แผนที่จากการวิเคราะห์ โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 83 รูปภาพที่ 46 แสดงลักษณะพื้นที่ของกลุ่มผู้อยู่อาศัย จะเห็นได้ว่ากลุ่มผู้อยู่อาศัยนี้ยังคงหลงเหลือพื้นที่สวนเป็นจำนวนมากในปัจจุบัน ซึ่งเป็นพื้นที่ทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ตกทอดมา จากอดีต แต่อย่างไรก็ตามภาพภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ถูกละเลยเหมือนดังเช่นในอดีตนี้ แท้จริงแล้วภายในวิถีชีวิตของชาวสวนเองมีความพยายามในการปรับตัวเป็นอย่างยิ่งเพื่อรักษาผืนดินและวิถีชีวิตท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงจากรอบด้าน

4.2.2.1 บริบท (Context)

จะอ้างอิงและยึดโยงกับองค์ประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม ดังนี้

รูปภาพที่ 84 แผนที่กลุ่มครอบครัวผู้อาศัยที่ผู้วิจัยลงพื้นที่ศึกษา
(ที่มา : แผนที่จากการวิเคราะห์ โดยผู้วิจัย, 2560)

ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ

ในพื้นที่ของกลุ่มผู้อาศัยกลุ่มนี้ ประกอบด้วยกลุ่มครอบครัวหลายหลายครอบครัว จากการศึกษาพบว่า กลุ่มผู้อาศัยในครอบครัวบริเวณดังกล่าวยังรวมกลุ่มสร้างบ้านภายในที่ดินขนัดแรกริมคลองบ้านไทร ตามแบบแผนการปลูกเรือนในอดีต หากสมาชิกเพิ่มมากขึ้น ปลูกเรือนหลังใหม่ใน

อาณาบริเวณเดียวกัน ยังคงรักษาสภาพพื้นที่สวนในชนิดที่สองและชนิดถัดไปได้ จากการสำรวจพบว่า ผู้อยู่อาศัยที่เป็นเจ้าของที่ดินบริเวณนี้มีความรักและหวงแหนที่ดินของตนเองมากกว่าพื้นที่อื่น ๆ และแทบจะไม่มีการขายพื้นที่สวนของตนเองเลย พื้นที่ที่ขายไปมักเป็นที่นำถัดจากแนวเขตสวนออกไป ซึ่งขายไปตั้งแต่การตัดถนนบรมราชชนนีราวปี พ.ศ. 2522 - 2530 ส่งผลให้พื้นที่นาที่ถูกขายไปถูกพัฒนาไปเป็นพื้นที่การค้า หมู่บ้านจัดสรรขนาดเล็ก และพื้นที่ที่มีความหนาแน่นขึ้นเพื่อรองรับการขยายตัวของเมืองมาตั้งแต่ระยะแรกของการพัฒนาที่ดินริมถนนบรมราชชนนี ปัจจุบันดังกล่าวจึงส่งผลให้พื้นที่ด้านหลังแปลงที่ดินที่ไม่ได้ถูกขายนี้ยังมีสภาพเป็นสวนอยู่ตลอดทั้งแนว โดยมีผู้ถือกรรมสิทธิ์เป็นเครือญาติใกล้ชิดกันตลอดความยาวเส้นสวน พื้นที่จึงมีลักษณะเป็นกลุ่มที่ดินตาดบอดผืนใหญ่ที่ไม่มีทางถนนรถยนต์สามารถเข้าถึงได้จากภายนอก ลักษณะภูมิประเทศ ระบบโครงข่ายทางน้ำภายในสวน และระบบนิเวศของพื้นที่แถบนี้จึงยังคงมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าพื้นที่ส่วนอื่น โดยเฉพาะพื้นที่ด้านในใกล้กับแนวคลองบ้านไทรและคลองบางระมาด

รูปภาพที่ 85 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงระบบนิเวศของกลุ่มบ้านสวนริมคลองบ้านไทร
(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2560)

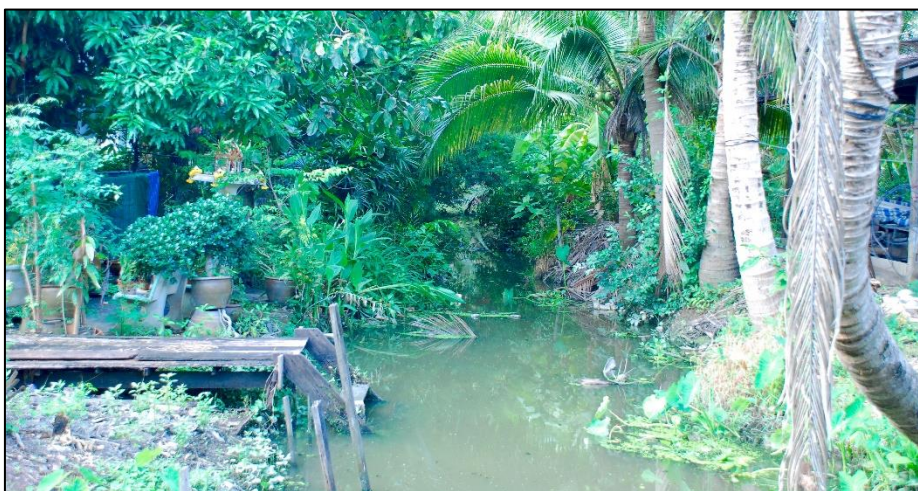
อย่างไรก็ตามด้วยสภาพปัญหาความเสื่อมโทรมทางระบบนิเวศและการก่อสร้างแนวตลิ่งคอนกรีต ในรายละเอียดแล้วระบบนิเวศบางประการก็ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงที่ยาวนานตลอดระยะเวลา 30 กว่าปีที่ผ่านมาเช่นกัน ยกตัวอย่างเช่น ความสมบูรณ์ของสัตว์น้ำขนาดเล็กนั้นลดลงไปมาก ดังคำบอกเล่าของคุณสมศักดิ์ ขำมี ผู้อยู่อาศัยของครอบครัวบ้านสวนตระกูลทองใบ ซึ่งเปิดบ้านเป็นทำนน้ำสำหรับลงเรือท่องเที่ยวร่วมกับกลุ่มท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมว่า

“...เมื่อก่อนก็ต้องช่วยกันทำสวน ลอกโคลน วิดน้ำ แถวนี่ก็ลงแขกช่วยกันหมด จับ กุ้ง ปลาในท้องร่องไม่จับ จะปล่อยให้มันโต กุ้งตัวสุดท้ายที่เจอกันนี่ชก 30 ปีเห็นจะได้ ที่หายไปเพราะ 1 สร้างเขื่อน มีตั้งแต่ประตูพรรณ ประตูดรงชกพระ กุ้งมันมาได้ไม่นานแรง คลองมันก็เริ่มสกปรก พอน้ำสกปรกนี่ไปแรกๆ เลยก็คือกุ้ง...” (สมศักดิ์ ขำมี, สัมภาษณ์, 2560)

สอดคล้องกับบทสัมภาษณ์ของคุณระพีพัฒน์ เกษะโกศล ที่ได้สัมภาษณ์คุณบุญตัน บุญจันทร์ เจ้าของที่ดินที่ยังคงทำสวนเพื่อการอนุรักษ์พื้นที่ในปัจจุบันว่า

“...ในอดีตจะมีหน้าน้ำขึ้น น้ำลง เวลาน้ำลงจะแห้งสามารถเดินได้ มีทั้งกุ้งซึ่งมีเยอะมาก หมอยังเคยดำน้ำในหน้าหนาวไปจับกุ้ง ตาลงไปขึ้นมาต้องได้อย่างน้อย 2 ตัว หรือตกกุ้งก็ทำได้ แต่ปัจจุบันไม่มีเหลือแล้ว และยังมีปลาตะเพียน เวลาจับก็ใช้รวงข้าวมาล้อมเป็นวง แล้วตกเบ็ดในวงข้าว ปลาจะขึ้นมากินเบ็ด ปลาฉลาม ปลาช่อน ปลานู๋ โดยเวลาน้ำแห้งจะแห้งซัก 1 - 2 ชั่วโมงก็สามารถเดินกันในคลองได้เลย ต่อมาในปัจจุบันพื้นที่ตลิ่งเริ่มทรุด กลายเป็นแอ่งกระทะ พันธุ์ปลาก็หายาก กุ้งก้ามกรามก็หายไป...” (บุญตัน บุญจันทร์, สัมภาษณ์ อ้างอิงจาก ระพีพัฒน์ เกษะโกศล, 2558: 62)

นอกจากนี้ บริเวณพื้นที่ซึ่งติดกับที่ดินซึ่งถูกถมสูงและพัฒนาเป็นพื้นที่ประเภทอื่น เช่น อยู่เก็บรถยนต์ หมู่บ้านจัดสรร ฯลฯ มีระดับดินที่สูงกว่าพื้นที่สวนเดิม น้ำที่ถูกระบายจากที่ดินดังกล่าวจึงมักไหลลงสู่ท้องร่องสวนซึ่งอยู่ระดับต่ำกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากเจ้าของสวนไม่ได้ทำการดูแลสวนหรือปล่อยให้สวนนั้นล้มไปแล้ว น้ำในท้องร่องสวนและลำประโดงก็จะเน่าเสีย และเต็มไปด้วยขยะที่ไหลมาจากทั้งพื้นที่สูงกว่าและจากคลองบ้านไทรขณะเกิดน้ำขึ้นน้ำลง

รูปภาพที่ 86 ภาพถ่ายแสดงคลองสวนบ้านคุณสาวตรี ปันประดิษฐ์ที่ยังคงใช้งานในปัจจุบัน
(ที่มา : ภาพถ่ายจากการลงพื้นที่ศึกษาโดยผู้วิจัย, 2559)

ด้านการตั้งถิ่นฐาน

บรรพบุรุษของผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้มีการตั้งถิ่นฐานตามรูปแบบวัฒนธรรมการปลูกเรือนของชาวสวน กล่าวคือ ปลูกเรือนในขันตสวนแรกที่ตั้งติดกับคลองซึ่งเป็นที่ดอนริมตลิ่ง ทำสวนถัดไปในลักษณะเป็นเส้นสวนในแนวยาวบนพื้นที่ลุ่มกล่าว ปลายสวนอีกด้านหนึ่งจรดที่นา มีคูน้ำหรือลำประโดงใช้ในการแบ่งอาณาเขตพื้นที่ของสวนแต่ละบ้าน ที่นาขนาดใหญ่อยู่ถัดออกไปในที่ลุ่มที่เคยเป็นพื้นที่ขึ้นแฉะระดับต่ำกว่าพื้นที่ขันตสวน

ลักษณะทางกายภาพ

รูปภาพที่ 87 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงที่ตั้งครอบครัวของกลุ่มบ้านสวนริมคลองบ้านไทร

(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2560)

การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่

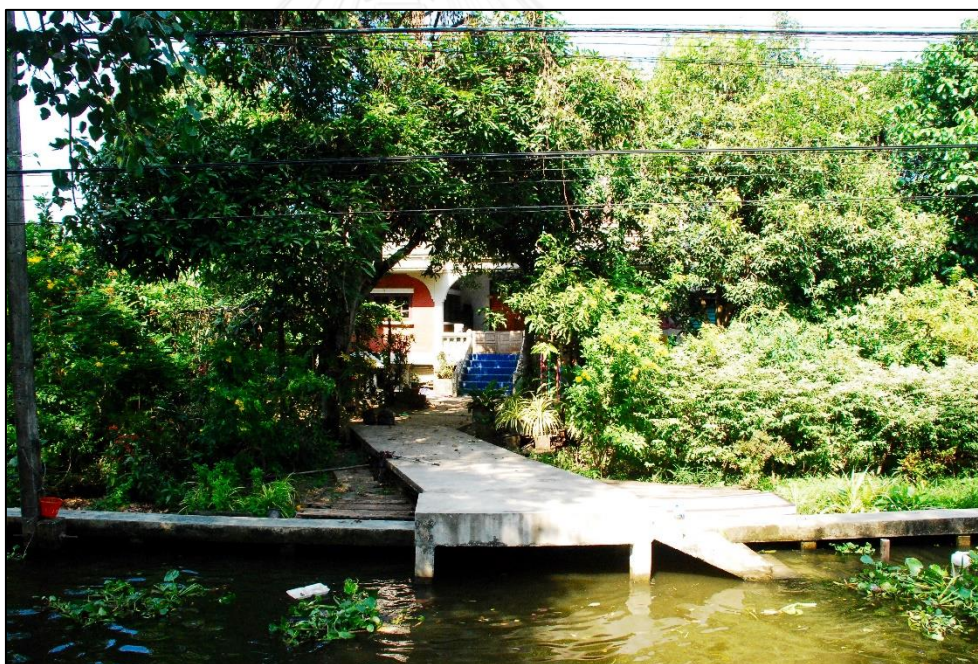
ลักษณะพื้นที่ในกลุ่มนี้ไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพภายนอกที่เห็นได้ชัดมากนัก เนื่องจากถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนรุ่นของเจ้าของที่ดิน สืบทอดให้คนรุ่นต่อมารับมรดกแล้ว แต่ส่วนใหญ่ยังคงปลูกบ้านรวมกันกับเครือญาติในขันตเดิม ถ้าหากพื้นที่หนาแน่นแล้วจึงจะทำการปรับสภาพที่ดิน และเปลี่ยนขันตสวนที่อยู่ติดกับบ้านให้เป็นแปลงที่ใช้ปลูกบ้านหลังใหม่ ส่วนการแบ่งมรดกที่ดิน บางครอบครัวใช้การเป็นเจ้าของร่วมโดยไม่ได้แบ่งที่ดินออกเป็นผืนย่อยๆ เช่น กลุ่มครอบครัวบ้านแม่จวบ บ้านสวนหมอต้อย บางครอบครัวแบ่งที่ดินแล้วแต่ยังอยู่ร่วมกันอยู่ เช่น บ้านสวนคุณสาวตรี บ้านประดิษฐ์ บ้านสวนท่าเรือ เป็นต้น

การขายที่ดินบริเวณนี้มีน้อย คุณยายละมุน สุขมันศักดิ์ ผู้อาวุโสของครอบครัวบ้านท่าเรือ ตระกูลทองใบ เล่าให้ฟังว่า

“...ที่สวนของที่บ้านนี้ไม่ได้โดนหมูบ้านหรือว่าคนอื่นซื้อไปเลย จะมีก็เป็นที่นาที่พอมิถุนนตัดเข้ามาแล้วเขาก็จะเริ่มซื้อแปลงนาไป เพราะพอถนนมาเราก็ทำไม่ได้ บ้านเราไม่โดนสวนเพราะว่าอยู่ข้างใน...” (ละมุน สุขมันศักดิ์, สัมภาษณ์, 2560)

ในขณะที่คุณสร้อยเรณู บุญจันทร์ ข้าราชการบำนาญที่ปัจจุบันกลับมาฟื้นฟูทำสวนในพื้นที่บ้านร่วมกับสามีหลังจากเกษียณอายุราชการแล้วว่า

“...สวนแถวนี้ลดมากเลย อย่างเมื่อประมาณ 30 กว่าปีที่แล้ว จะมีพื้นที่ประมาณ 5000 ไร่ ปัจจุบันนี้ก็จะเป็นหมูบ้านเกือบจะหมดแล้ว คือเขามาซื้อที่ดินเสร็จแล้วก็มาปลูกหมูบ้าน เหลือพื้นที่สวนอยู่ซักประมาณ 80 ไร่น่าจะได้...” (สร้อยเรณู บุญจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

รูปภาพที่ 88 ภาพแสดงบ้านสวนครอบครัวบุญจันทร์ริมคลองบ้านไทร (บ้านสวนหมอต้อย)

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

การปลูกสร้างที่อยู่อาศัย/ สถาปัตยกรรม

รูปภาพที่ 89 ภาพถ่ายแสดงกลุ่มบ้านของครอบครัวทองใบริมคลองบ้านไทร (บ้านสวนท่าเรือ)
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

การปลูกเรือนในระยะแรก บรรพบุรุษของครอบครัวปลูกเรือนเครื่องสับในชนิดแรก ขนานไปซับแนวคลองบ้านไทร ตามแบบวัฒนธรรมของชาวสวนในย่านนี้ แต่หลังจากรุ่นต่อมามีสมาชิกมากขึ้น จึงเริ่มปลูกบ้านต่อกันไปโดยมีระยะชิดกันมาก ดังคำสัมภาษณ์ของคุณศรีเบญจา ขำมี ว่า

“...สมัยก่อนอยู่กันตั้ง 4 - 5 ครอบครัวหลังเดียวกันเลย ครอบครัวใหญ่มาก ตอนนี้มีลูกมีหลานก็เลยแยกๆ กันไปแล้วบ้าง...” (ศรีเบญจา ขำมี, สัมภาษณ์, 2560)

ด้วยพื้นที่ของกลุ่มผู้อยู่อาศัยนี้อยู่ไกลจากทางสัญจรทางบก สมาชิกในครอบครัวบางคนประกอบอาชีพภายนอก จึงย้ายครอบครัวบางส่วนไป และจะกลับมาอยู่บ้านในวัดหยุด เช่นคุณปิยธิดา แอบนึม ได้ให้สัมภาษณ์ว่า

“...วันธรรมดาเราก็ไปพักข้างนอกใกล้กับที่ทำงาน แต่พอเย็นวันศุกร์เราก็กลับมาอยู่บ้าน พี่ยังชอบอยู่ที่บ้านเพราะที่บ้านเรายังร่มรื่น ธรรมชาติยังดี ครอบครัวเราก็ยังมีความเป็นพี่น้องสนิทกันอยู่ พอวันเสาร์ อาทิตย์ เราก็ช่วยกันเอาของจากในสวน เอาขนมที่ทำไว้ไปขายที่ลัดมะยมกัน สนุกกันดีนะ เพราะว่าเราต่างมีอาชีพที่มั่นคงทำกันแล้ว เราก็เลยไม่ได้รู้สึกเดือดร้อนอะไร...” (ปิยธิดา แอบนึม, สัมภาษณ์, 2560)

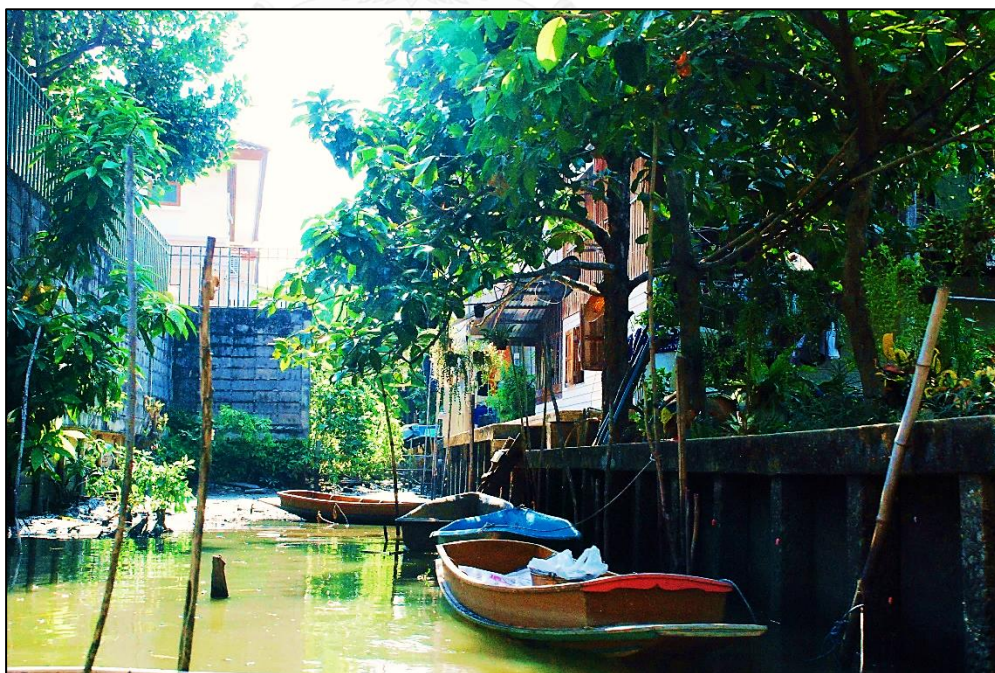
การสัญจร

ดังเช่นผู้อยู่อาศัยกลุ่มอื่นๆ การสัญจรทางน้ำลดบทบาทลงอย่างต่อเนื่องตลอดระยะเวลาตั้งแต่มีการตัดถนนบรมราชชนนี ซึ่งมาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น คุณยายละมุน สุขมันศักดิ์ อายุ 82 ปี ผู้อาวุโสของครอบครัวบ้านท่าเรือ ตระกุกทองใบ เล่าให้ฟังว่า

“...แต่ก่อนนี้เป็นมาก่อนจะเป็นบรมราชชนนี ฉันทยังทำนาอยู่ แล้วก็มาผ่านไปหลายปี ทางอำเภอ (สำนักงานเขตตลิ่งชัน - ผู้วิจัย) เขาก็ตัดถนนเป็นถนนดินไปทางวัดมะกอก (ถนนฉิมพลี ถนนทางบกเส้นแรกที่ถูกตัดขึ้นในย่านนี้ - ผู้วิจัย) ต่อไปก็มีคนเข้ามาอยู่ทางนั้น มีบ้านมีช่องอะไร แล้วพอดัดบรม (ถนนบรมราชชนนี) แล้วบ้านช่องก็ยิ่งเยอะขึ้น แต่ก่อนนี้เป็นนา...” (ละมุน สุขมันศักดิ์, สัมภาษณ์, 2560)

สอดคล้องกับคำบอกเล่าของคุณคำฟอง ทองทึง ชาวสวนที่ยังคงประกอบอาชีพทำสวนอยู่ในปัจจุบันของบ้านแม่จาวว่า

“เมื่อก่อนนี้เราไปข้างนอกเราก็ไปเรือแท็กซี่นะ เรือใหญ่ๆ แล้วก็พวกเรือไม้ เป็นเรือแจว อย่างเป็นทางการก็ไปเรือกัน เลิกไปเรื่อนี้ยังไม่ถึง 20 ปีนี้เลย เปลี่ยนจากเรือจ้างเป็นเรือหางยาว มีตั้งแต่เช้าถึงเย็น ใครจะไปไหนทางเรือ ทำพระจันทร์ ตอนหลังมีทางรถเขาก็เลยไปทางรถกันหมด” (คำฟอง ทองทึง, สัมภาษณ์, 2560)

รูปภาพที่ 90 ภาพถ่ายแสดงเรือที่ใช้ในชีวิตประจำวันของครอบครัวจูลเสวก
(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศโดยผู้วิจัย, 2560)

นอกจากนี้ก่อนที่จะมีการพัฒนาเป็นหมู่บ้านนันทวัน ผู้อยู่อาศัยในแถบนี้หากต้องการใช้ระบบขนส่งมวลชนบนถนนบรมราชชนนี จะใช้ทางเดินของซอยบรมราชชนนี 75 แต่ต่อมาภายหลังเมื่อเส้นทางเดิมถูกปิด จึงย้ายมาใช้บริเวณซอยบรมราชชนนี 79 แทน โดยใช้ทางเดินคอนกรีตกลางสวนที่ภายหลังเป็นทางเดินสาธารณะในการสัญจร

รูปภาพที่ 91 ภาพถ่ายแสดงทางเดินเท้าไปยังกลุ่มบ้านสวน

รูปภาพที่ 92 รูปภาพที่ 93 ภาพถ่ายแสดงถนนทางเดินระหว่างที่ดินภายในสวน
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจ

ลักษณะทางสังคมบริเวณนี้จะมีความเป็นเอกเทศในแต่ละครอบครัวที่เกิดจากความหนาแน่นในพื้นที่น้อย และระยะห่างระหว่างสวนแต่ละบ้านมากกว่ากลุ่มอื่นๆ ความสนิทสนมใกล้ชิดจึงอยู่ในครอบครัวเดียวกันมากกว่ากลุ่มที่กระจุกตัวเป็นชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและการประกอบอาชีพของคนรุ่นหลังที่ออกไปทำงานภายนอกมากขึ้น สื่อกกลางในการทำงานร่วมกันในรูปแบบกิจกรรมของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเดิม เช่น การรวมกลุ่มกันลงแขกทำสวน ลอกเลน เก็บผลผลิต และทำนา เริ่มสูญหายไป ส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านลดน้อยลงกว่าในอดีต

ด้านลักษณะทางเศรษฐกิจ หลังจากการออกไปประกอบอาชีพภายนอกเข้ามาเลี้ยงครอบครัว การหารายได้ด้วยการประกอบอาชีพเกษตรกรรมจึงมีความสำคัญน้อยลง จุดประสงค์ของแต่ละครอบครัวในการทำสวนจึงไม่ได้มีเป้าหมายหลักเพื่อเป็นรายได้สำหรับครอบครัวดังเช่นในอดีต บางครอบครัวทำเพื่ออนุรักษ์พื้นที่ไว้ไม่ให้รกร้างและมีจุดประสงค์สืบทอดภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ บางครอบครัวทำเพราะความผูกพันที่เคยทำสวนมาตั้งแต่อดีต บางครอบครัวทำเพื่อนำผลผลิตไปต่อยอดเป็นผลิตภัณฑ์ประเภทอื่นๆ และเป็นรายได้เสริมจากงานประจำที่ทำอยู่

ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงด้านสภาพสังคมและเศรษฐกิจจึงเกิดจากการมีโอกาสทางการศึกษา และทางเลือกในการประกอบอาชีพมากขึ้น มากกว่าปัญหาารุมเร้าจากปัจจัยภายนอกดังเช่นอดีต ชาวสวนบางส่วนประสบ

รูปภาพที่ 94 ภาพถ่ายแสดงบ้านภายในสวนที่ปลูกขึ้นหลังจากการขยายครอบครัว

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

4.2.2.2 สิ่งรบกวน (Disturbance)

หรือสิ่งที่มากระทบต่อวิถีชีวิตของผู้อยู่อาศัยและชุมชน

เช่นเดียวกับผู้อยู่อาศัยกลุ่มแรกที่ได้กล่าวถึง การเปลี่ยนแปลงซึ่งเป็นปัจจัยภายนอก ส่งผลต่อโลกทัศน์และค่านิยมทางสังคมของคนภายในให้เปลี่ยนแปลงไปซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของผู้อยู่อาศัยในกลุ่มนี้ ซึ่งเปลี่ยนวิถีชีวิตจากการประกอบอาชีพทำสวนและทำนา มาสู่การส่งลูกหลานศึกษาในระดับที่สูงขึ้นและเลือกที่จะประกอบอาชีพภายนอกมากกว่าการทำเกษตรกรรมแบบเหมือนเช่นบรรพบุรุษ

จากเดิมสภาพสังคมและวิถีชีวิตของกลุ่มชาวสวน มีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันระหว่างเพื่อนบ้านได้เปลี่ยนแปลงไปสู่ภาวะขาดแรงงานในการทำสวนที่มีขนาดพื้นที่ใหญ่เช่นในอดีต ดังเช่นคำสัมภาษณ์ของ คุณยายละมุน สุขมันศักดิ์ ว่า

“...อย่างเมื่อก่อนนี่นะ สมัยที่ฉันยังไม่แต่งงาน เวลาทำสวนเขาก็จะลงแขกกัน อย่างถ้าบ้านหนูจะตายหญ้า มีก็คนเราก็ไปรวมช่วยกันหมด พอถึงเวลาบ้านเราทำบ้างบ้านอื่นเขาก็จะมาช่วย อย่างนี้เรียกว่าลงแขก อย่างทำนาก็เหมือนกันนะ ดำนา ตายหญ้า เกี่ยวข้าว ก็ลงแขกนะ สิบคนยี่สิบคนก็ไปช่วยกัน พอเวลาถึงเขาเราก็ไปช่วยเขา ตอนหลังคนทำน้อยลง แล้วก็กลายเป็นถนนหมด เรื่องสวนนี้ทำกันมาตั้งแต่รุ่นแม่ทำมาก่อน พอทำมาก่อน ทำกับเขามาตั้งแต่เด็กๆ พอเขาเสียก็ทำเรื่อยมาแหละ ก่อนนี้ที่สวนปลูกละมุด อยู่มาพอแก่แล้วเราก็ปลูกกระท้อนอ่อน พอเก็บขายแล้วก็ไปปากคลองตลาด เขามีเรือที่รับไปตลาด เขาเรียกว่าเรือแท็กซี่ใหญ่ๆ หน่อย ใครจะเข้าไปตลาดก็ไปกับเขาได้ ก็เสียค่าวางเขาอะไรเขาหน่อยหนึ่งเดี๋ยวนี้ไม่มีเรือเอาไปขายปากคลองแล้ว ผลไม้ที่ออกมาก็ทำออกแฉกๆ พออยู่ได้ พอมีตลาดนัดอะไรก็ค่อยเอาไปขาย พอรุ่นลูกก็ส่งเขาเรียนแล้ว เรื่องสวนก็เลยไม่ได้มีคนทำต่อ แต่ว่าก็ยังอยู่ด้วยกัน ตอนนี้ก็เลยปลูกกล้วย น้ำว่าบ้าง กล้วยหอมบ้าง พวกผักอะไรแบบนี้ เพราะอย่างลูกหลานเขาก็ไม่ได้มาทำกับเรา ก็ทำไปเท่าที่เราทำไหว...” (ละมุน สุขมันศักดิ์, สัมภาษณ์, 2560)

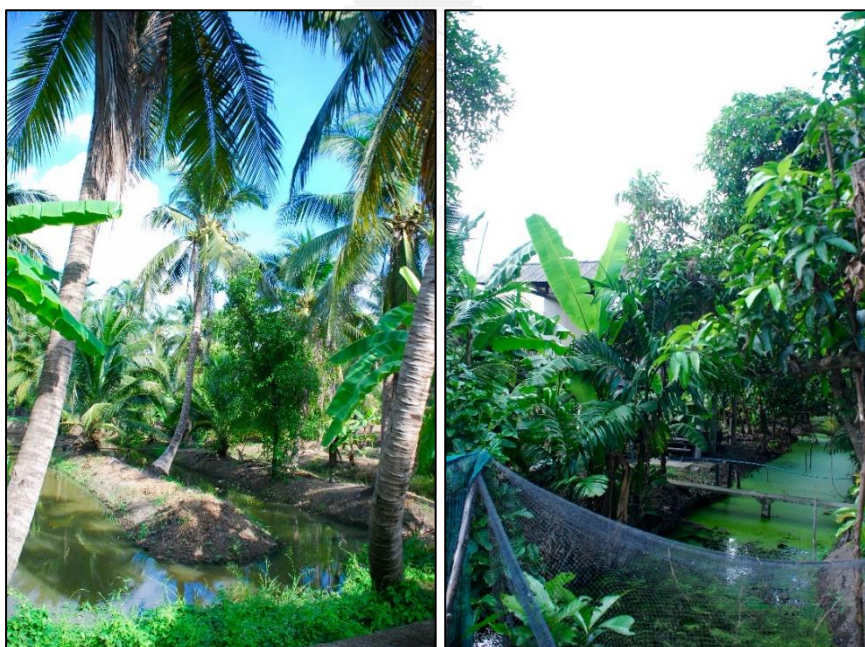
สอดคล้องกับคำสัมภาษณ์ของนาวาเอกบุญตัน บุญจันทร์ ว่า

“...สมัยก่อนริมคลองก็จะทำสวน ทางฝั่งที่ตอนนี้เป็นถนนบรมราชชนนีก็จะทำนา การปลูกพืชบริเวณนี้เราไม่ต้องการให้พื้นที่มันรกร้าง ส่วนใหญ่เราเลยปลูกพืชยืนต้น การได้ผลผลิตที่ออกมาส่วนใหญ่แล้วเราก็แบ่งให้กันกินบ้าง บ้านนู่นบ้างบ้านนี้บ้าง โบราณเราก็ทำกันแบบนี้ มีอะไรเราก็แลกเปลี่ยนกัน ถ้าเหลือเราก็เอาไปขาย แต่แน่นอนเลยว่าเป็นอนาคตการเกษตรต้องมีการเปลี่ยนแปลง อย่างเด็กๆ รุ่นใหม่นี้สวนมากก็ไม่เข้าสวนกันแล้ว ไปหา

งานรับราชการกันมั่ง ไปทำธุรกิจส่วนตัว การเกษตรนี้ได้กรุ่นหลังแทบจะไม่มีเลย เพราะฉะนั้น ในอนาคต คุณลุงคิดว่า ชัก 20 - 30 ปีนี้ การเกษตรบริเวณนี้คงแทบจะไม่มีเลย เด็กๆ บริเวณนี้เรียนจบแล้วก็จะทำงานกันข้างนอก ส่วนใหญ่ก็เป็นอย่างนั้น โอกาสที่จะมาทำสวนอะไรนี่ก็ ยังไม่เห็น...” (บุญตัน บุญจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

นอกจากปัญหาการขาดแรงงานที่ส่งผลต่อการลดขนาดและเปลี่ยนวิธีการทำสวนดังเช่นในอดีตแล้ว ปัญหาหลักที่รุมเร้าในการส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ปรับเปลี่ยนวิธีการทำสวนแบบเดิม เกิดขึ้นหลังจากเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ปี พ.ศ. 2554 ดังคำสัมภาษณ์ของ คุณยายละมุน สุขมันศักดิ์ ว่า

“...น้ำท่วมถ้าไม่หนักขนาดตอน 54 เราก็ไม่เป็นไร แต่ตอน 54 นี่ระดับน้ำก็ตายหมด ไม่เหลืออะไร เพราะมันตั้ง 2 เดือนกว่า ก่อนน้ำท่วมนี้ยังมีกระท้อน แล้วก็ต้นไม้ใหญ่ไว้พอ เก็บลูกได้ แต่พอน้ำท่วมแล้วก็ไม่ไหวแล้ว ก็มาลงกล้วยลงอะไรก็มันปลูกง่ายหน่อย พวกล้มลุก เพราะเราก็ไม่แน่ใจว่ามันจะมาอย่าง 54 อีกหรือเปล่า อย่างที่เห็นว่าเป็นสวนแก้วมังกร สวนอะไรพวกนี้นะ แต่ก่อนก็เป็น ส้มโอ มังคุด กระท้อน แต่ตอนนั้นก็ไปหมดเลย ไม่เหลือเลย แล้วไม่พอ พอ 54 จบนี้ เราจะไปซื้อกิ่งไม้มาลงเพิ่มนี้ เรียกกิ่งเป็นร้อยนะ ที่เขาเอาไว้ได้ ก็เลยไม่เอา เอาล้มลุกนี้แหละ แต่ว่าก็แล้วแต่สวนนะ บางสวนเขาก็ลงอีก แต่เราก็เอาที่เราทำได้...” (ละมุน สุขมันศักดิ์, สัมภาษณ์, 2560)

รูปภาพที่ 95 ภาพสวนครอบครัวทองใบ ที่ปรับเปลี่ยนพืชพรรณมาปลูกมะพร้าว

รูปภาพที่ 96 ภาพสวนคุณสาวิตรี ที่ยังปลูกพืชพรรณในลักษณะเดิม

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

สอดคล้องกับคำสัมภาษณ์ของคุณสร้อยเรณู บุญจันทร์ ว่า

“...พีชผลที่โดนน้ำท่วมส่วนใหญ่ก็ตายกันเยอะ ที่รอดแค่ไม่กี่ต้นที่น้ำมันผ่าน อย่าง ส้มโอ รอดอยู่ 3 ต้น ถ้าตรงไหนน้ำขังนี่รากจะเน่า แต่ถ้าน้ำแค่ผ่านไปนี่เขาจะยังอยู่ได้ หลังจาก นั้นพอน้ำแห้งไปแล้วปลูกอะไรก็ได้ผลขึ้น ปลูกมะละกอก็จะงาม เพราะดินมันจะดีขึ้นค่ะ ได้ผลลูกจะใหญ่ ปลูกกล้วยเครือก็จะใหญ่ หลังน้ำท่วมนี้ก็ไม่ค่อยมีข้อเสียวะไรค่ะ แค่ต้องมาเริ่ม ปลูกกันใหม่ นับหนึ่งกันใหม่แค่นั้นแหละ... ในอดีตจะปลูกมะกรูดเป็นหลัก บางสวนก็จะปลูก มังคุด ละมุด พอหลังจากน้ำท่วมใหญ่ก็ตายไป มังคุดก็เริ่มปลูกใหม่ ส้มก็ปลูกใหม่ เหมือนนับ หนึ่งใหม่เลยค่ะ” (สร้อยเรณู บุญจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

จะเห็นได้ว่าการประเมินสภาพปัญหาและการปรับตัวต่อสภาพปัญหาของทั้ง 2 ครอบครัวนั้น มีความแตกต่างกัน ซึ่งจากการประเมินสภาพปัญหาและผลกระทบที่ต่างกันนี้ นำไปสู่การจัดการ การเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวที่ต่างกันด้วย

รูปภาพที่ 97 ภาพถ่ายแสดงสภาพปัญหาจากน้ำท่วมขังภายในสวนจากพื้นที่ข้างเคียง
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

นอกจากนี้ยังมีสภาพปัญหาที่เกิดจากการลดลงของการทำสวนในย่าน ที่ส่งผลให้ระบบนิเวศ บางอย่างที่เคยสมบูรณ์นั้นเกิดความไม่สมดุลขึ้น ซึ่งส่งผลต่อชาวสวนที่ยังคงทำสวนอยู่ในปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่น คำสัมภาษณ์ของคุณสร้อยเรณู บุญจันทร์ ว่า “...อุปสรรคของการปลูกนี้ ถ้าผลไม่ ออกมาเช่น กล้วย ส้มโอ ส้ม ออกมาอย่างนี้ จะมีสัตว์ทั้งหลาย นก กะรอก หนู เขาจะมาทานกัน บาง ทีขนาดยังไม่สุกเป็นลูกเล็กๆ ก็ทานแล้ว เพราะแถวนี้เป็นบ้านกันเยอะแยะแล้ว เลยไม่รู้ว่าจะไปไหน ก็ เลยมาทานตรงนี้ เราก็ได้ผลไม่เต็มร้อยหรอกคะ ก็แบ่งๆ กันไป...” (สร้อยเรณู บุญจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

4.2.2.3 ความสามารถของชุมชนในการรวมกลุ่ม (Community Capacities for Collective Action)

จากการเปลี่ยนแปลงและสภาพปัจจัยที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการทำสวนหลายประการ ส่งผลให้ผู้ อยู่อาศัยแต่ละครอบครัวใช้ ความสามารถในการดูดซับ (absorptive capacity) สภาพปัญหาตั้งแต่ ยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม ทั้งจากการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมภายนอกและ ปัจจัยด้านสังคมและค่านิยมภายใน และนำมาสู่การใช้ ความสามารถในการปรับเปลี่ยน (adaptive capacity) ในการปรับกลยุทธ์หรือเงื่อนไขของวิถีชีวิตและการปรับเปลี่ยนวิธีการที่ใช้ในการจัดการ พื้นที่สวนของแต่ละครอบครัวที่แตกต่างกันไป ยกตัวอย่างเช่น

บ้านสวนหมอต้อย เป็นครอบครัวที่ยังคงอนุรักษ์วิธีการทำสวน โดยมีจุดประสงค์เพื่อสืบทอด ภูมิปัญญาของบรรพบุรุษไว้ และไม่ยอมให้ที่ดินนั้นต้องอยู่ในสภาพกร้าง ด้วยทุนทางกายภาพ (Physical Capital) และทุนทางธรรมชาติ (Natural Capital) ประกอบกับองค์ความรู้ด้านการทำ สวนที่มีมากกว่าทุนด้านอื่นๆ ส่งผลให้บ้านสวนหมอต้อยเลือกวิธีการจัดการพื้นที่ด้วยการปลูกพืชทำ สวนแบบผสมผสาน และทำผลิตภัณฑ์จากของสวน เพื่อให้การทำสวนในปัจจุบันนี้สามารถอยู่ได้บน ทำเลที่มีมูลค่าเพิ่มมากขึ้น คำสัมภาษณ์ของนาวาเอกบุญตัน บุญจันทร์ เกี่ยวกับวิธีการทำสวนใน ปริมาณน้อยแต่ให้มีมูลค่ามาทดแทนการทำสวนปริมาณมากเช่นในอดีตว่า

“...มะนาวนี้บางหน้ามีราคาแพง และบางหน้าราคาราคาถูก การที่เราทำให้มันเป็น มะนาวนอกฤดูการราคาก็จะแพง การทำให้มันอยู่นอกฤดูกาลได้นี้ มันก็เหมือนเราจำกัดวิธีที่ มันจะเจริญเติบโตออกมา อย่างเราปลูกมะนาวถ้าเราปลูกลงพื้นดิน รากก็จะไปได้ตลอดมี อาหารกินอยู่เรื่อง มันก็จะออกในฤดู แต่ถ้าเราให้มันอยู่ในที่จำกัด เราก็จะปลูกในถังที่บริเวณ มันจำกัด เราก็สามารถคุมได้ว่านอกเวลาเราให้มันออกลูกตอนไหน เหมือนเป็นการทำให้มัน

เฉา พอเฉาเสร็จใบก็เหี่ยวแห้ง หลังจากนั้นเราก็ให้ปุ๋ย พอใบใหม่แตกออกมา มันก็จะออกดอก ออกช่อ ออกผลออกมา ทำเป็นนอกฤดูฤดูกาลได้...” (บุญตัน บุญจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

ในช่วงหลังเมื่อไม่ทำสวนในปริมาณมากเช่นในอดีตแล้ว บ้านสวนหมอต้อยจึงปลูกเป็นสวนผสม กล้าย มะพร้าว ส้มเซ้ง ส้มเขียวหวาน ส้มโอ มะพร้าวน้ำหอม มะม่วงพราหมณ์ขายเมีย พักข้าว มะม่วงหาวมะนาวโห่ มะนาวแป้นลำไผ่ ส้มซ่า มะกอก ดาหลา และทำเป็นผลิตภัณฑ์สมุนไพรอแกนิก (พักข้าว อัญชัน ขมิ้น) น้ำสมุนไพร (อัญชัน มะพร้าว ดาหลา) เพื่อต่อยอดและเพิ่มมูลค่าให้กับสวนแบบดั้งเดิมที่ปรับได้เปลี่ยนแปลงไป

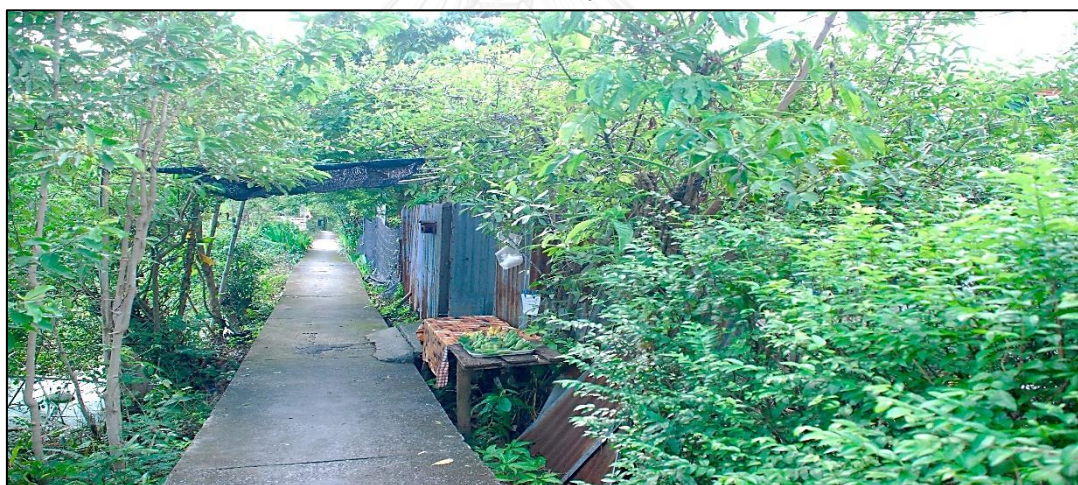
รูปภาพที่ 98 ภาพถ่ายแสดงตัวอย่างสวนผสม การปรับตัวของชาวสวนในหลายครอบครัว
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

บ้านสวนคุณสาวิตรี ปันประดิษฐ์ และบ้านแม่จวบ ซึ่งเปลี่ยนแปลงวิธีการทำสวนเป็นสวนผสมเช่นเดียวกัน จากในอดีตปลูกเพียง ส้มเขียวหวาน ละครุด กระท้อน มะกรูด ปรับเปลี่ยนมาสู่ปัจจุบันที่ปลูก หมาก มะม่วง ชมพู่มะเหมี่ยว มะขาม บอน ละครุด เพิ่มเข้าไปในสวนเพื่อให้มีความหลากหลายของของสวน นอกจากนี้ยังต่อยอดในการแปรรูปของสวนเป็นขนม และอาหารที่ได้จากสวน นำมาขายให้กับนักท่องเที่ยวในเส้นทางท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ในส่วนของบ้านแม่จวบยังมีกิจกรรมสอนทำทำบายศรี ขนมปลากริม ซ่อม่วง ทำขนม ทำอาหาร ตัดกระดาษทำพวงมโหตร ก่อฟืน

ก่อเตาไฟ หุงข้าว ทำกับข้าว ทำขนม จักสาน ให้กับนักท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่เข้ามาดูงานที่บ้าน และนำผลิตภัณฑ์ที่ได้ไปขายยังตลาดน้ำคลองลัดมะยมในวันเสาร์ อาทิตย์

รูปภาพที่ 99 ภาพถ่ายเรือที่บรรทุกของสวน ภายในตลาดคลองลัดมะยม
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 100 ภาพถ่ายแสดงของสวนที่นำมาขายหน้าบ้านคุณสาวตรี
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

บ้านสวนท่าเรือของครอบครัวทองใบ ด้วยมีความพร้อมทางด้านทุนทางกายภาพ และทุนทางสังคมของครอบครัว พื้นที่ภายในครอบครัวเหมาะสมต่อการส่งเสริมการพัฒนาการท่องเที่ยว จึงใช้ทุนที่มีร่วมกับเครือข่ายการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เกิดเป็นเส้นทางการท่องเที่ยวของเกาะศาลเจ้าในปัจจุบัน ควบคู่ไปกับการนำผลิตผลจากไม้ล้มลุกที่ปลูกขึ้นหลังจากเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ปี พ.ศ. 2554 ตามกำลังที่สามารถทำได้มาแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ที่สามารถขายต่อได้ โดยคุณยายละมุน สุขมันต์ศักดิ์ ได้ให้สัมภาษณ์ว่า

“เรื่องมาลงเรือนี้แต่ก่อนไม่ได้ทำหรอก ตอนหลังทำมา 8 ปีแล้ว ทางลัดมะยมเขา มาขอ ว่าเขาจะพาเรือมาขึ้นที่นู่นแล้วจะขอมาลงตรงนี้ เขาก็มาคุยเองเลย (ลุงชวน - คุณชวน ชูจันทร์ ผู้บริหารตลาดน้ำคลองลัดมะยม - ผู้วิจัย) แล้วที่นี้ก็ปรึกษากันว่าจะเอาอย่างไร ตอนนั้นก็เลยคุยว่าถ้ามาขอลงนี่ถ้าบ้านฉันมีของมีอะไรนี่ขอตั้งขายได้ไหม เขาก็บอกว่าได้เราก็มีของอะไรทำมาขาย อย่างขนมกล้วยอะไรนี่ ขายบ้างไม่ได้ขายบ้างนะ แต่ก่อน 2 - 3 ปีก่อนก็ขายดีนะ แต่ตอนนี้ตลอดทางตามบ้านนี่นะมาเขาก็ขายเยอะขึ้น กว่าจะมาถึงเราก็อิมพอดี”

“ตอนคุยกันก็มารวมปรึกษากันหมด ว่าจะเอาอย่างไร เราจะทำคนเดียวไม่ได้ ต้องคุยกันก่อนว่าจะยอมหรือไม่ยอม น้ำหลานอะไรก็พูดกันมีอะไรก็ให้บอกกัน เราก็บอกว่าเขาเดินผ่านบ้านเราแต่เรามีอะไรเล็กๆ น้อยๆ ก็จะได้ขายของ หลานๆ เขาก็บอกว่าได้ๆ เขาก็ยอมกัน เรายอมคนเดียวก็ทำไม่ได้” (ละมุน สุขมันศักดิ์, สัมภาษณ์, 2560)

รูปภาพที่ 101 ภาพถ่ายแสดงท่าลงเรือท่องเที่ยว บ้านสวนท่าเรือ

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

“สมัยนั้นขนมก็ทำกินกันเองนี่แหละ ตอนหลังพอมีเรื่องนี้เกิดขึ้น คุณยายก็เลยทำขายด้วย สอนทำด้วย อย่างโรงแรมสุขโขทัยเขาก็จะพาทัวร์มาเรียนทำขนม โดยเขาจะโทรมานัดก่อน แล้วก็มาเป็นคณะเลย มาลงท่องเที่ยวชุมชน เวียนไปเรียนแทงหยวก (ที่บ้านคุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์) น้ำปรุง (ที่บ้านคุณภักดี หว่างจันทร์) แล้วก็ทำขนม (ที่บ้านสวนท่าเรือ และบ้านแม่จวบ)” (สมศักดิ์ ขำมี, สัมภาษณ์, 2560)

โดยกิจกรรมในรูปแบบใหม่ๆ เหล่านี้ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ของกลุ่มชาวสวนดั้งเดิมที่ยังคงทำสวนอยู่ เกิดจากโอกาสและจังหวะความพร้อมของพื้นที่ที่ส่งเสริมการทำกิจกรรมร่วมกันของคนในครอบครัวและชุมชน รวมถึงความหลากหลายของสมาชิกในครอบครัวขยาย ที่ทำให้การจัดการการเปลี่ยนแปลงนี้สามารถดำเนินไปได้โดยตลอด ไม่เกิดงานที่สร้างภาระแก่คนใดคนหนึ่งจนเกินไป

4.2.2.4 ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงที่ประสบความสำเร็จและแนวทางที่บกพร่อง (Resilience and Vulnerability Pathways)

เมื่อผ่านการปรับตัวและจัดการการเปลี่ยนแปลงร่วมกันมาในระยะเวลาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2553 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน ส่งผลให้สามารถมองเห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งแนวทางที่ดีขึ้นและแนวทางที่มีจุดบกพร่องซึ่งมีข้อเสีย สามารถแบ่งได้ดังนี้

ความสำเร็จในการปรับตัว (Resilience Pathways) สำหรับผู้อยู่อาศัยกลุ่มดั้งเดิมที่ปรับตัวและพัฒนาการทำสวนให้ยังสามารถดำรงอยู่ได้นี้ คือการสามารถมองเห็นโอกาสของการใช้ทรัพยากรดั้งเดิมที่มี ต่อยอดและพัฒนาสวนของตนในรูปแบบที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตในปัจจุบันของตนเอง การปรับตัวของกลุ่มชาวสวนนี้ส่วนใหญ่ใช้ การเชื่อมโยงทุนทางสังคมแบบใกล้ชิด (Bonding social capital) เป็นหลัก การรวมกลุ่มเพื่อแสดงออกถึงความต้องการที่ชัดเจนอีกประการหนึ่งคือ การปฏิเสธทางหลวง (ทางเท้าและทางรถจักรยานยนต์ขนาดเล็ก) จากคำบอกเล่าของคุณศรีเบญจา ขำมี ว่า “...อย่างตรงนี้เราจะทำทางเป็นมอเตอร์ไซด์ลง แต่ว่าตามบ้านก็ไม่ยอมกัน คุยกันไปหลายบ้านก็เห็นตรงกันว่าเพราะจริงๆ แล้วพอเขาทำให้ ทางเราก็ต้องลงทุนอีกเยอะเลยหละ ทำกำแพง ทำรั้ว เราก็เลยไม่ได้ให้กัน อย่างเราให้เขาทำแล้วไม่ทำรั้วทำกำแพง กลางคืนก็ไว้ใจไม่ได้ มอเตอร์ไซด์ก็วิ่งอย่างกลางวันเรายังมองเห็นบ้าง...” (ศรีเบญจา ขำมี, สัมภาษณ์, 2560) ซึ่งแสดงให้เห็นการเรียกร้องสิทธิและการร่วมกันเลือกวิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่จะส่งผลต่อครอบครัวและชุมชน

รูปภาพที่ 102 ภาพถ่ายแสดงการปรับพื้นที่หน้าบ้านสวนท่าเรือเป็นร้านค้าขนาดเล็ก
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

ความบกพร่องของการปรับตัว (Vulnerability Pathways) ถึงแม้ความพยายามในการจัดการและปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงด้วยการเปลี่ยนรูปแบบการทำสวนแล้ว แต่อย่างไรก็ตามประเด็นเรื่องการทำสวนก็ยังคงลดลงอย่างต่อเนื่อง จากปัญหาของการขาดผู้สืบทอด การดำเนินงานหลักของกลุ่มยังคงเป็นยุครุ่นก่อนที่เคยประกอบอาชีพทำสวนหรือเคยช่วยรุ่นพ่อแม่ทำสวนเมื่อหลายสิบปีที่แล้ว คนรุ่นใหม่ที่มีส่วนร่วมภายในครอบครัวนั้นเป็นเพียงกิจกรรมเสริมในวันหยุดและเป็นงานอดิเรก ดังนั้นปัญหาการสืบทอดทางภูมิปัญญาและการปรับตัวที่จะส่งต่อไปยังรุ่นถัดไปนั้นยังไม่ได้ถูกแก้ไขในระยะยาว จากการสัมภาษณ์และศึกษาผู้อยู่อาศัย ทุกครอบครัวยังให้ความเห็นที่ตรงกันว่าต่อไปการทำสวนก็คงหมดไป เมื่อคนรุ่นตนได้จากไปแล้ว ที่ดินคงมีการเปลี่ยนแปลงไปเป็นที่อยู่อาศัยเพียงอย่างเดียวเหมือนดังเช่นกลุ่มที่พัฒนาเรื่องการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่ปัจจุบันไม่เหลือคนที่ทำสวนอยู่เลย และภูมิปัญญาที่ส่งทอดภายในครอบครัวด้านการทำสวนโดยตรงนั้นเหลือเพียงการเล่าสู่กันฟังในหมู่พี่น้องและผู้สนใจ ส่วนทางด้านปฏิบัติการปฏิบัตินั้นไม่สามารถทำได้แล้ว

4.2.2.5 ผลจากการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต (Livelihood Outcomes)

ผลจากการดำเนินงานมาหลายปี ปัจจุบัน กลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ยังคงดำเนินกิจการเรื่องการทำสวน ประกอบกับการทำอาชีพอื่นๆ ของบุคคลในครอบครัว เท่าที่ความสามารถของคนในรุ่นตนเองจะสามารถทำได้ โดยจุดมุ่งหมายที่ยังคงทำสวนอยู่และยังไม่ขายที่ดินให้แก่คนภายนอก มีเหตุผลที่คล้ายคลึงกัน คือเก็บที่ดินไว้ให้แก่ลูกหลานในรุ่นถัดไป ดังเช่นคำสัมภาษณ์ของนาวาเอกบุญตัน บุญจันทร์ ว่า

“...ลูกเกิดมาจากลูกชาวสวนชาวนา การเกษตรนี้มันทั้งได้การออกกำลังกาย ได้อะไรต่ออะไร ในชีวิตของลูกนี้ ลูกอยากให้รุ่นหลังๆ รุ่นลูกจนถึงลูกเหลนนี้ อยากให้เขาเก็บที่ดินไว้ ไม่ใช่เอาไปขายหมดนะ อย่างน้อยๆ นี้เราก็เกิดมากับผืนดินอันนี้ เราได้รับมรดกมาจากบรรพบุรุษเราตั้งแต่สมัยปู่ย่าตายาย ก็เลยอยากให้ลูกหลานเก็บเอาไว้บ้าง...” สอดคล้องกับภรรยาของคุณบุญตันว่า “ป่าโตมากับวิถีชีวิตชาวสวนนะ ช่วยพ่อแม่ทำมาเหมือนกัน คือวิถีชาวสวนนี้มันเป็นธรรมชาติมากเลยคะ ที่ดินสำหรับป่านี้เป็นสิ่งสำคัญ เพราะป่าเป็นเด็กที่โตมากับสวนเลยนะคะ ป่าก็เลยรู้สึกหวาดพิงที่ คิดว่าถ้าชีวิตป่ายังอยู่ก็จะไม่ขาย จะดูแลก็จะทำอย่างนี้ไปเรื่อยๆ ทำไปดูแลไป ป่ารักชีวิตชาวสวนมากคะ จะพยายามรักษาพื้นที่นี้ไว้จนสุดชีวิต ใครมาขอซื้อก็จะไม่ขาย” (บุญตัน บุญจันทร์ และ สร้อยเรณู บุญจันทร์, สัมภาษณ์, 2560)

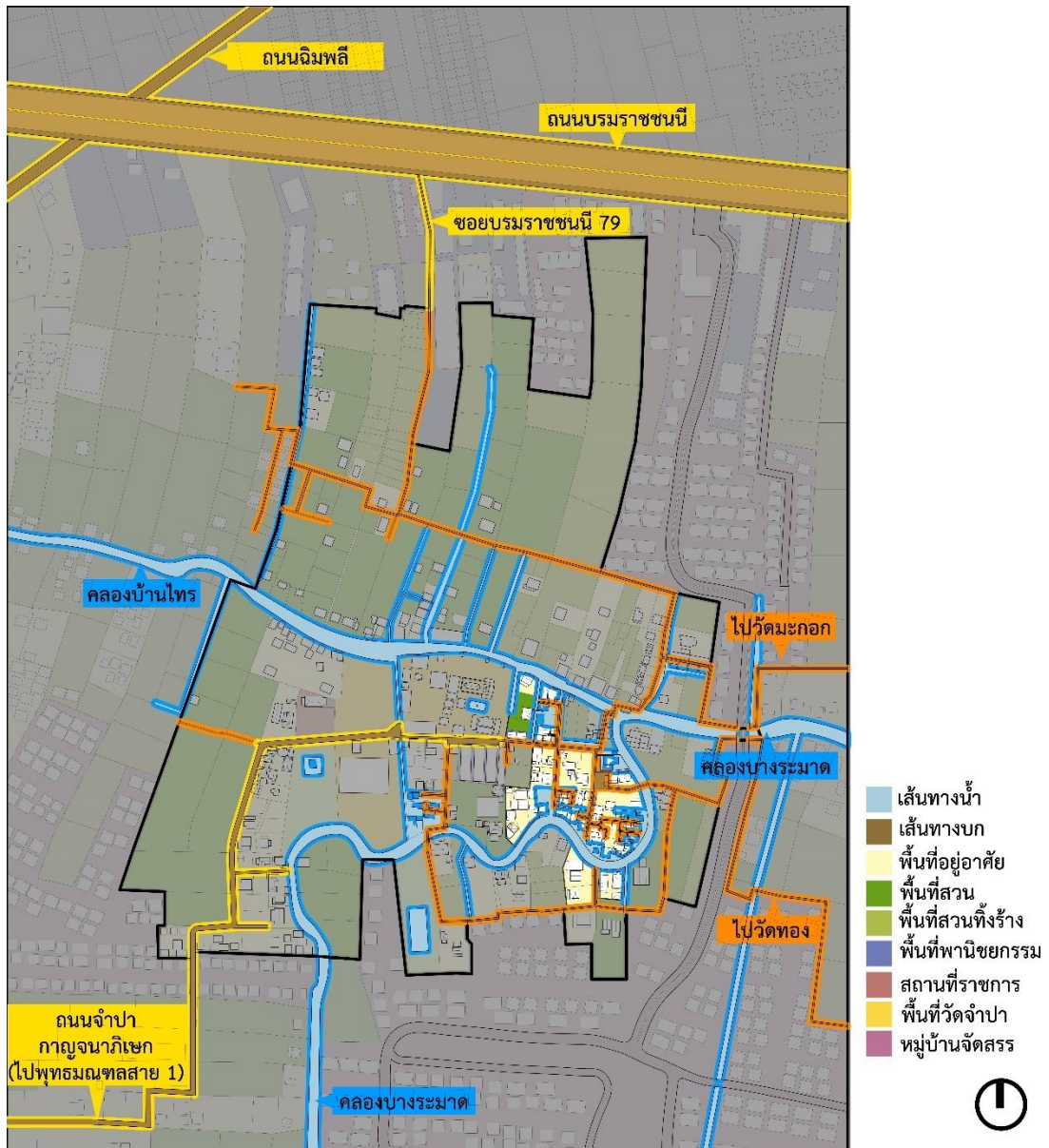
4.2.3 กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมที่ขายพื้นที่สวน เหลือเพียงสวนบ้านพักอาศัย

กลุ่มผู้อยู่อาศัยนี้แต่เดิมปลูกสร้างบ้านเรือนรวมกันแปลงที่ดินผืนใหญ่ของครอบครัวบริเวณคั้งน้ำด้านในริมคลองบางระมาด และมีสวนอยู่ในแถบรอบนอกชุมชน บรรพบุรุษใช้ที่ดินดังกล่าวเป็นที่อยู่อาศัย และออกไปทำสวนที่ด้านนอก แต่ในปัจจุบันผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มย่อยดังนี้

1) **ผู้อยู่อาศัยบริเวณคั้งน้ำด้านในริมคลองบางระมาด** กลุ่มนี้มีความหนาแน่นของบ้านเรือนมากที่สุดในชุมชนเกาะศาลเจ้า มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติใกล้ชิดมากที่สุด หลายครอบครัวปลูกสร้างบ้านเพิ่มเติมตามการขยายของครอบครัวแต่ยังคงอยู่ในบริเวณที่ดินและรั้วเดียวกัน ถือกรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นเจ้าของร่วม ปัจจุบันเกือบทั้งหมดไม่ได้ประกอบอาชีพทำสวนสืบต่อกับบรรพบุรุษแล้ว กลุ่มคนรุ่นใหม่ออกไปทำงานภายนอกชุมชนในเวลากลางวัน และใช้ชุมชนเป็นที่อยู่อาศัยในเวลากลางคืน ส่วนกลุ่มผู้สูงอายุและเด็กก่อนวัยเรียนมักจะรวมกลุ่มกันที่ลานหน้าบ้านภายในชุมชน มีการรวมกลุ่มกันเพื่อทำสหกรณ์ขนาดเล็ก และร่วมมือกับกลุ่มที่พัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเพื่อทำกิจกรรมฟื้นฟูชุมชนในด้านต่างๆ กลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้มีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนและเป็นกำลังในการรวมกลุ่มของชาวชุมชนเกาะศาลเจ้าในปัจจุบัน ประกอบด้วยหลายครอบครัว จากการลงพื้นที่สัมภาษณ์มีกลุ่มตัวอย่าง เช่น ครอบครัวคุณยายอุดม ถิ่นถนอม อายุ 89 ปี อดีตประธานชุมชน ครอบครัวคุณยายฉลุย ปิ่นประเสริฐ ครอบครัวของคุณวรรณนา ปิ่นรุ่ง ครอบครัวคุณณัฐวุฒิ นิมศรีทอง ครอบครัวคุณณัฐพงศ์ เทียมทัน ครอบครัวคุณกิตติยา นาคทอง เป็นต้น

2) **ผู้อยู่อาศัยใช้ย้ายออกจากที่ที่ดินของครอบครัวเดิม และย้ายไปปลูกสร้างบ้าน** ในขนาดสวนเดิม กลุ่มนี้มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับกลุ่มผู้อยู่อาศัยในคั้งน้ำด้านในคลองบางระมาด แต่ย้ายออกมาอยู่ที่ดินมรดกที่ได้จากการแบ่งกรรมสิทธิ์ จึงมีความหนาแน่นน้อยกว่าชุมชนด้านใน บางครอบครัวยังคงมีแปลงเกษตรหรือขนาดสวนภายในที่ดิน แต่เปลี่ยนแปลงจากลักษณะแบบแผนดั้งเดิมมากแล้ว คนรุ่นใหม่มักประกอบอาชีพภายนอกชุมชน เช่น ครอบครัวของคุณวิภา โพธิ์ลิบ และคุณยายปฐวี ผดุงนาค ครอบครัวของคุณวันดี ศรีฉ่อง เป็นต้น

กลุ่มผู้อยู่อาศัยในกลุ่มนี้มักแบ่งขายที่ดินที่เคยเป็นสวนอยู่เดิม และเหลือที่ดินสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยไว้ ด้วยลักษณะการแบ่งที่ดินมรดกตามรูปแบบตามยาวของเส้นสวน ครอบครัวจึงมักตกลงขายที่ดินพร้อมกันกับญาติพี่น้อง เพื่อไม่ให้ที่ดินขนาดด้านในกลายเป็นที่ดินตาบอดและถูกตัดเส้นทางน้ำในภายหลังเมื่อที่ดินเปลี่ยนเจ้าของแล้ว โดยผู้รับซื้อที่ดินมักเป็นกลุ่มพัฒนาอสังหาริมทรัพย์

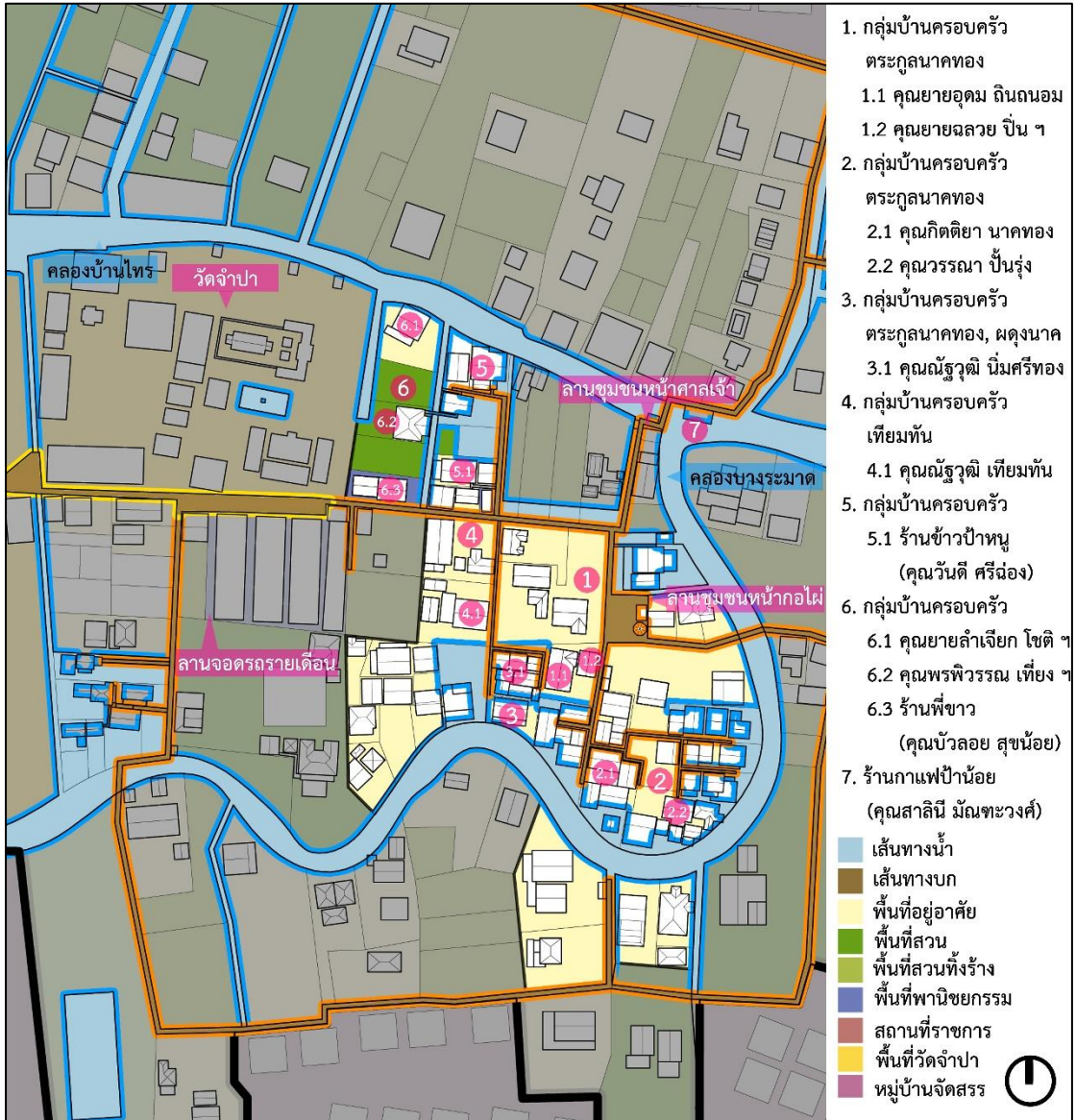
รูปภาพที่ 103 แผนที่อาณาเขตของกลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมที่ขายพื้นที่สวน เหลือเพียงส่วนบ้านพักอาศัย และแนวเส้นทางการคมนาคม

(ที่มา : แผนที่จากการวิเคราะห์ โดยผู้วิจัย, 2560)

จากรูปภาพที่ 103 แสดงให้เห็นว่าผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ได้ขายที่ดินสำหรับประกอบอาชีพเกษตรกรรมที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในย่านนี้ไปทั้งหมดแล้ว แต่อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ยังคงเหลืออยู่คือรูปแบบการอยู่อาศัยแบบกลุ่ม และความสัมพันธ์ที่แนบแน่น ซึ่งส่งผลให้กลุ่มนี้เป็นกำลังสำคัญในการจัดการพื้นที่ของชุมชน ร่วมกับตัวกลางที่ช่วยประสานความร่วมมือจากส่วนอื่นเข้าด้วยกัน คือคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ และกลุ่มคณะกรรมการชุมชน

4.2.3.1 บริบท (Context)

จะอ้างอิงและยึดโยงกับองค์ประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม ดังนี้

รูปภาพที่ 104 แผนที่กลุ่มครอบครัวผู้อยู่อาศัยที่ผู้วิจัยลงพื้นที่ศึกษา
(ที่มา : แผนที่จากการวิเคราะห์ โดยผู้วิจัย, 2560)

ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ

ในพื้นที่ของกลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ ทั้งหมดไม่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลักแล้ว มีอยู่บ้านเฉพาะภายในบ้านบางหลังที่ยังคงมีพื้นที่ ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ต่างขายที่ดินที่เคยเป็นพื้นที่สวนและนาไปแทบทั้งสิ้นแล้ว โดยพื้นที่ที่ขายไปในถูกพัฒนาต่อเป็นพื้นที่การค้า อู่รถยนต์ และหมู่บ้านจัดสรร

ตั้งแต่ยุคที่ 3 ที่มีการตัดถนนบรมราชชนนี ทำให้การผู้คนในกลุ่มนี้มีที่ดินเฉพาะส่วนที่ครอบครัวตั้งถิ่นฐานสำหรับการอยู่อาศัยเป็นส่วนใหญ่

ด้านระบบนิเวศและลักษณะของที่ตั้งภายในพื้นที่อยู่อาศัยนั้น จากที่กล่าวถึงในช่วงพัฒนาการทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม ในอดีตพื้นที่ด้านในเกาะศาลเจ้ามีลักษณะเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำ น้ำสามารถท่วมถึงได้ในช่วงฤดูน้ำ ในช่วงที่ยังคงมีการทำสวน พื้นที่แถบนี้จึงปลูกพืชล้มลุก พืชผักสวนครัว ไม่ยืนต้นเป็นส่วนน้อย ดังคำบอกเล่าของคุณยายฉลุย ปิ่นประเสริฐ ว่า

“...แถวนี้ก็ทั้งทำสวน ทำนา ตอนเด็กๆ พายเรือกันไปทำนากับพ่อแถวคลองัดมะยม หลังวัดเป็นสวนผักกับชำตะไคร้ใบมะกรูด ส่วนฝั่งนอกเกาะเป็นพวกกระท้อน” (ฉลุย ปิ่นประเสริฐ, สัมภาษณ์, 2560)

ปัจจุบันเมื่อพื้นที่ถูกพัฒนาเป็นพื้นที่อยู่อาศัย ระบบนิเวศของภูมิทัศน์วัฒนธรรมดั้งเดิมจึงสูญหายไปเกือบหมดแล้ว แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเช่น การปลูกสร้างบ้านเรือน การใช้เส้นทางสัญจร ยังคงสะท้อนลักษณะภูมิศาสตร์และระบบนิเวศดั้งเดิมบางประการออกมา ซึ่งจะกล่าวถึงในเรื่องถัดไป

รูปภาพที่ 105 ภาพถ่ายแสดงการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มผู้อยู่อาศัย
(ที่มา : ภาพถ่ายทางอากาศ โดยผู้วิจัย, 2560)

ด้านการตั้งถิ่นฐาน

ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ตั้งถิ่นฐานบนเกาะศาลเจ้า ซึ่งมีลักษณะเป็นคิ่งน้ำด้านในของคลองบางระมาด มีลักษณะเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำ มีวิถีชีวิตแบบชาวน้ำมากกว่าพื้นที่อื่นๆ ที่ปลูกบ้านไว้บนที่ดอนริม

ตลิ่ง ในอดีตประกอบอาชีพทำสวนและทำนา โดยมีที่ดินทำเกษตรกรรมไกลออกไปจากชุมชน โดยจะเรียกกันว่า มีบ้านอยู่ในเกาะ มีที่สวนกับนาอยู่นอกเกาะ ซึ่งมีลักษณะค่อนข้างแตกต่างจากวิถีชีวิตชาวสวนโดยทั่วไป ลักษณะของการตั้งถิ่นฐานดังกล่าว ส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้มีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันมากกว่ากลุ่มอื่นๆ ทั้งในระดับครอบครัว เครือญาติ และระดับเพื่อนบ้านในชุมชน เนื่องจากมีการใช้พื้นที่ร่วมกันมาตั้งแต่อดีต คุณยายปฐวี ผดุงนาค ให้สัมภาษณ์ว่า

“...เวลาฉันจะไปทำบุญไปอะไร ฉันก็เดินไปนี่แหละ ไม่อันตรายอะไรหรอก ก็ลูกหลานชั้นทั้งนั้น นี่ก็ลูกหลานฉัน นี่ก็ลูกหลานฝั่งพ่อฉัน นี่ตลอดเลย เขาอยู่กันทางโน้นก็มีบ้าน มันก็ยังมีเราอยู่เราก็กังดูแลบ้านลูกบ้านหลานกันได้ ไม่ใช่คนอื่นกัน...” (ปฐวี ผดุงนาค, สัมภาษณ์, 2559)

ความสัมพันธ์แนบแน่นนี้ส่งผลให้คนภายในมีความรู้สึกเป็นชุมชนมาตั้งแต่อดีต ส่งผลให้เกิดตัวแทนชุมชนในการติดต่อประสานงานกับส่วนราชการได้ ในอดีตเป็นรูปแบบของผู้ใหญ่บ้าน สืบทอดมาตั้งแต่พี่ชายของคุณยายอุดม ถินถนอม ต่อมายังตัวคุณยายเอง หลังจากนั้นจึงเปลี่ยนเป็นรูปแบบของประธานและคณะกรรมการชุมชน หลานคุณยายรับช่วงต่อ และต่อมายังคุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ ในปัจจุบัน

รูปภาพที่ 106 ภาพถ่ายแสดงพื้นที่ในการพบปะกันของคนในชุมชน
(ที่มา : ภาพถ่ายจากการลงพื้นที่ศึกษา โดยผู้วิจัย, 2560)

ลักษณะทางกายภาพ

การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่

สภาพพื้นที่ภายในเกาะศาลเจ้า จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2495 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน พบว่าจากการตั้งถิ่นฐานริมทางน้ำเพียงไม่กี่หลังคาเรือน เพิ่มมากขึ้นจนเต็มพื้นที่ในปัจจุบัน เพื่อความสะดวกในการดำเนินวิถีชีวิตในปัจจุบันที่ส่วนใหญ่เลิกใช้เรือ และใช้การสัญจรทางบกเป็นหลัก ที่ดินภายในจึงถูกปรับสภาพ มีการถมดินให้สูงขึ้น ลานโล่งกลางชุมชนถูกปรับการใช้สอยให้เป็นศูนย์ชุมชน ใช้สำหรับทำกิจกรรม ประชุม ศาลาอ่านหนังสือขนาดเล็ก และกิจกรรมอื่นๆ

ขณะที่พื้นที่สวนและนา เมื่อชายไปแล้วก็ถูกเปลี่ยนแปลงและใช้งานประเภทอื่น ดังคำสัมภาษณ์ของคุณยายอุดม ถินถนอม ว่า

“สวนอยู่ทางโน้น แต่ชายหมดแล้วนะ เป็นหมู่บ้านไปหมดแล้ว มีหินมีสินไม้ชายก็ไม่ได้ แล้วเราอยู่อย่างนั้นเราออกก็ไม่ได้มันก็ต้องขาย ทางข้างหน้าเขาขายหมู่บ้านเขามาซื้อ เขาก็เอาหมด ทางข้างหน้าเขาก็ขายกันหมดแล้วพอเราไม่ขายเราก็ออกไม่ได้ เขาก็ปิดหมด อย่างเคยมีคลองเข้าเขาก็ถมหมด ชายไปหลายสิบปีแล้ว นาก็ขายไปแล้วตรงนั้นวันตรงขวางๆ ก็คล้ายๆ ว่าพ่อแม่ให้พี่น้องก็แบ่งแยกกัน ไม่ใช่ให้คนเดียว” (อุดม ถินถนอม, สัมภาษณ์, 2559)

สอดคล้องกับคำสัมภาษณ์ของคุณทวิศักดิ์ หว่างจันทร์ ประธานชุมชนที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับชาวชุมชนกลุ่มนี้หลายครอบครัวว่า

“...ตรงบรมราชชนนีตัดนี่เป็นที่พวกเขาหมดเลย อย่างตรงนั้นวันเป็นของพวกเขาตระกูลนาทอง ตระกูลเย็นสำราญ ของยายตม (อุดม ถินถนอม) ยายหลวย (ฉลวย ปิ่นประเสริฐ) แล้วก็พวกพี่ๆ น้องๆ เขาขายก่อนตั้งแต่มีถนนตัด ตอนหลังก็ตกทอดลงมาถึงนั้นวัน ในกลุ่มกอไผ่นี่ก็เป็นชาวสวน ขายผลไม้ ล่องเอาผลไม้ไปขาย ส่วนเว็จบ้านคุณนิต (บริเวณหลังวัดจำปา) เป็นที่ตระกูลทางคุณตา พวกตระกูลมันทวงศ์ ตอนหลังก็แบ่งขายไปหลังจากแบ่งในหมู่เครือญาติ...” (ทวิศักดิ์ หว่างจันทร์, สัมภาษณ์, 2559)

การปลูกสร้างที่อยู่อาศัย/ สถาปัตยกรรม

การปลูกเรือนในระยะแรก บรรพบุรุษของครอบครัวปลูกเรือนยกพื้นสูงจากระดับน้ำท่วมในช่วงฤดูน้ำ ทุกบ้านจะมีเรือจอดไว้เพราะบริเวณนี้เป็นที่ขึ้นและทิ้งหมอต เมื่อมีบ้านหนาแน่นขึ้นจึงปลูกบ้านเรียงต่อกันไปในหมู่ครอบครัว จากริมฝั่งคลองต่อเนื่องเข้ามายังด้านใน ภายหลังเมื่อวิถีชีวิตเปลี่ยนไป บางบ้านสามารถแบ่งโฉนดที่ดินและจัดการภายในพื้นที่ของตนเองได้ จึงถมดินปลูกบ้านแบบร่วมสมัยที่ไม่ยกพื้น แต่ขณะเดียวกันก็ยังคงมีบ้านปลูกใหม่ที่ยังคงรักษารูปแบบเรือนยกพื้น และปล่อยให้พื้นดินเป็นพื้นที่ขึ้นและน้ำท่วมถึง แต่ใช้วิธีการแก้ปัญหาด้วยการสร้างเส้นทางเดินคอนกรีตเสริมเหล็กเชื่อมต่อกันระหว่างบ้านและทางสาธารณะแทน ความหนาแน่นของชุมชนภายในคุณทวีศักดิ์ ห้างจันทร์ เล่าให้ฟังว่า

“...เป็นตระกูลเก่าไม่กี่ตระกูล ซึ่งเป็นพี่น้องกันหมดเลยใครที่อยู่ได้ก็จะอยู่ตรงนั้น ใครที่อยู่ไม่ได้ก็จะย้ายออกไปปลูกบ้านใหม่ถ้าที่สวนยังพอมือ อยู่ร่วมกันโดยไม่ได้เปลี่ยนโฉนด และไม่ได้ลงชื่อในโฉนด บางฉบับอายุเป็นร้อยปีเขาก็ยังเก็บไว้ อย่างนั้น ไม่ได้ไปเปลี่ยนชื่อ...” (ทวีศักดิ์ ห้างจันทร์, สัมภาษณ์, 2559)

สอดคล้องกับครอบครัวของคุณยายปฐวี ผดุงนาค ซึ่งเป็นครอบครัวผู้อยู่อาศัยที่ย้ายออกจากกลุ่มบ้านเดิม และมาปลูกบ้านในขนาดสวนเก่าซึ่งเป็นที่ดินหลังจากการแบ่งมรดกกว่า

“...แต่ก่อนทำนา นาอยู่ตรงวัดโพธิ์วัดมะกอก ถัดไปสมัยก่อนเป็นนาทั้งหมดเลย ส่วนสวนอยู่ทางนี้ (บริเวณบ้านติดกับรั้วหมู่บ้านนนทวัน) แล้วก็โน้น (ชี้ไปทางหมู่บ้านนนทวัน) พี่น้องเขาขายกันไปหมด ให้ตึกของพวกอะไรสร้าง ก็เหลือที่ฉันไม่ได้ขาย ขายไม่ได้ต้องเอาไว้ให้ลูกอยู่ ขายเดี่ยวลูกไม่มีที่อยู่ สุดแค่ขندقนี้ อยู่ได้ก็แบ่งกันอยู่ แบ่งให้ลูกให้หลานอยู่ ขายไม่ได้เดี่ยวไม่มีที่อยู่ ดินนี้เรากลัวมันจะน้อยเราเลยซื้อดินเรือขึ้นถมอีก เพื่อฝนฟ้าตกเราจะได้สบาย...” (ปฐวี ผดุงนาค, สัมภาษณ์, 2559)

รูปภาพที่ 107 ภาพถ่ายแสดงการปลูกสร้างบ้านเรือนของกลุ่มผู้อยู่อาศัย (ที่มา ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 108 รูปภาพที่ 109 ภาพถ่ายแสดงบ้านพักอาศัยของกลุ่มบ้านภายในเกาะศาลเจ้า
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 110 รูปภาพที่ 111 ภาพถ่ายแสดงบ้านด้านในพื้นที่คู้้งน้ำเกาะศาลเจ้า
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

การสัญจร

เช่นเดียวกับผู้อยู่อาศัยกลุ่มอื่นๆ การเดินทางถูกเปลี่ยนมานิยมการสัญจรทางบกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ทางน้ำถูกมองว่ามีความสะดวกน้อยกว่าและใช้เวลามากกว่า โดยเฉพาะเมื่อต้องออกไปนอกย่าน จากอดีตผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ใช้เรือในชีวิตประจำวันเป็นหลัก มากกว่าการเดินทางบนทางในสวน เนื่องจากมีพื้นที่บ้านและที่เกษตรกรรมแยกออกจากกัน แต่ในปัจจุบัน ผู้อยู่อาศัยทั้งหมดใช้ทางเดินภายในชุมชน และจอดรถยนต์ในจุดรับฝากรายเดือนบริเวณหลังวัดจำปา นอกจากนี้ยังใช้รถจักรยานยนต์และรถโดยสารประจำทางจากวัดจำปา

รูปภาพที่ 112 รูปภาพที่ 113 ภาพถ่ายแสดงแนวทางเดินเท้าภายในกลุ่มบ้าน

รูปภาพที่ 114 ภาพถ่ายแสดงแนวทางเดินไม้แบบดั้งเดิมภายในชุมชน
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจ

หลังจากการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของผู้คนในชุมชน มาตลอดระยะเวลาในช่วงยุคที่ 3 ตั้งแต่ พ.ศ. 2522 จากการพัฒนากระบวนการคมนาคมทางบก เช่นการตัดถนนบรมราชชนนี การขายที่ดินตลอดแนวถนนตัดใหม่ และพัฒนาพื้นที่เกษตรกรรมไปสู่พื้นที่การใช้ประโยชน์ที่มีความหนาแน่นขึ้น ความไม่สะดวกของการทำสวนและนาในภาวะที่ถูกซื้อที่จากบุคคลภายนอก การส่งคนรุ่นหลังเข้ารับการศึกษาระดับสูงส่ง ผลให้คนออกไปทำงานภายนอก เป็นผลให้ผู้คนในชุมชนเลิกการทำสวนไปอย่างสิ้นเชิง คุณยายอุดม ถิ่นถนอมเล่าถึงสภาพสวนในอดีตและการเปลี่ยนแปลงว่า

“...ตอนชายที่ไปก็ไม่ค่อยมีคนทำ(สวน)กันแล้ว ลูกเขาก็เรียน เขาก็ไม่ทำหรอก แต่ก่อนปลูกส้มเป็นชนิดๆ เลยนะ ส้มเขียวหวานนี่ มีส้มโอ ละครุด กล้วยหอม ทำนาสมัยก่อนก็ใช้ควาย นำก็ใช้น้ำคลอง น้ำประปาก็ไม่มี พอหน้าฝนก็รองน้ำฝนไว้กิน ตอนทำสวนก็ขายปากคลองบางระมาด บางทีก็ไปนุ่นทะเลศบ้าง มหานาค ทำเตียน พายไป พายมั่งแจวมั่ง แต่อย่าง ส้มเรานี้ออกมาพ่อค้าเค้าก็เหมาไปเลย อย่างถ้าเรามีเล็กๆ น้อยๆ เราก็ขายเอง พอเลิกทำสวนก็ไม่ได้ทำอะไร เป็นแม่บ้านไป พอลูกทำงานก็อาศัยลูก...” (อุดม ถิ่นถนอม, สัมภาษณ์, 2559)

ขณะเดียวกันคุณยายฉลุย ปิ่นประเสริฐยังอธิบายให้เห็นค่านิยมและความจำเป็นของการขายสวนว่า

“...ถ้าเราไม่มีเงินก็ต้องขาย จะเก็บไว้ก็ไม่มีคนทำแล้ว รุ่นฉันที่ทำก็แกล้งไปทุกวัน คนน้อยก็ทำไม่ไหว อย่างขายที่ได้ที่ที่บ้านใหม่ที่ ทำบ้านเสร็จยังมีเงินเหลือก็จะได้เก็บไว้ ลูกๆ เขามีงานการทำข้างนอก เราจึงไม่ได้เดือดร้อนอะไร...” (ฉลุย ปิ่นประเสริฐ, สัมภาษณ์, 2559)

นอกจากความซบเซาที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและลักษณะทางกายภาพแล้ว บรรยากาศกิจกรรมทางวัฒนธรรมประเพณีบางอย่างก็เปลี่ยนแปลงไปมาก เช่นคำบอกเล่าของคุณยายอุดมว่า

“...ตักบาตรเทโวคนเยอะมาก แต่ก่อนมีวัดจำปาวัดเดียว ที่ไหนๆ ก็ต้องมา พระตลอดทั้งบางก็ต้องมางานตักบาตรเทโววัดนี้ เพราะว่าหลวงพ่อก่อนท่านได้รับการนับถือมาก สอดคล้องกับการศึกษาของคุณระพีพัฒน์ เกษโกศลว่า งานตักบาตรเทโววัดจำปา ในสมัยพระครูอรุณกิจจาทร (ช่วง สุวรรณโชโต) ระหว่างปี พ.ศ. 2480 - 2533 พระภิกษุและศาสนิกชนของวัดตลิ่งชัน วัดช่างเหล็ก วัดมณฑป วัดสมรโกฏิ วัดทอง วัดกระจิง วัดมะกอก วัดโพธิ์ จะเดินทางมาร่วมงานทั้งหมด) เรือจอดกันยาวเต็มคลองเลย เดียวนี้วันไหนวัดไหนก็มีคนไม่เยอะเหมือนแต่ก่อน...” (อุดม ถินถนอม, สัมภาษณ์, 2559)

สอดคล้องกับคุณสมศักดิ์ ขำมี ได้เล่าว่า

“...เมื่อก่อนงานตักบาตรเทโวนี้สนุกมาก เรือจอดต่อกันหน้าวัดจนเดินต่อกันข้ามฝั่งได้ไม่ต้องลงน้ำเลย คนมาจากทั้งบาง แต่งตัวกันดีที่สุดใน ถ้าสมมติว่าโจรมาปล้นคงต้องใช้กระบุงใหญ่ๆ ใส่ทองใส่เครื่องประดับที่แต่งตัวกันมา แต่เดี๋ยวนี้ก็เจียบเหงาลงไปเยอะ เพราะว่าวัดไหนๆ ก็จัดกันเอง...” (สมศักดิ์ ขำมี, สัมภาษณ์, 2559)

รูปภาพที่ 115 รูปภาพที่ 116 ภาพถ่ายแสดงผู้อยู่อาศัยเข้าร่วมประชุมชุมชน

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 117 ภาพถ่ายการแสดงละครชาตรีในงานบวงสรวงศาลเจ้าพ่อจ้อย
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 118 รูปภาพที่ 119 ภาพถ่ายแสดงเด็กภายในชุมชนที่มาชมละครชาตรี
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 120 รูปภาพที่ 121 ภาพถ่ายชาวชุมชนมาช่วยงานในงานบวงสรวงศาลเจ้าพ่อจ้อย
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 122 ภาพถ่ายการแสดงการล้อมวงรับประทานอาหารร่วมกันหลังงานทำบุญ บนศาลาวัดจำปา
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 123 รูปภาพที่ 124 ภาพถ่ายแสดงพิธีทำบุญเลี้ยงพระบนศาลาการเปรียญวัดจำปา
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 125 รูปภาพที่ 126 ภาพถ่ายงานเวียนเทียนวันวิสาขบูชา วัดจำปา
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

4.2.3.2 สิ่งรบกวน (Disturbance)

หรือสิ่งที่มากระทบต่อวิถีชีวิตของผู้อยู่อาศัยและชุมชน

ประเด็นปัญหาหลักที่เข้ามากระทบกับสภาพวิถีชีวิตของกลุ่มผู้อยู่อาศัย ประการแรกๆ คือ การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของพื้นที่สวน และความจำเป็นในการขายที่ตลอดยุคที่ 3 ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อก่อนหน้า เป็นปัญหาระยะยาวที่สั่งสมขึ้นในระยะเวลาอันยาวนาน ส่งผลต่อลักษณะทางดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพของผู้คนในชุมชนในระยะต่อมา จนกระทั่งในท้ายที่สุด ลักษณะทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบสังคมเกษตรกรรมดั้งเดิมได้สูญหายไป เหลือแต่เพียงชุมชนอยู่อาศัยที่มีความหนาแน่น แต่ยังคงรักษารูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างกันไว้ได้ เพราะปัจจัยข้อจำกัดของการใช้งานร่วมกันภายในพื้นที่

รูปภาพที่ 127 รูปภาพที่ 128 รูปภาพที่ 129 แสดงปัญหาจากขยะและน้ำขัง

ปัญหาที่ตามมาหลังจากการเปลี่ยนแปลงพื้นที่เป็นพื้นที่อยู่อาศัยที่หนาแน่น คือขาดการดูแลเรื่องสาธารณสุขโรค สาธารณูปการ ระบบการกำจัดของเสียและทำความสะอาดภายในชุมชน หลังจากใช้เวลากลางวันคนวัยทำงานต้องออกไปทำงานข้างนอก เหลือแต่เพียงวัยสูงอายุ หลายครอบครัวจึงเลือกที่จะก่อกำแพงล้อมรั้วอาณาเขตที่ดินของตนเองเพื่อความปลอดภัย ทำให้การไปมาหาสู่ระหว่างบ้านมีลักษณะเปลี่ยนไป เมื่อไม่ได้สืบทอดการประกอบอาชีพแบบดั้งเดิม ภูมิปัญญาและองค์ความรู้ของการทำสวนก็ถูกละทิ้ง โดยไม่ได้มองเห็นคุณค่าและความจำเป็นที่จะต้องสืบทอดไปสู่คนรุ่นหลัง เนื่องจากมองว่าการทำเกษตรกรรมเป็นงานที่ลำบาก ผู้อยู่อาศัยในระยะก่อนการปรับตัวจึงดำเนินวิถีชีวิตไปโดยไม่ได้เกิดการตั้งคำถามที่จะพัฒนาท้องถิ่นให้ดีขึ้น แต่กลับมองเห็นเป็นเรื่องธรรมดาที่ยุคสมัยเปลี่ยน ส่งผลให้สภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป ยังไม่เกิดการศึกษาศาสตร์ที่ท้องถิ่น และวัฒนธรรมประเพณีที่สืบทอดกันมา ผู้อยู่อาศัยมีความรักในถิ่นที่อยู่แต่ยังไม่เกิดความหวงแหน สภาพบรรยากาศของชุมชนในช่วงเวลานั้นจึงเป็นเช่นที่คุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ ได้กล่าวไว้ว่ามีความเงียบเหงา ชบเซา แต่ละบ้านต่างคนต่างอยู่ โดยเฉพาะเมื่อทำเรือเกาะศาลเจ้าเลิกไป ต้นไม้ต้นก็เหี่ยวแห้งไม่ร่มรื่น แต่บางสวนก็รกร้างเพราะขาดคนดูแล

4.2.3.3 ความสามารถของชุมชนในการรวมกลุ่ม (Community Capacities for Collective Action)

จากการมองเห็นสภาพปัญหา และเริ่มร่วมมือกับพี่น้องในการพัฒนาพื้นที่ของคุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ มาในระยะเวลาหนึ่งแล้ว เมื่อการจัดการประสบความสำเร็จเป็นที่น่าพึงพอใจดี คุณทวีศักดิ์ จึงเริ่มเข้ามามีบทบาทในชุมชน โดยการเข้ามาเป็นคณะกรรมการชุมชน และประธานชุมชน ตามลำดับ ซึ่งในการจัดการชุมชนนั้น คุณทวีศักดิ์ มองเห็นข้อดีของลักษณะทางกายภาพที่เกิดขึ้นจากหมู่บ้านจัดสรรที่มีต่อความมั่นคงของชุมชนว่า

“...เพราะหมู่บ้านจัดสรรที่แหละที่ทำให้การเปลี่ยนแปลงมันเข้ามาไม่ได้ อย่างถนนที่จะเข้ามาผ่าชุมชนต้องผ่านบ้าน (ในหมู่บ้านจัดสรร) หลังละสี่สิบล้าน โครงการพวกนี้เลยเป็นกำแพงป้องกันให้เราอยู่ได้แบบนี้ เป็นสิ่งที่ดี มันก็ต้องเอื้อกัน บ้านจัดสรรไม่ใช่ไม่ดี เพียงแต่คุณอย่าไปซื้อทำลายให้หมด คืออันนี้เขาล้อมไว้ มันก็เป็นส่วนที่ดี เขาอาจจะอยากได้ตรงนี้ก็ไม่ได้แต่เขาไม่สามารถเอาไปได้ เมื่อเอาไปไม่ได้ก็ล้อมไว้ พอล้อมไว้มันก็เลยทำให้เราอยู่ได้ด้วยเรามีน้ำ มีคลอง ยิ่งไงคุณก็ฆ่าเราไม่ได้ มันก็ดีกว่าชุมชนโบราณหลายชุมชนที่มีปัญหาว่าถูกล้อมแล้วซักรวันก็ค่อยๆ ไป แต่ไม่มีทางเลย...” (ทวีศักดิ์ หว่างจันทร์, สัมภาษณ์, 2559)

ข้อได้เปรียบอีกประการที่ส่งผลให้ชุมชนสามารถอยู่รอดได้บนที่ดินแถบนี้ คือลักษณะทางถือครองที่ดิน และการอยู่ร่วมกันแบบพี่น้องครอบครัวใหญ่ เมื่อมีปัจจัยทางกายภาพที่เหมาะสมแล้ว จึงพัฒนาปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม โดยมีลำดับของการจัดการร่วมกับชุมชน คุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์ ประธานชุมชนคนปัจจุบัน ได้ให้สัมภาษณ์ไว้ว่า

“...ข้อดีของที่นี่ที่ทำให้ชุมชนไม่สูญหายไปอีกอย่างก็คือโฉนดที่ดิน มันไม่มีการเปลี่ยนชื่อ ตั้งแต่บรรพบุรุษ บางคนโฉนดเป็นอำแดง แล้วก็ไม่มีใครให้ใครเลย พอจะขายก็ต้องไปตามผู้รับมรดกที่มีโอกาสได้ที่แปลงนี้ซึ่งมีเยอะมาก ที่มันเลยอยู่ได้ ถือเป็นจุดแข็ง สิ่งสำคัญหนึ่งคือที่เราอยู่ได้ ก็คือต้องทำให้ชุมชนเขารักในบ้านให้ได้ ถ้าเขาไม่รักในบ้านแหละก็เสร็จเลย รักในพื้นที่ของเขานี้ เราต้องทำยังไง เราก็เลยมาตั้งโจทย์กันละ จักรการที่ให้เขารักได้ก็ต้องดูสิ่งที่เขาขาด เริ่มแรกของการพัฒนาชุมชนก็คือ ผมตั้งคำถามว่าเขาขาดอะไรก่อน มันมีประมาณ 6 ยุทธศาสตร์การบริหารชุมชน อันแรกคือทำเรื่องโยธาก่อน คือ ถนน ชุมชนเขาไม่มีถนนเข้าเลย จักรการก็แก้ไขเรื่องทำถนนเข้ามา เรามีปัญหาเรื่องน้ำท่วม จากการที่ไม่มีท่อระบายน้ำ ที่แรกเขาไม่มีท่อระบายน้ำให้ เราก็ต้องมาแก้ไขตรงนี้ ที่นี้พอชุมชนอยู่ดีมีสุขแล้วผมว่าเขาก็ไม่จำเป็นต้องผันตัวเองไปอยู่ข้างนอก สุดท้ายที่ผมทำคือเรื่องสุขภาพอนามัย ทำให้

ชุมชนมีความสุข ผมเลยทำเรื่องออกกำลังกายภายในชุมชน แล้วเราก็มองว่าชุมชนมีส่วนต้องทำอะไรตรงนี้...” (ทวิศักดิ์ หว่างจันทร์, สัมภาษณ์, 2559)

ในขณะที่เดียวกันจากการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่ชุมชนทวิศักดิ์ จัดการร่วมกับกลุ่มญาติพี่น้องในระยะต่อมานั้น ก็ยังมีข้อเฝ้าระวังในการรักษาสมดุลระหว่างการท่องเที่ยวและชุมชนไปพร้อมกัน เพื่อให้เกิดความยั่งยืนของโครงสร้างชุมชนในภาพรวม โดยคุณทวิศักดิ์ ได้กล่าวว่า

“...ในฐานะที่เป็นผู้บริหารชุมชนนี้ ไม่ใช่ว่านักท่องเที่ยวมาแล้วเราทำอะไร มีอะไรเข้าบ้านหมด ถ้าแบบนั้นต่อไปนี่เขาก็จะไม่อยู่กับเรา ซักวันหนึ่งเขาก็ไม่ร่วมทำงาน พอพัฒนาชุมชนแล้วเขาได้ประโยชน์มันก็จะอยู่ในลักษณะของส่วนกลาง พอเขาได้ประโยชน์เขาก็จะอยากมาร่วมกับเรา พอใครมาเข้าก็อยากจะต้อนรับ กลายเป็นชุมชนที่มีความสุข ผมจะมีคุยประชุมกันว่าในชุมชนเราจะทำอะไรกัน แล้วก็พรั่งนี้ผมจะมอบสิ่งของให้เขา เป็นการบอกชุมชนว่าผมไปทำเรื่องพัฒนาชุมชนนี้แล้วผมได้อะไรมา ได้งบประมาณอะไรมา นี้ ผมก็จะมอบให้เขา ผมได้โตะมาแล้วสองตัว ได้พัดลมไอน้ำ หม้อหุงข้าว เราจะชี้แจงว่าสิ่งที่ผมได้มานี้ มันคือสิ่งที่พวกเราร่วมมือกันสร้างชุมชนให้มันน่าอยู่ โครงการนี้เรียกว่าสุขภาวะชุมชน คือการอยู่ในชุมชนที่มันน่าอยู่แล้วเราก็พัฒนาจนมันแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมและอะไรอื่นๆ จนประสบความสำเร็จ แสดงให้เขาเห็นว่าเมื่อเราร่วมมือกันแล้วเราได้อะไรกลับมา แล้วเราก็ต้องใช้เรื่องของผังเมืองด้วย เราต้องมองผังเมืองรวมและการวางผังชุมชนด้วย มันไม่ใช่แค่เรื่องให้เงินเขาไปแล้วให้เขาไปทำกิจกรรม ไม่ใช่แค่เรื่องตรงนี้ แต่บางอย่างเราไม่สามารถจะไปบอกเขาได้ว่าผมกำลังวางผังชุมชนอยู่ แต่เราก็ค่อยๆ ทำของเราไปเรื่อยๆ เห็นมันว่าเมื่อเข้ามามันเป็นระบบในชุมชน มันไม่ใช่เป็นเรื่อง เราดูเรื่องต้นไม้ เราทำไง เราใช้หลักการว่าต้นไม้เขียวรกเกาะ ถ้าชุมชนเราร่วมกันคนก็อยากมา ชาวชุมชนก็มีความสุข และเราก็กลับไปทำเรื่องผังชุมชนอยู่ดี กลับไปเรื่องสถาปัตยกรรม พัฒนาชุมชนเราจะทิ้งเรื่องพวกนี้ไม่ได้...” (ทวิศักดิ์ หว่างจันทร์, สัมภาษณ์, 2559)

4.2.3.4 ความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงที่ประสบความสำเร็จและแนวทางที่บกพร่อง (Resilience and Vulnerability Pathways)

เมื่อผ่านการปรับตัวและจัดการการเปลี่ยนแปลงร่วมกันมาในระยะเวลาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2553 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน ส่งผลให้สามารถมองเห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งแนวทางที่ดีขึ้นและแนวทางที่มีจุดบกพร่องซึ่งมีข้อเสีย สามารถแบ่งได้ดังนี้

ความสำเร็จในการปรับตัว (Resilience Pathways) สำหรับผู้อยู่อาศัยที่เหลือเพียงชุมชนสำหรับการอยู่อาศัย สภาพพื้นที่ทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมทางเกษตรกรรม ภูมิปัญญาด้านการทำสวนและการจัดการพื้นที่ด้วยวัฒนธรรมแบบชาวสวนนั้นแทบสูญหายไปหมดแล้ว ความสำเร็จในการปรับตัวจึงปรากฏอยู่ในรูปแบบของการจัดการพื้นที่ภายในสังคมและชุมชน และการสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีของกลุ่มคน นับตั้งแต่ การร่วมกันจัดการดูแลพื้นที่และทางสาธารณะภายในชุมชน การลงแรงช่วยเหลือกันเมื่อถึงวันสำคัญทางศาสนา หรือเมื่อครอบครัวมีงานสำคัญ เช่น งานแต่งงาน งานบวช งานศพ ผู้อยู่อาศัยซึ่งอยู่ในชุมชนก็ยังคงช่วยเหลือกันโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย แต่ใช้การร่วมทำและแบ่งปันอาหารเป็นสินน้ำใจให้แก่ผู้มาช่วยงาน กล่าวคือ วัฒนธรรมการรวมกลุ่มและความร่วมมือในรูปแบบของวัฒนธรรมชาวสวนในอดีต ถูกปรับเปลี่ยนรูปแบบของกิจกรรมให้เข้ากับยุคสมัยในปัจจุบันมันมากขึ้น มีการสอดส่องดูแลบ้านให้กันและกัน คุณกิตติยา นาคทอง ได้ให้สัมภาษณ์ว่า

“...ในชุมชนนี้ถึงช่วยก่อนหน้าจะเริ่มมีการพัฒนา หรือว่าการท่องเที่ยวนี้ถึงจะเจียบเหงากว่าแต่ก่อน แต่จะไม่มีใจในชุมชนเลยนะ เพราะว่าเราเป็นญาติๆ กันหมด รู้จักกันหมด ใครแปลกหน้าเข้ามาเราก็จะรู้ หรือบ้านไหนเป็นอย่างไร ใครทำอะไรเราก็รู้ทั่วกันหมด มันเลยทำให้ที่ตรงนี้ปลอดภัย เมื่อก่อนถ้าหากจะเปลี่ยวหน่อย ก็จะมีแถวศาลเจ้า พอหลังท่าเรือเล็กแล้วก็แค่บ้านที่ดูย (คุณทวีศักดิ์ หวางจันทร์) ไกลๆ ตรงนั้นแค่หลังเดียว ยังเคยมีคนนอกมาส่งยากันเลย แต่พอพัฒนาเหมือนอย่างตอนนี้ก็ไม่มีแล้วล่ะ...” (กิตติยา นาคทอง, สัมภาษณ์, 2560)

การพัฒนาชุมชนและส่งเสริมกิจกรรมด้านศิลปวัฒนธรรมของชุมชน นับตั้งแต่การสืบสานงานช่างแทงหยวก งานดอกไม้สดและงานเครื่องหอมของครอบครัวหว่างจันทร์ เมื่อมีงานก็จะช่วยกันทำ ดังคำบอกเล่าของคุณยายอุดม ถินถนอม ผู้อาวุโส และอดีตประธานชุมชน ว่า

“...พอทำท่องเที่ยวแล้วก็ดี แต่ก่อนนี้มันไม่มีอะไร ทำมาแล้วก็ดี เหมือนอย่างเมื่อก่อนพอมีทำบุญอะไรก็มาร่วมกัน อยู่กันเหมือนพี่เหมือนน้อง มีอะไรก็ช่วยเหลือ บวชลูกบวชเต้าก็ช่วยกันหมดเลย อย่างในแถวนี้แหละที่พี่น้องกันหมด...” (อุดม ถินถนอม, สัมภาษณ์, 2559)

งานประเพณีประจำปีเช่นงานบวงสรวงศาลเจ้าพ่อจ้อย ซึ่งจัดช่วงเดือน 6 หรือราวเดือน พฤษภาคม ซึ่งเป็นงานที่จัดขึ้นมาตั้งแต่อดีตดังคำบอกเล่าของคุณยายอุดมว่า

“...งานศาลเจ้าพ่อจ๋วยนี้มีมานานมากแล้ว ตั้งแต่ก่อนฉันเกิดอีกนะ มีละครชาตรี ทำงานทำบุญ คนเขาก็มากันเยอะ ละแวกนี้ก็มากันหมด ตั้งแต่ทางวัดมะกอก วัดกระจิงก็มานะ บางทีเขาก็มาเพราะมาดูละครชาตรีนี่แหละ...” (อุดม ถินถนอม, สัมภาษณ์, 2560)

ความบกพร่องของการปรับตัว (Vulnerability Pathways) ถึงแม้ความพยายามในการจัดการและปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงด้วยการพัฒนาชุมชนควบคู่ไปกับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมท้องถิ่นแล้ว แต่ก็ยังคงเกิดสภาพปัญหาบางประการขึ้น เช่น ผู้คนในชุมชนนั้นไม่ได้เห็นด้วยกับกิจกรรมที่เกิดขึ้นทั้งหมด กลุ่มที่ยังรวมกลุ่มในการปรับตัวจึงวางแผนคิดว่าทำเฉพาะคนที่อยากทำก่อน เพราะไม่สามารถไปบังคับใครให้มาร่วมมือได้หากไม่พร้อม เหตุผลของผู้อยู่อาศัยที่ยังไม่พร้อมหรือไม่เห็นด้วยในการรวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมเหล่านี้ ประการหนึ่งคือเหตุผลด้านภาระหน้าที่ในชีวิตประจำวัน ซึ่งเห็นว่าเป็นภาระที่มากเกินไปกว่าจะมีเวลาเข้ามาร่วม เหตุผลทางด้านความต้องการเป็นส่วนตัวของการอยู่อาศัยและความเป็นส่วนตัวของครอบครัว ผู้อยู่อาศัยบางส่วนเห็นว่าสังคมที่มีลักษณะใกล้ชิดมากเกินไปจนคนภายนอกครอบครัวรับรู้เรื่องราวการดำเนินชีวิตภายในครอบครัวเป็นภาวะที่ไม่เหมาะสม นิยมรูปแบบสังคมที่เป็นส่วนตัวสูงแบบสังคมเมืองมากกว่า เป็นต้น เหตุผลเหล่านี้จึงส่งผลให้ยังมีช่องว่างในการบริหารจัดการที่ยังไม่ทั่วถึง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

4.2.3.5 ผลจากการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต (Livelihood Outcomes)

ผลจากการดำเนินงานมาหลายปี ปัจจุบัน กลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้เกิดความรักและหวงแหนในมรดกของชุมชนมากยิ่งขึ้น เกิดความสนิสนมและไว้วางใจคล้ายกับในอดีต ไม่เพียงแต่รุ่นวัยสูงอายุที่เคยผ่านช่วงเวลาก่อนการเปลี่ยนแปลงและรุ่นวัยผู้ใหญ่ที่ดำเนินหน้าที่หลังในการปรับตัวเท่านั้น คนรุ่นใหม่ที่มีความผูกพันและสัมผัสกับวัฒนธรรมประเพณีนี้แบบเก๋าน้อยกว่าคนรุ่นอื่นๆ ก็เกิดความสนใจและหวงแหนพื้นที่ชุมชนมากยิ่งขึ้น ซึ่งชุมชนมองว่าเป็นสิ่งที่ประสบความสำเร็จในระยะยาวมากกว่าการรวมกลุ่มในปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่น คุณ ณิชวุฒิ นิมศรีทอง อายุ 30 ปี ปัจจุบันทำงานบริษัทเอกชน มีที่พักอยู่ฝั่งกรุงเทพมหานคร จะกลับมาอยู่บ้านกับแม่ในวันหยุด ให้สัมภาษณ์ว่า

“...ต่อไปก็คงมาร่วมงานของชุมชนมากขึ้น ก็รู้สึกดีเพราะแต่ก่อนก็เจ็บบๆ ธรรมดาตอนนี้คนให้ความสนใจ แลวนี่ก็ดูดีขึ้นมาก... อย่างตอนเด็กก็เล่นด้วยกันกับเพื่อนแถวนี้ผู้ใหญ่ก็รู้จักกันหมด พอโตมาก็ไปเรียนข้างนอก ทำงานข้างนอกกันเยอะ ต่อไปหลังจาก

เกษียณหรือเลิกทำงานแล้วคิดว่าก็คงย้ายกลับมาอยู่บ้าน อยู่กับแม่แล้วก็ญาติพี่น้อง” (ณัฐรุฉนิ นิมศรีทอง, สัมภาษณ์, 2560)

ไม่เพียงแต่สำหรับผู้อยู่อาศัยในชุมชนเกาะศาลเจ้าเท่านั้น เหตุการณ์การรวมกลุ่มพัฒนาและปรับตัวนี้ ยังส่งผลต่อผู้มีส่วนเกี่ยวข้องอื่นๆ จากที่ผู้วิจัยได้ลงพื้นที่ศึกษา พบว่า ชาวบ้านในคลองบางระมาดและคลองบ้านไทร กลับเอาเรือมาขายสินค้ามากขึ้น การจัดงานประจำปียังคงเป็นการส่งเสริมและเกื้อหนุนกันให้คณะละครชาตรี คณะดนตรีไทย และเครือข่ายทางวัฒนธรรมหลายกลุ่มในย่านสามารถอนุรักษ์รูปแบบวิถีชีวิตบนความเปลี่ยนแปลงได้ต่อไป รวมถึงการร่วมงานระหว่างชาวชุมชนโบราณอื่นๆ เช่น ชุมชนนางเลิ้ง และชุมชนในฝั่งพระนครอื่นๆ เครือข่ายการท่องเที่ยวภาคประชาสังคม เกิดเป็นโครงข่ายของความร่วมมือในภาพใหญ่

รูปภาพที่ 130 ภาพถ่ายงานศาลเจ้าพ่อจ้อย ซึ่งปัจจุบันมีความร่วมมือจากทั้งคนภายในและภายนอกชุมชน (ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 131 รูปภาพที่ 132 ภาพถ่ายแสดงพื้นที่ในการทำกิจกรรมร่วมกัน (ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

4.2.4 กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม ละทิ้งการทำสวนและปล่อยที่ดินให้กร้าง

ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ประสบปัญหาจากการถูกตัดทางน้ำ การถมที่ดินข้างเคียงทำให้บริเวณสวนเดิมกลายเป็นที่ต่ำประสบปัญหาน้ำขัง ปัญหาจากการลำเลียงผลผลิตที่ยากลำบาก และปัญหาน้ำท่วมใหญ่ส่งผลสวนล่ม ส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยเหล่านี้ละทิ้งอาชีพการทำสวนและปล่อยให้ที่ดินรกร้าง แต่ยังคงเก็บที่ดินไว้สำหรับรุ่นลูกหลาน หลายครอบครัวมีลักษณะต่างคนต่างอยู่โดยเฉพาะกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่ออกไปทำงานนอกชุมชน ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ยังประสบปัญหาการได้รับสวัสดิการจากชุมชนเพราะมักอยู่ห่างจากกลุ่มชุมชนที่หนาแน่นและไม่ได้มีปฏิสัมพันธ์กับชุมชนกลุ่มอื่น

โดยปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งนอกเหนือจากปัจจัยทางกายภาพที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการทำสวนแบบดั้งเดิม และไม่ได้ทำการต่อสู้อินทรนและปรับตัวแล้ว คือปัจจัยทางสังคมและเศรษฐกิจ กลุ่มที่ละทิ้งการทำสวนนี้บางครอบครัว เปลี่ยนไปประกอบอาชีพอื่นที่มีรายได้ที่มั่นคงกว่า บางครอบครัวย้ายไปทำสวนยังต่างจังหวัดที่เอื้ออำนวยมากกว่า เช่น สมุทรสงคราม สมุทรสาคร นครปฐม เป็นต้น เนื่องจากกลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ไม่ได้มีบทบาทในการรวมกลุ่มที่ชัดเจน จากการศึกษาผู้วิจัยจึงจำแนกเพื่ออธิบายลักษณะสำคัญของกลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ ดังนี้

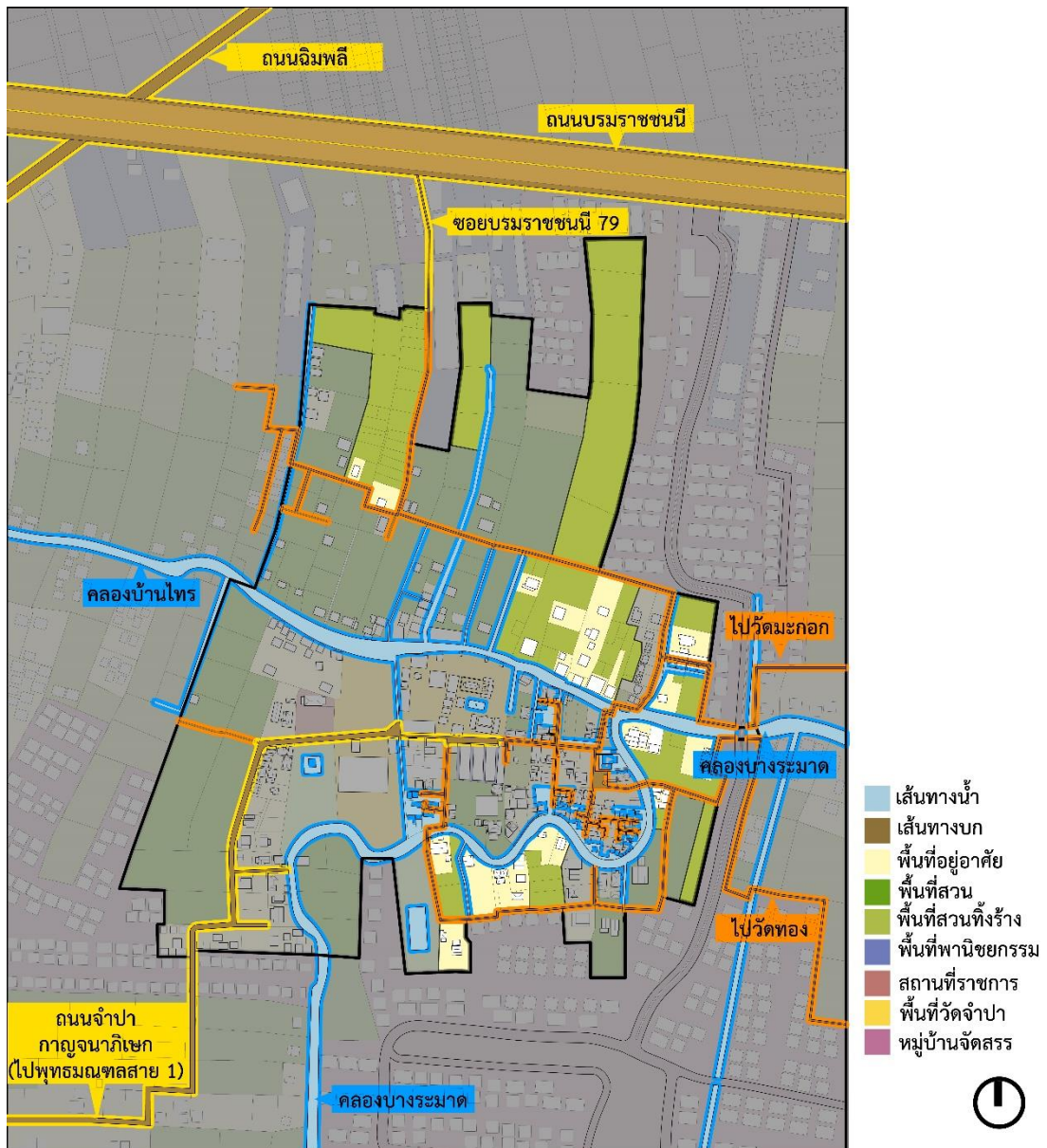
4.2.4.1 บริบท (Context)

ที่ดินของผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นแปลงด้านในที่ถูกแบ่งในหมู่ญาติพี่น้องมาก่อน แต่ไม่อยู่ติดคลองสายหลัก ที่ดินมีเพียง 1 - 2 ไร่ มักปลูกบ้านภายในที่ดินด้วย ประสบปัญหาจากการถูกตัดทางน้ำ การถมที่ดินข้างเคียงทำให้บริเวณสวนเดิมกลายเป็นที่ต่ำประสบปัญหาน้ำขัง ปัญหาจากการลำเลียงผลผลิตที่ยากลำบาก สภาพภายในพื้นที่มักพบว่ามึ่น้ำเน่าเสีย หรือพบขยะที่เกิดจากระดับน้ำขึ้นลงที่นำพาขยะเข้ามายังพื้นที่ บางแห่งจากการขาดกำลังคนและปัญหาด้านอื่นๆ ที่รุ่มเร้า แต่ยังคงเก็บเกี่ยวผลผลิตจากต้นไม้ในสวนเดิมมาเป็นเวลาหลายปี มาเข้าสู่จุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลให้เลิกกิจการในการทำสวนอย่างถาวร คือ เหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ปี พ.ศ. 2554

รูปภาพที่ 133 รูปภาพที่ 134 ภาพถ่ายแสดงบ้านพักอาศัยและพื้นที่ด้านหลังบ้านของผู้อยู่อาศัย

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2560)

รูปภาพที่ 135 แผนที่อาณาเขตของกลุ่มผู้อาศัยดั้งเดิมดั้งเดิม ละทิ้งการทำสวนและปล่อยให้ดินให้รกร้าง
และแนวเส้นทางการคมนาคม
(ที่มา : แผนที่จากการวิเคราะห์ โดยผู้วิจัย, 2560)

4.2.4.2 ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจ

ครอบครัวผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้บางส่วนมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับกลุ่มอื่นๆ แต่อยู่ห่างจากกลุ่มชุมชนที่หนาแน่นจึงมีปฏิสัมพันธ์กับชุมชนน้อย หลายครอบครัวมีลักษณะต่างคนต่างอยู่ โดยเฉพาะกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่ออกไปทำงานนอกชุมชน คนรุ่นพ่อแม่ไม่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมกับคนกลุ่มอื่นๆ ของชุมชนเกาะศาลเจ้า ด้วยลักษณะดังกล่าวที่ไม่ส่งเสริมต่อการการประกอบอาชีพทำสวน จึงเลิกการทำสวนไปในที่สุด อย่างไรก็ตามบางครอบครัวยังคงมีความห่วงหาอาวรณ์ในที่ดินของตนเอง ประกอบกับที่ดินมีขนาดเล็กและมีบ้านอยู่ในที่ดิน จึงเลือกเก็บพื้นที่ไว้ไม่ขายให้กับคนนอก บางครอบครัวติดปัญหาเรื่องทำเลที่ตั้งของที่ดิน และราคาขายไม่เป็นที่น่าพอใจ จึงยังคงเก็บที่ดินไว้เป็นมรดกให้กับรุ่นถัดไป

4.2.4.3 การจัดการทรัพยากร

ดังที่กล่าวมาแล้วเนื่องจากเป็นผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมที่ห่วงหาอาวรณ์ในที่ดิน แม้จะเผชิญกับสภาพปัญหาจากการล้าสมัยผลผลิตที่ยากลำบาก และปัญหาน้ำท่วมใหญ่ส่งผลสวนล่ม ส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยเหล่านี้ละทิ้งอาชีพการทำสวนและปล่อยให้ที่ดินรกร้าง แต่ยังคงเก็บที่ดินไว้สำหรับรุ่นลูกหลานสำหรับเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัยของครอบครัวในอนาคต บางครอบครัวมีสมาชิกในครอบครัวน้อย ขาดแรงงานที่จะบริหารจัดการทรัพยากร จึงยังไม่ได้ปรับสภาพพื้นที่ไปใช้ประโยชน์อย่างอื่น

4.2.4.4 วิฤตและโอกาส

ข้อเสียด้านที่ตั้งที่อยู่ติดต่อกับที่ดินแปลงอื่น ไม่ติดระบบคลองสายหลัก จึงทำให้บริเวณดังกล่าวเป็นปลายน้ำ ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงที่ดินเป็นหมู่บ้านจัดสรรของที่ดินแปลงข้างเคียง ทำให้ที่ดินที่เคยเป็นสวนเดิมกลายเป็นพื้นที่ต่ำ ไม่สามารถระบายน้ำออกจากสวนได้ เป็นวิฤตที่ยากจะทำการจัดการพื้นที่ให้กลับมามีสภาพดีได้ รวมถึงการไม่มีความพร้อมทางด้านทุนด้านต่างๆ ส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ตกอยู่ในระดับของการทนรับสภาพ อย่างไรก็ตามบางครอบครัวที่ไม่สามารถทนอยู่ในพื้นที่ได้ ก็ได้ย้ายออกไปประกอบอาชีพภายนอกชุมชน ปิดบ้านไว้และกลับเข้ามาดูแลทำความสะอาดเป็นครั้งคราว

ขณะเดียวกันโอกาสที่อาจเกิดขึ้นสำหรับผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้คือการที่ยังคงเก็บรักษาที่ดินเดิมของบรรพบุรุษไว้ เพื่อรอความพร้อมด้านต่างๆ ภายในครอบครัว และปรับปรุงสภาพพื้นที่ในภายหลัง

รูปภาพที่ 136 ภาพถ่ายการแสดงความเสียหายของร่องสวนที่ถูกทิ้งร้าง
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 137 รูปภาพที่ 138 ภาพถ่ายแสดงผลกระทบของพื้นที่ข้างเคียงต่อผู้อยู่อาศัย
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

รูปภาพที่ 139 รูปภาพที่ 140 ภาพถ่ายงานของเสียที่เกิดจากระดับน้ำขึ้นลงภายในพื้นที่รกร้าง
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

4.2.5 กลุ่มผู้อยู่อาศัยใหม่

กลุ่มผู้อยู่อาศัยใหม่คือกลุ่มผู้อยู่อาศัยซึ่งแต่เดิมไม่ได้มีบรรพบุรุษอาศัยอยู่ในพื้นที่ แต่เข้ามาตั้งถิ่นฐานภายในพื้นที่จากการซื้อที่ดินต่อจากผู้อยู่อาศัยในชุมชนเกาะศาลเจ้าเดิม จากการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมภายนอกชุมชนหลังจากการตัดถนนบรมราชชนนีและการขยายตัวของเมือง ราว 30 - 40 ปีที่ผ่านมาส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้มองเห็นว่าชุมชนเกาะศาลเจ้ามีทำเลที่ดีและศักยภาพในการเป็นที่อยู่อาศัยแห่งใหม่ของครอบครัวได้ จากการลงพื้นที่ศึกษา ผู้วิจัยได้ยกกรณีศึกษาจากครอบครัวผู้อยู่อาศัยที่มีบทบาทในการรวมกลุ่มที่มีส่วนร่วมกับชุมชน เพื่อนบ้าน และเป็นตัวแทนของการดำเนินชีวิตอีกรูปแบบหนึ่งภายในชุมชนเกาะศาลเจ้า โดยสามารถแบ่งได้ออกเป็น 2 แนวทาง คือ 1) ผู้อยู่อาศัยใหม่ที่เข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนโดยใช้ประโยชน์ที่ดินสำหรับการอยู่อาศัยเป็นหลัก ประกอบอาชีพภายนอกชุมชน 2) ผู้อยู่อาศัยใหม่ที่เข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนโดยใช้ประโยชน์ที่ดินสำหรับการทำเกษตรกรรมรูปแบบใหม่

4.2.5.1 บริบท (Context)

จะอ้างอิงและยึดโยงกับองค์ประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม ดังนี้

ด้านภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ

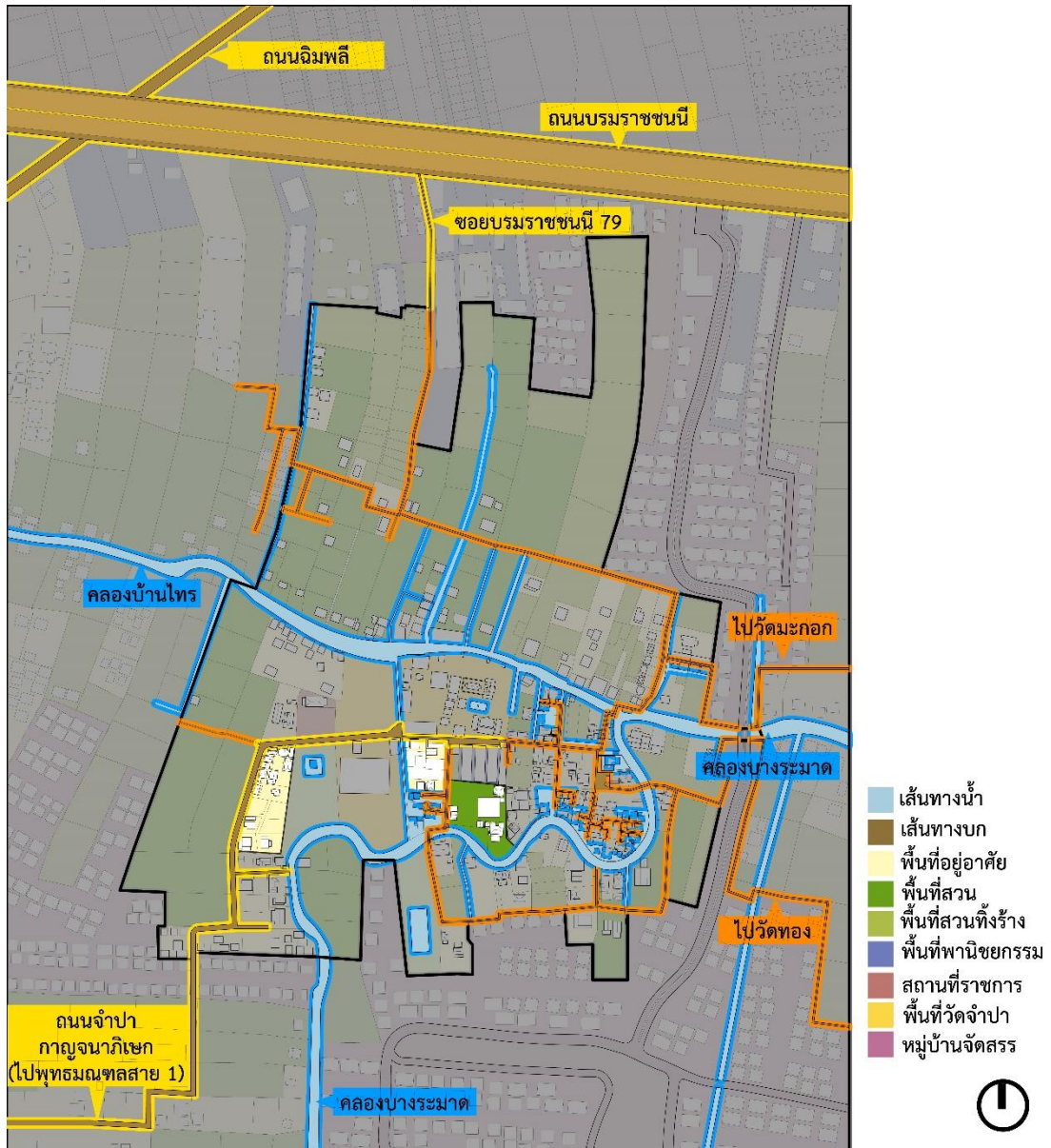
ในพื้นที่ของกลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ เปลี่ยนแปลงพื้นที่จากพื้นที่ลุ่มต่ำบริเวณหลังวัดจำปาซึ่งแต่เดิมเป็นที่ดินของคนในชุมชน เป็นที่อยู่อาศัยและพื้นที่เกษตรกรรมในระยะเวลาราว 30 - 40 ปีที่ผ่านมาปัจจุบันกลายเป็นที่อยู่อาศัยไปเป็นส่วนใหญ่ แต่ยังคงมีลักษณะของพื้นที่ลุ่มต่ำที่มีน้ำท่วมขัง แต่ความหนาแน่นมีน้อย มีพื้นที่ที่ยังไม่ได้ถูกเปลี่ยนแปลงซึ่งมีลักษณะเป็นท้องร่องเก่าที่ถูกปล่อยรกร้างไว้ภายในที่ดินของผู้อยู่อาศัยที่ปรับพื้นที่ใหม่ให้แห้งแล้วยังมีที่โล่ง มีความอุดมสมบูรณ์ของต้นไม้และธรรมชาติ มีพื้นที่ที่เป็นน้ำเป็นส่วนประกอบหลัก

ด้านการตั้งถิ่นฐาน

ผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ตั้งถิ่นฐานบนเกาะศาลเจ้า หลังวัดจำปา โดยซื้อแปลงที่ดินจากขายแบ่งขายเป็นแปลงย่อย แล้วปลูกสร้างบ้านพักอาศัย โดยคุณปราณี สว่างกิจ หนึ่งในผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ เดิมเป็นชาววัดโพธิ์เล่าให้ฟังถึงเหตุผลในการย้ายที่อยู่เข้ามายังชุมชนเกาะศาลเจ้าว่า

“...ย้ายมาอยู่ที่ตรงนี้ปี 2523 ที่ซื้อที่บริเวณนี้เพราะว่ามีความสะดวกสบายกว่าบ้านเก่า ตอนออกไปทำงานฝั่งกรุงเทพ ย้ายมาอยู่ตรงนี้ก็ใกล้ท่าเรือ (ท่าเรือเกาะศาลเจ้า - ผู้วิจัย)

ที่บ้านเก่านี้กว่าจะมาได้ก็ลำบากอยู่กลางสวน แต่ก่อนไปไหนก็ใช้เรือพายไป ก็จะชักกันไปตลอดทาง ไปไหนมาไหนก็จะรู้หมด พ่อคนนั้นลูกคนนี้ พายเรือกันไปในสวนในไร่นี้ก็ชักกันไปตลอด แต่พอมีถนนเข้ามาแล้ว ต่างคนต่างก็แยกย้าย กระจายกันไปอยู่ที่อื่นกัน ครอบครัวของดิฉันเห็นว่าสะดวกจึงย้ายเข้ามาอยู่ตรงนี้...” (ปราณี สว่างกิจ, สัมภาษณ์, 2560)

รูปภาพที่ 141 แผนที่อาณาเขตของกลุ่มผู้อยู่อาศัยใหม่ และแนวเส้นทางการคมนาคม
(ที่มา : แผนที่จากการวิเคราะห์ โดยผู้วิจัย, 2560)

การเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่

สภาพพื้นที่ภายในเกาะศาลเจ้า จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2495 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน พบว่าในอดีตบริเวณนี้ยังเป็นแปลงเกษตรกรรม และมีลักษณะเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำ ตัวอย่างการเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่ คุณรพีพร สาทประเสริฐ ผู้อยู่อาศัยชาวชุมชนเกาะศาลเจ้า ซึ่งแต่เดิมเป็นชาววัดมณฑป เล่าให้ฟังว่า

“...แต่เดิมตรงนี้เขาทำสวนผัก ปลูกกุยช่าย แล้วพอแม่พี่มาซื้อที่นี่ก็ไม่ได้ปลูกกุยช่าย ต่อแล้ว เราไม่ถนัด ก็เปลี่ยนไปปลูกกล้วย กล้วยหอม ฝรั่งเวียดนาม แล้วก็พวกไม้ประดับ...”
(รพีพร สาทประเสริฐ, สัมภาษณ์, 2560)

สอดคล้องกับคำบอกเล่าของคุณ ปราณี สว่างกิจ ว่า

“...เมื่อก่อนดิฉันทำนา ก็ปลูกข้าว ส่วนแถวนี้ทำสวนปลูกมะเขือแตงกวา ขิง ข่า ตะไคร้ ใบ มะกรูด กล้วย มะม่วง ะส่วนมาก ไม่เหมือนกับพวกฝั่งนู้นที่เขาจะปลูกต้นไม้ใหญ่ ...” (ปราณี สว่างกิจ, สัมภาษณ์, 2560)

การปลูกสร้างที่อยู่อาศัย/ สถาปัตยกรรม

บ้านหลายหลังบริเวณนี้ มีลักษณะการปลูกบ้านคล้ายกับผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมบริเวณด้านในเกาะศาลเจ้า กล่าวคือปลูกบ้านบนพื้นที่ขึ้นแฉะ เป็นบ้านยกพื้นโดยปักเสาลงไปใต้น้ำ แต่มาปรับปรุงสภาพที่ดินให้เป็นที่บกเพิ่มขึ้นจึงถมที่ดินให้สูงกว่าระดับเดิม ตัวอย่างเช่นบ้านคุณรพีพร สาทประเสริฐ หลังจากซื้อที่ดินต่อจากครอบครัวของผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมในชุมชน และพัฒนาที่ดินเพื่อปลูกสวนไม้ประดับ ซึ่งเป็นรูปแบบการทำสวนที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในอดีต โดยการปรับตัวและใช้ประโยชน์จากองค์ประกอบทางกายภาพทั้งรูปแบบเก่าและใหม่ ปลูกสร้างอาคารคอนกรีตเสริมเหล็กแบบร่วมสมัย แต่ยกพื้นเพื่อหนีฤดูน้ำหลากเล็กน้อยบริเวณริมคลองบางระมาด

รูปภาพที่ 142 รูปภาพที่ 143 ภาพถ่ายแสดงบ้านพักอาศัยของผู้อยู่อาศัยกลุ่มใหม่

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

การสัญจร

เช่นเดียวกับผู้อยู่อาศัยกลุ่มอื่นๆ การเดินทางถูกเปลี่ยนมานิยมการสัญจรทางบกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ทางน้ำถูกมองว่ามีความสะดวกน้อยกว่าและใช้เวลามากกว่า โดยเฉพาะเมื่อต้องออกไปนอกย่าน อดีตผู้อยู่อาศัยกลุ่มนี้ใช้เรือในชีวิตประจำวันเป็นหลัก และใช้บริการท่าเรือที่เกาะศาลเจ้า ดังเช่นคำให้สัมภาษณ์ของคุณประสิทธิ์พร สว่างกิจว่า

“ก่อนที่จะมีรถก็นั่งเรือหางยาวไปลงท่าพระจันทร์ แล้วนั่งรถเมล์ต่อไปทำงานตรงเพลินิจิต ส่วนลูกก็นั่งด้วยกันไปเรียนฝั่งกรุงเทพฯ จะมีรถก็ตอนที่มิถุนกับที่จอดรถกับวัดทองนี้แหละ” (ประสิทธิ์พร สว่างกิจ, สัมภาษณ์, 2560)

แต่ในปัจจุบัน ผู้อยู่อาศัยทั้งหมดใช้ทางเดินภายในชุมชน และจอดรถยนต์ในจุดรับฝากรายเดือนบริเวณหลังวัดจำปา นอกจากนี้ยังใช้รถจักรยานยนต์และรถโดยสารประจำทางจากวัดจำปาเดินทางออกสู่ภายนอก

รูปภาพที่ 144 รูปภาพที่ 145 ภาพถ่ายแสดงเส้นทางสัญจรของผู้อยู่อาศัยกลุ่มใหม่
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

4.2.5.2 ลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจ

หลายครอบครัวเมื่อย้ายเข้ามาอยู่อาศัยยังชุมชนเกาะศาลเจ้าแล้ว ไม่ได้ประกอบอาชีพทำสวนในแบบเดิม แต่ใช้ความสะดวกในการติดต่อและเดินทางสู่ภายนอกในระยะนั้นเป็นปัจจัยที่เลือกที่ดินบริเวณนี้เป็นที่อยู่อาศัย คุณประสิทธิ์พร สว่างกิจ ให้สัมภาษณ์ว่า

“...จริงๆ แล้วนี่ก็ยิ่งถือว่ามาปลูกบ้านไกลที่ทำงานนะ ที่บ้านนี้ทุกคนออกไปทำงาน ไปเรียนฝั่งพระนครหมดเลย เมื่อก่อนก็ถือว่าไกลมาก แต่ว่าที่เลือกอยู่ตรงนี้ก็เพราะว่าภรรยาเขาเป็นคนแถวนี้ ก็ยังผูกพันกับย่านนี้อยู่ เมื่อก่อนเขายังไปมาหาสู่กับญาติที่

น้องเขาแถวๆ วัดโพธิ์ได้ แต่เดี๋ยวนี้แถวนั้นก็เปลี่ยนไปเยอะแล้วนะ เขาก็แยกย้ายไปอยู่ที่อื่นกันหลายบ้านแล้ว...” (ประสิทธิ์พร สว่างกิจ, สัมภาษณ์, 2560)

เนื่องจากกลุ่มผู้อยู่อาศัยใหม่นี้ย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ไม่เกิน 40 ปี ความสัมพันธ์ทางสังคมจึงมีลักษณะเป็นเพื่อนบ้านภายในชุมชนเดียวกัน มากกว่ามีความใกล้ชิดแบบเครือญาติดังเช่นกลุ่มผู้อยู่อาศัยกลุ่มอื่นๆ คุณรพีพร สาทประเสริฐ ให้สัมภาษณ์เกี่ยวกับเรื่องความสัมพันธ์กับชุมชนว่า

“...ชุมชนเรารู้จักกันนะ ทางนั้นเขาจะรวมกันในหมู่พี่น้องหลายๆ บ้านซะส่วนใหญ่ของพี่มีอีกกลุ่มหนึ่งไปรวมกันที่วัด คล้ายๆ สหกรณ์ ลงหุ้นกันคนละ 500 แล้วก็ทำดอกไม้จันทน์ ทำขนมไปขาย ได้เงินแล้วก็เอามันปันกัน เวลาวัดมีงานพี่ก็ไปช่วย วันพระหรือวันที่พี่ว่าง ส่วนใหญ่ศูนย์รวมของพี่คือที่วัด เพราะหลวงพ่อก่อนกระจายเสียง เวลาถึงงานประจำปี งานวันเด็ก เตรียมกิจกรรม ก็จะมีกลุ่มของพี่ที่วัดเป็นอีกกลุ่มหนึ่ง อย่างพี่รู้สึกว่ายังอยากให้รวมกันที่วัด เพราะวัดเขาก็ยังมีกิจกรรมอยู่ เลี้ยงอาหาร โรงทาน...” (รพีพร สาทประเสริฐ, สัมภาษณ์, 2560)

สอดคล้องกับความคิดเห็นของคุณประสิทธิ์พร สว่างกิจ ที่ให้สัมภาษณ์เกี่ยวกับการรวมกลุ่มที่วัดจำปาและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นว่า

“...บ้านผมตอนนี้ก็ถือว่าทำบุญเป็นคนวัดจำปาไปแล้ว วัดจำปานี้ะแต่ก่อนมีแต่คนในพื้นที่ รู้จักกันหมด แต่เดี๋ยวนี้มาจากไหนก็บ้างก็เริ่มไม่รู้แล้ว คนเยอะขึ้น ยิ่งตอนนี้เจ้าอาวาสท่านทำโบสถ์ใหม่ ก็จะมีคนจากข้างนอกมาทำบุญมากขึ้น...” (ประสิทธิ์พร สว่างกิจ, สัมภาษณ์, 2560)

จากคำสัมภาษณ์และการลงพื้นที่ศึกษา แสดงให้เห็นว่าผู้อยู่อาศัยบริเวณนี้เป็นกลุ่มที่มีความสัมพันธ์กับวัดจำปา มากกว่าชุมชนทางเกาะศาลเจ้า ดังนั้นกิจกรรมการรวมกลุ่มและพบปะกันระหว่างสมาชิกของชุมชน จึงเกิดขึ้นที่วัดเป็นหลัก

4.2.5.3 การจัดการทรัพยากร

ด้วยทรัพยากรซึ่งเป็นต้นทุนทางกายภาพที่มี ครอบครัวที่ผู้วิจัยพบว่ามีการใช้ต้นทุนด้านต่างๆ ในการปรับตัวและพัฒนาการดำเนินชีวิตของตนเองขึ้นจากความสามารถของพื้นที่ คือครอบครัวของคุณรพีพร สาทประเสริฐ ในช่วงตั้งแต่รุ่นแม่ที่ย้ายมาจากวัดมณฑป โดยเล่าให้ฟังจากเบื้องบริเวณที่อยู่วัดมณฑปนั้นมีชุมชนเริ่มหนาแน่นแล้ว ที่ดินตอนนั้นมีราคาแพง แม่ต้องเช่าเขาอยู่ พอย้ายมาบริเวณนี้ก็มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง

“...พอแม่พี่มาซื้อนี้ก็ไม่ได้ปลูกกุยช่ายต่อเหมือนที่แต่ก่อนตรงนี้ทำแล้ว เราไม่ถนัด เราก็ไปปลูกกล้วย กล้วยหอม ฝรั่งเวียดนาม แล้วก็พวกไม้ประดับ ไม้แปลกๆ พวก ปาล์ม ประง ที่แม่สร้างฐานมาได้ก็เพราะต้นไม้เนาะ ขยายของนี่คนล้อมร้านเลยนะ ตอนช่วงว่านฝักทองค้ำตั้ง เราก็ใช้การสังเกตนะว่าต้นแบบนี้เวลามันออกแล้วมันจะสวย ต้นละเป็นแสนคนยังซื้อกันเลย อย่างกับขายทองเลย เมื่อก่อนที่สนามหลวงจะย้ายเอาไปขายตรงใกล้กับพระแม่ธรณีตรงข้ามโรงแรมรัตนโกสินทร์ แม่พี่ใช้อาศัยจากประสบการณ์ แล้วมันกิ่งอกงามดีนะที่ตรงนี้ ใครไม่รู้ก็แปลกใจว่าทำไมฐานะของเรามันกระโดดขึ้นไปได้ขนาดนั้น จริงๆ แล้วมันก็เพราะการมาทำต้นไม้ตรงนี้นั่นแหละ...” (รพีพร สาทประเสริฐ, สัมภาษณ์, 2560)

การขนส่งต้นไม้จากบ้านไปยังตลาดนัดสนามหลวงในอดีตคุณรพีพรเล่าว่า

“...แต่ก่อนนี้ปลูกต้นไม้กระถาง ต้องเอาลงเรือแล้วเอาไปขึ้นรถที่วัดทอง แล้วค่อยต่อไปสนามหลวง เมื่อก่อนจะว่ากันดารก็กันดารนะ ถ้ามีดีแล้วนี่ลำบากมากเลย นานกว่านั้นก่อนจะมีเส้นบรม (ถนนบรมราชชนนี - ผู้วิจัย) ถ้าจะเดินไปข้างนอกนี่ต้องเดินไปทางรถไฟ ไปลงข้ามเรือค่อยไปทางตลิ่งชันทางโน้น เดียวนี้สะดวกแล้วตั้งแต่มีทางรถ ได้พระครูท่านมาขอทางเดินออกจากทางสวนเก่าข้างละ 2 เมตร ก็ได้ทางรถมา สะดวกขึ้นมากเลยนะ คนเจ็บไข้ได้ป่วย จะคลอตุ๊ก ก็ช่วยชีวิตได้เยอะ ครอบครัวคุณดู่ (คุณทวีศักดิ์ หว่างจันทร์) มาทำที่จอดรถตรงนี้เราก็โชคดีจอดรถใกล้บ้านกว่าคนอื่น ยังมีทางด่วนลอยฟ้า แล้วเดี๋ยวนี้ยังสะดวกใหญ่เลยมีทางด่วนศรีรัชแล้ว พี่ขึ้นแต่ทางด่วนศรีรัช แล้วก็ไปลงขายต้นไม้ที่จตุจักร ก็ยิ่งสะดวกขึ้น...” (รพีพร สาทประเสริฐ, สัมภาษณ์, 2560)

รูปภาพที่ 146 รูปภาพที่ 147 ภาพถ่ายแสดงพื้นที่สวนไม้ประดับของคุณรพีพร สาทประเสริฐ

(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

จากคำสัมภาษณ์แสดงให้เห็นว่า ครอบครัวของคุณรพีพร สาทประเสริฐ ใช้ต้นทุนด้านต่างๆ ที่ตนเองมีในการปรับตัวและพัฒนาพื้นที่ เพื่อให้ครอบครัวยังสามารถประกอบอาชีพเกษตรกรรมและ

ยกระดับฐานะของครอบครัวได้ โดยไม่ได้มองเห็นว่าการขยายเติบโตของเมืองนั้นเป็นปัญหาในการดำเนินชีวิต แต่เป็นโอกาสที่จะได้รับการอำนวยความสะดวกในด้านต่างๆ ส่งผลให้ครอบครัวของคุณรธีพร สาทประเสริฐ ยังคงดำรงวิถีชีวิตของการทำเกษตรกรรมในพื้นที่ชุมชนเกาะศาลเจ้าที่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตได้

4.2.5.4 วิกฤตและโอกาส

อย่างไรก็ตามในสภาพแวดล้อมปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไป แปลงที่ดินภายในครอบครัวของคุณรธีพร สาทประเสริฐ ก็ได้รับความเดือดร้อนจากข้อจำกัดที่เกิดขึ้นของที่ดินโดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหลังเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ปี พ.ศ. 2554 ดังคำสัมภาษณ์ของคุณรธีพร สาทประเสริฐว่า

“...ที่พี่มีอยู่ประมาณ 5 ไร่ เมื่อก่อนปลูกต้นไม้ แต่พอน้ำท่วมปี 54 เลยไม่อยากทำต้นไม้ เพราะมันเป็นทีลุ่ม คือ เมื่อก่อนมันไม่เท่าไรหรือเพราะว่าตรงนี้มีท่อน้ำที่ขุดแต่ก่อนพอน้ำมามันก็ลงท่อน้ำหมด ทีนี้พอที่ข้างๆ เขาถมปุ๊บก็ลงที่พี่หมดเลย น้ำมันก็เลยท่วมคือถ้าฝนไม่ตกมันก็ไม่เท่าไร แต่ฝนตกน้ำจะท่วม พี่ก็ต้องใช้วิธีเปิดปั๊มน้ำเอา มันก็ไม่ได้ท่วมมากหรอกนะ ก็พออยู่ได้ ต้นไม้พี่มันเป็นไม้กระถาง ไม้ประดับ สับประรดสี ตายหมดเลย ปลูกมะนาวอะไรแบบนี้ แต่พี่ก็คงปลูกอีก แต่คงไม่ได้เอาไปขายแล้ว เพราะมีอีกที่หนึ่งทีนครปฐมเป็นที่ใหญ่ 20 กว่าไร่ ก็ปลูกที่นู่นเลย แต่ส่วนใหญ่พยายามปรับปรุงไง แต่ว่ามีปัญหาว่าถนนเข้าไม่ถึง ก็จะมีปัญหาเรื่องว่าเอารถเข้ามาถนดินก็ไม่ได้ เอามาโคมาตัก อยากทำแต่ติดปัญหาตรงนั้น เราก็อยากพัฒนาจุดให้น้ำมันลงไปบ่อยเลย ไม่ต้องมาท่วมทั้งปี อยากจัดภูมิทัศน์แต่น้ำมันก็ยังท่วมอยู่...” (รธีพร สาทประเสริฐ, สัมภาษณ์, 2560)

สำหรับสิ่งที่ครอบครัวผู้อยู่อาศัยในแถบนี้เห็นเป็นปัญหาในภาพรวม คือการเข้าไม่ถึงทรัพยากรและการรวมกลุ่มที่เกิดขึ้นภายในชุมชนเกาะศาลเจ้านั้น ผู้อยู่อาศัยบางรายให้ข้อคิดเห็นไว้ว่า

“...การบริหารจัดการชุมชนยังไม่ทั่วถึง และรู้สึกว่ายังกระจุกตัวอยู่ทางฝั่งแถบนั้น เขาจะรวมกลุ่มทำแต่ฝั่งตรงโน้น มันยังไม่ค่อยมีความสมดุลกัน นานๆ ถึงจะมาแถวนี้ซักทีหนึ่ง...” (ไม่ประสงค์ออกนาม, สัมภาษณ์, 2560)

ซึ่งสอดคล้องกับความคิดเห็นของคุณทวิศักดิ์ ห่วงจันทร์ ประธานชุมชนเกาะศาลเจ้าว่า การบริหารจัดการชุมชนนั้นเป็นสิ่งที่ตนเองไม่สามารถจัดการเพียงคนเดียวหรือในกลุ่มพี่น้องได้ แต่ต้อง

อาศัยการร่วมมือจากคนในชุมชน ซึ่งการจัดการชุมชนนั้นเป็นเรื่องละเอียดอ่อน จึงเริ่มจากคนที่มีความพร้อมก่อนแล้วเพิ่มขึ้นในอนาคต

รูปภาพที่ 148 รูปภาพที่ 149 ภาพถ่ายแสดงสภาพปัญหาน้ำท่วมขังของบ้านคุณรพีพร สาทประเสริฐ
(ที่มา : ภาพถ่ายโดยผู้วิจัย, 2559)

บทที่ 5

บทสรุปการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรม

ในบทนี้จะกล่าวถึงบทสรุปจากการศึกษาพัฒนาการของภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน การวิเคราะห์โครงสร้างขององค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรม และปัจจัยแห่งการดำรงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรม โดยใช้ภูมิปัญญา วัฒนธรรม และการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

จากคำถามของงานวิจัย

“ปัจจัยใดที่ส่งผลต่อการดำรงอยู่ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในปัจจุบัน ชุมชนมีข้อตกลงหรือวิธีการร่วมกันอย่างไรในการปรับตัวและจัดการการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น”

5.1 สรุปพัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้า

เพื่อความเข้าใจผลลัพธ์อันเกิดจากการทำงานร่วมกันของผู้คนในชุมชนโดยใช้ศักยภาพเชิงวัฒนธรรมและบริบทสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ภายใต้โอกาสและข้อจำกัดที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา เป็นมรดกทางวัฒนธรรมร่วมที่ชุมชนสืบทอดและปรับตัวมาหลายชั่วอายุคน นำมาสู่ต้นทุนในการเป็นปัจจัยของการปรับตัวและการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรมของผู้อยู่อาศัยในพื้นที่ปัจจุบันซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงในทุกๆด้านอย่างรวดเร็ว

ยุคที่ 1 : การก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมสมัยอยุธยา - การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2

(ราวพุทธศตวรรษที่ 21 - พ.ศ.2310)

เป็นยุคแห่งการก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนเกาะศาลเจ้า ในช่วงเวลาเดียวกับการก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมของย่านตลิ่งชันและสวนยกร่องลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี จากการที่ผู้คนเริ่มตั้งถิ่นฐานในบริเวณระบบเครือข่ายทางน้ำมากขึ้น โดยเริ่มต้นจากริมคลองชักพระและคลองบางกอกน้อยซึ่งเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมที่เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นขึ้น จึงเกิดการขุดคลองสายรองเพื่อดึงทางน้ำเข้ามาใช้และจัดการน้ำให้ได้ในแต่ละปี เป็นแบบแผนการกำเนิด ของบางในย่านตลิ่งชันเกิดการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ริมคลองบางระมาดและคลองบ้านไทรซึ่งเป็นคลองสายรองโดยการปลูกที่

อยู่อาศัยบนที่ดอนริมตลิ่ง เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนริมทางสัญจรทางน้ำ มีวัดและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ทางธรรมชาติเป็นศูนย์รวมทางความเชื่อของชุมชน พัฒนาพื้นที่ลุ่มหลังตลิ่งโดยการขุดท้องร่องสวนและถมร่องสวนเพื่อบริหารจัดการน้ำให้สามารถปลูกไม้ยืนต้นได้ตลอดปี หลังจากนั้นจึงพัฒนาที่ลุ่มที่ไกลออกไปเป็นพื้นที่ทำนา ระยะเวลาของการก่อเกิดภูมิทัศน์วัฒนธรรมนี้สันนิษฐานว่าเป็นการทำเกษตรกรรมเพื่อดำรงชีพเป็นหลัก มีการจัดการดูแลพื้นที่ขนาดเล็กโดยสมาชิกในครอบครัว ระบบทางวัฒนธรรมแบบชุมชนกลุ่มใหญ่ยังคงมีบทบาทต่อการจัดการพื้นที่และวิถีชีวิตน้อย

ยุคที่ 2 : ชุมชนชาวสวนสมัยธนบุรี - ก่อนการตัดถนนบรมราชชนนี

(พ.ศ.2310 - พ.ศ.2522)

หลังจากเหตุการณ์เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 การตั้งถิ่นฐานภายในย่านและรูปแบบการจัดการทางสังคมถูกเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ เมื่อมีผู้อยู่อาศัยในพื้นที่มากขึ้น รวมถึงมีความต้องการด้านอาหารเพิ่มมากขึ้นจากการสถาปนาราชธานีใหม่ ระบบทางวัฒนธรรมแบบชาวสวนจึงมีบทบาทอย่างเด่นชัดในการส่งเสริมให้ชุมชนร่วมกันบริหารจัดการพื้นที่และทรัพยากรบนข้อจำกัดของกำลังคนที่มีสภาพภูมิอากาศและฤดูกาลที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดปี ในยุคนี้จุดประสงค์ในการทำเกษตรกรรมไม่เพียงแต่เพื่อดำรงชีพภายในครอบครัวและชุมชนเท่านั้น แต่ยังเพื่อส่งออกผลผลิตไปซื้อขายแลกเปลี่ยนกับผู้คนในถิ่นอื่น ขนาดพื้นที่เกษตรกรรมทั้งพื้นที่สวนและพื้นที่นาในแต่ละครอบครัวมีขนาดใหญ่ขึ้นจนไม่สามารถบริหารจัดการภายในครอบครัวเพื่อให้ทันฤดูกาลที่เปลี่ยนแปลงไปได้ การรวมกลุ่มร่วมกันทำงานระหว่างเพื่อนบ้านและสมาชิกในชุมชนจึงเข้ามามีส่วนสำคัญในการขับเคลื่อนระบบเกษตรกรรมของคนทั้งย่าน เมื่อเวลาผ่านไปอย่างยาวนานจึงเกิดเป็นจารีต ขนบธรรมเนียม ประเพณี และค่านิยมที่มีความสำคัญในการดำรงชีวิตจนไม่สามารถแยกออกจากวิถีชีวิตประจำวันได้ ในยุคนี้นับว่าระบบนิเวศทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมมีความสมบูรณ์มากที่สุด จากระบบเครือข่ายทางน้ำที่กระจายไปทั่วทั้งย่าน ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่การทำงานของมนุษย์ที่ยึดโยงกับความสมดุลของระบบนิเวศทางธรรมชาติ ระยะเวลาที่ภูมิทัศน์วัฒนธรรมมีความสมบูรณ์ที่สุดนี้ นอกจากเป็นการทำเกษตรกรรมเพื่อดำรงชีพในชีวิตประจำวันเป็นหลักแล้ว ยังประกอบอาชีพเพื่อค้าขายและส่งออกผลผลิตไปยังภายนอกชุมชน มีการจัดการดูแลพื้นที่ขนาดใหญ่ที่มากกว่าความสามารถในการจัดการจากสมาชิกในครอบครัว ระบบทางวัฒนธรรมแบบชุมชนกลุ่มใหญ่จึงมีบทบาทต่อการจัดการพื้นที่และวิถีชีวิต

ยุคที่ 3 : การตัดถนนบรมราชชนนี - ภาวะการเลือนหายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม

(พ.ศ.2522 - พ.ศ.2553)

จากการขยายเมืองสู่พื้นที่ฝั่งตะวันตกของกรุงเทพมหานคร ภาวะประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ความต้องการด้านที่อยู่อาศัย การเปลี่ยนแปลงระบบการคมนาคมจากทางน้ำเป็นทางบก และนโยบาย การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในระดับชาติ ส่งผลให้เกิดการตัดถนนบรมราชชนนีและถนนสายอื่นๆ ตามมา พื้นที่เกษตรกรรมถูกขายและพัฒนาเป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ทางการค้าและการอยู่อาศัยเพื่อ ตอบรับกับวิถีชีวิตเมืองมากขึ้น ส่งผลต่อลักษณะทางกายภาพ ระบบนิเวศทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมถูก เปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ยังเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม จากการติดต่อสื่อสารและ การเดินทางที่สะดวกรวดเร็วขึ้น นำมาซึ่งการอพยพ ย้ายถิ่นฐานและการมีปฏิสัมพันธ์กับสังคม ภายนอก การยกระดับทางการศึกษาของลูกหลานเกษตรกร ส่งผลให้โลกทัศน์และค่านิยมในการ ดำเนินชีวิตแตกต่างไปจากบรรพบุรุษ คนรุ่นใหม่ปฏิเสธการสืบทอดวิถีชีวิตชาวสวนที่บรรพบุรุษปฏิบัติ สืบต่อเนื่องกันมา สภาพการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ส่งผลให้ภูมิทัศน์วัฒนธรรมดั้งเดิมเกิดการ เปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง และบางส่วนเริ่มสูญสลายไปในที่สุด ระยะเวลาที่ภูมิทัศน์วัฒนธรรมใน ภาพรวมเริ่มสูญสลายนี้ การทำเกษตรกรรมเพื่อดำรงชีพในชีวิตประจำวันเป็นหลักและการ ประกอบอาชีพเพื่อค้าขายและส่งออกผลผลิตไปยังภายนอกชุมชน ลดลงอย่างตัวเนื่อง จากการ เปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมภายนอก ความคิดและค่านิยมจากภายในที่แตกต่างจากอดีต ส่งผลให้ การจัดการดูแลพื้นที่ขนาดใหญ่ที่มากกว่าความสามารถในการจัดการจากสมาชิกในครอบครัวโดย ระบบทางวัฒนธรรมแบบชุมชนกลุ่มใหญ่ดังเช่นในอดีตไม่สามารถทำได้อีกต่อไปเนื่องจากขาด แรงงาน วิถีและความสัมพันธ์ของชุมชนในภาพรวมที่ยึดโยงด้วยวิถีชีวิตแบบสังคมเกษตรกรรมจึง ค่อยๆหมดไป

ยุคที่ 4 : การรวมกลุ่มฟื้นฟูชุมชน - ปัจจุบัน (พ.ศ.2553 - พ.ศ.2560)

จากสภาพการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดระยะเวลา 30 ปีที่ผ่านมา สภาพปัญหาที่รุนแรง ครอบคลุมส่งผลให้เกิดสภาวะเกินขีดความสามารถในการรองรับและปรับตัวในระดับวิถีชีวิตของชุมชน แบบดั้งเดิม ผู้อยู่อาศัยในชุมชนที่เล็งเห็นสภาพปัญหา จึงเริ่มการรวมกลุ่มในการจัดการแก้ไขปัญหา และพัฒนาพื้นที่ไปสู่แนวทางแบบใหม่ โดยใช้ปัจจัยและต้นทุนด้านต่างๆที่มีพื้นที่หลังจากการพัฒนาภูมิ ทัศน์วัฒนธรรมในอดีตที่แตกต่างกันมาใช้ในการแก้ปัญหา ซึ่งแสดงออกมาในรูปแบบของลักษณะทาง กายภาพ การจัดการพื้นที่ภายในแปลงที่ดิน การปรับตัวทางด้านวิถีชีวิต รวมถึงแสดงออกมาใน ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของผู้อยู่อาศัยที่แตกต่างกัน นอกจากนี้ยังเกิดความร่วมมือระหว่าง

กลุ่มคนในชุมชนเพื่อแลกเปลี่ยนทรัพยากร เป็นกิจกรรมการรวมกลุ่มทำงานในรูปแบบใหม่บนวิกฤตและโอกาสในปัจจุบัน เมื่อเกินความร่วมมือที่สร้างชุมชนที่เข้มแข็งแล้วจึงเชื่อมโยงทุนทางสังคมสู่ภายนอกชุมชนในระดับต่างๆ ทั้งในรูปแบบของความร่วมมือระหว่างชุมชน ความร่วมมือระหว่างองค์กร และความร่วมมือระหว่างชุมชนและสถาบันของรัฐ ระยะที่ภูมิทัศน์วัฒนธรรมและชุมชนได้รับการฟื้นฟูในรูปแบบใหม่นี้ พื้นที่สำหรับการทำเกษตรกรรมไม่เพียงใช้เพื่อการค้าขายและส่งออกผลผลิตไปยังภายนอกชุมชน แต่ยังใช้เพื่อการแปรรูปสินค้าและเป็นแหล่งท่องเที่ยวและพื้นที่เรียนรู้วิถีชีวิตของท้องถิ่น พื้นที่ทางการเกษตรและการถือครองที่ดินที่ลดลงอย่างต่อเนื่องจากการทยอยขายที่ดินให้แก่บุคคลภายนอกชุมชนและการแบ่งแปลงที่ดินให้แก่ทายาทที่เพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้การจัดการดูแลพื้นที่ขนาดเล็กโดยสมาชิกในครอบครัวมีความจำเป็นที่จะต้องได้ผลผลิตที่มีประสิทธิภาพและความคุ้มค่าสูงสุด การเพิ่มมูลค่าให้แก่ผลิตภัณฑ์จึงเข้ามามีบทบาทสำคัญ รวมถึงกิจกรรมรูปแบบใหม่ที่เข้ามาส่งเสริมการรวมกลุ่มระหว่างครัวเรือนและชุมชน ที่จะช่วยส่งผลให้การสูญสลายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นไปได้อย่างช้าลง และเกิดความตระหนักรู้ถึงคุณค่าของชุมชนจากผู้อยู่อาศัยภายในชุมชนและบุคคลภายนอกได้มากขึ้น

5.2 สรุปลักษณะประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้าในปัจจุบัน

จากการศึกษาและวิเคราะห์พัฒนาการภูมิทัศน์วัฒนธรรมในแต่ละยุคของชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร พบว่าองค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เป็นตัวแปรสำคัญ อันส่งผลให้เกิดความแตกต่างทางด้าน การปรับตัวและจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของผู้อยู่อาศัย กลุ่มต่างๆ ได้แก่ รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน การเปลี่ยนแปลงพื้นที่เกษตรกรรม สิ่งปลูกสร้างและสถาปัตยกรรม ระบบโครงข่ายการสัญจร ลักษณะทางสังคม ลักษณะทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม ประเพณี ซึ่งองค์ประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมเหล่านี้เป็นบริบทที่ชุมชนใช้เป็นพื้นฐานไปสู่การพัฒนาความสามารถในการรวมกลุ่มและปรับตัว ก่อให้เกิดผลแห่งการดำเนินชีวิตต่อไป จากการประยุกต์แนวความคิดเกี่ยวกับภูมิทัศน์วัฒนธรรม และความสามารถในการปรับตัวของชุมชน ผู้วิจัยสามารถสรุปลักษณะประกอบภูมิทัศน์วัฒนธรรมในปัจจุบันตามลักษณะต่างๆได้ ดังนี้

5.2.1 ลักษณะทางกายภาพ

รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน แบ่งออกเป็น 3 ลักษณะใหญ่ ประกอบด้วย การตั้งถิ่นฐานตามแนวทางการสัญจร (Linear Settlement) ทางสัญจรทางน้ำจากรูปแบบในอดีต ได้แก่ กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมริมคลองบ้านไทรและคลองบางระมาดทั้ง 2 ฝั่ง ทางสัญจรทางบก ได้แก่กลุ่มบ้านบริเวณแนวทางสาธารณะกลางเกาะศาลเจ้า กลุ่มบ้านที่ปลูกตามแนวทางเดินระหว่างชนิดสวน และกลุ่มบ้านริมทางสาธารณะกลางสวน การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม (Clustered Settlement) ได้แก่ กลุ่มผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมบริเวณคู้้งน้ำด้านในเกาะศาลเจ้า กลุ่มครอบครัวบ้านสวนที่ปลูกบ้านเพิ่มเติมภายในชนิดริมคลอง การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย(Dispersed or Scattered Settlement) ได้แก่ กลุ่มผู้อยู่อาศัยที่ปลูกบ้านภายในชนิดสวน และกลุ่มผู้อยู่อาศัยใหม่ที่เข้ามาซื้อที่ดินซึ่งเป็นพื้นที่สวนจากผู้อยู่อาศัยดั้งเดิมปลูกสร้างที่ผู้อยู่อาศัย แต่ยังคงมีความสัมพันธ์กับชุมชน และเป็นสวนหนึ่งของชุมชนในปัจจุบัน

พื้นที่เกษตรกรรม พื้นที่เกษตรกรรมในปัจจุบันเหลือเพียงพื้นที่สวน ส่วนพื้นที่นา นั้นถูกขายและเปลี่ยนแปลงไปทั้งหมดแล้ว พื้นที่เกษตรกรรมประเภทสวนที่เหลืออยู่ ประกอบด้วยพื้นที่เกษตรกรรมปลูกพืชเชิงเดี่ยว มีทั้งแบบไม้ยืนต้นและพืชล้มลุก ได้แก่สวนมะพร้าว สวนกล้วย สวนมะม่วง สวนแก้วมังกร พื้นที่เกษตรกรรมปลูกพืชเชิงซ้อนแบบสวนผสม โดยปลูกทั้งไม้ยืนต้นและพืชล้มลุกในพื้นที่ รวมทั้งพืชผักสวนครัว พื้นที่เกษตรกรรมที่ปรับพื้นที่เป็นสวนไม้ดอกไม้ประดับ พื้นที่เกษตรกรรมที่ยังคงมีการทำสวนอยู่ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในแปลงที่ดินที่ยังคงมีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมต่อการทำสวนได้ กล่าวคือสามารถบำรุงรักษาระบบทางน้ำภายในได้โดยไม่เน่าเสีย สามารถมีเส้นทาง

การขนส่งผลผลิตออกจากสวนได้ ผู้ถือครองที่ดินมีความพร้อมในการประกอบอาชีพทำสวน หรือให้
ผู้ประกอบการใหม่เช่าพื้นที่ ในขณะที่พื้นที่เกษตรกรรมที่ถูกทิ้งร้างมักได้รับผลกระทบจากการ
เปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของที่ดินข้างเคียง ส่งผลให้การบำรุงรักษาเส้นทางน้ำไม่สามารถทำได้ เกิด
น้ำเน่าเสีย นอกจากนี้ยังเกิดจากผู้ถือครองที่ดินเปลี่ยนไปประกอบอาชีพอื่นนอกจากการทำสวน ซึ่ง
ส่งผลให้ที่ดินดังกล่าวถูกทิ้งร้าง

สิ่งปลูกสร้างและสถาปัตยกรรม ประกอบด้วยบ้านพักอาศัยแบบเรือนไม้เครื่องสับ
เป็นเรือนตามขนบวัฒนธรรมแบบชาวสวนดั้งเดิม ปลูกขนานทางน้ำ ตั้งอยู่บริเวณริมคลองบ้านไทร
และคลองบางระมาด มีอายุมากกว่า 40 - 50 ปี เป็นบ้านรุ่นที่เก่าที่สุดที่ยังเหลืออยู่ บ้านพักอาศัย
แบบร่วมสมัยยกพื้นมีเสาถาวร โดยเสาเกือบทั้งหมดตั้งอยู่บนพื้นที่ขึ้นแฉะหรือน้ำตื้น มีทั้งก่อสร้างด้วย
ไม้และคอนกรีตเสริมเหล็ก ส่วนใหญ่ตั้งอยู่บริเวณคู้้งน้ำด้านในพื้นที่เกาะศาลเจ้า และพื้นที่นอกเกาะ
บางแห่งที่ไม่ได้ปรับสภาพที่ดินมากนัก บ้านพักอาศัยแบบร่วมสมัย มีทั้งก่อสร้างด้วยคอนกรีตเสริม
เหล็กทั้งหลัง และครึ่งปูนครึ่งไม้ ตั้งอยู่บริเวณที่มีการปรับสภาพที่ดินด้วยการถมดินในพื้นที่แล้ว พบได้
ทั่วไปในชุมชน เป็นบ้านที่ตั้งอยู่ในที่แห้งและมีการจัดการภูมิทัศน์ภายในที่ดิน

ระบบโครงข่ายการสัญจร ปัจจุบันใช้การสัญจรหลัก 3 ประเภท ดังนี้

1) การสัญจรทางบก ถนนสายหลักที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่โดยตรง ได้แก่
ถนนบรมราชชนนี, ถนนราชพฤกษ์ และถนนพุทธมณฑลสาย 1 เป็นถนนที่ชุมชนใช้ในการติดต่อ
สัญจรกับพื้นที่ภายนอกในระดับเมือง โดยใช้รถยนต์ส่วนบุคคลและระบบขนส่งสาธารณะ ถนนสาย
รองและถนนสายย่อยที่ใช้สำหรับชุมชนและพื้นที่ใกล้เคียง คือ ถนนจำปากาญจนาภิเษก, ถนนฉิมพลี,
ถนนบรมราชชนนี ซอย 63 และถนนบรมราชชนนี 77 เป็นทางขนาดเล็กที่ชาวบ้านใช้สัญจรออกจาก
สวนด้วยทางเดินเท้าหรือยานพาหนะขนาดเล็ก เช่น จักรยานหรือจักรยานยนต์ สร้างแล้วเสร็จหลัง
การตัดถนนบรมราชชนนี

2) การสัญจรทางน้ำ ปัจจุบันเรือที่มีการสัญจรหลักในลำคลองสายต่างๆ
คือ เรือหางยาวที่เป็นเรือจ้าง เรือนักท่องเที่ยว และค้าขายซึ่งเหลือจำนวนไม่มากนักในพื้นที่ ส่วนเรือ
ของผู้อยู่อาศัยที่ยังคงใช้อยู่ในชีวิตประจำวัน คือกลุ่มชาวสวนที่อยู่ริมคลองบ้านไทรใช้ข้ามฟากเพื่อมา
ขึ้นรถที่หน้าวัดจำปา เป็นการสัญจรภายในชุมชนและระหว่างชุมชนในระดับย่านเป็นหลัก

3) การสัญจรทางเท้าและยานพาหนะขนาดเล็ก การใช้ทางเดินเท้าและยานพาหนะขนาดเล็ก เช่น จักรยานและจักรยานยนต์เป็นปัจจัยสำคัญภายในพื้นที่ชุมชนเกาะศาลเจ้า ชาวบ้านจะใช้ทางเดินระหว่างแปลงสวนขนาดความกว้างประมาณ 1-1.5 เมตร เป็นทางสัญจรไปมาหาสู่กันนอกจากทางเรือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่บริเวณในเกาะที่มีการอยู่อาศัยหนาแน่นจะใช้เป็นทางเดินระหว่างบ้าน การสัญจรทางเท้าและยานพาหนะขนาดเล็กมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆหลังจากการตัดถนนใหญ่ เมื่อต้องการออกไปยังนอกชุมชนโดยไปต่อระบบคมนาคมทางบกอื่นๆ ถนนทางเดินระหว่างสวนในอดีต ได้รับการปรับปรุงและใช้เป็นทางสาธารณะ โดยทางสาธารณะเหล่านี้มีลักษณะเป็นทางเดินแผ่นคอนกรีตเสริมเหล็ก

ผู้อยู่อาศัยภายในชุมชนเกาะศาลเจ้า ใช้ระบบโครงข่ายการสัญจรทั้ง 3 ประเภทนี้เชื่อมต่อการใช้งานในชีวิตประจำวันเข้าด้วยกัน ซึ่งส่งผลให้เป็นปัจจัยสำคัญหนึ่งที่ทำให้ชุมชนยังสามารถปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้ โดยนับตั้งแต่การใช้งานระดับพื้นที่ขนาดเล็ก เช่น ระหว่างครัวเรือนภายในชุมชน ยังคงใช้ทางเท้าและทางสัญจรของยานพาหนะขนาดเล็กระหว่างแปลงที่ดินซึ่งมีทั้งทางเดินสาธารณะและทางเดินส่วนบุคคล การใช้ทางสัญจรทางน้ำที่ยังคงสามารถใช้งานได้ดีในปัจจุบันเดินทางระหว่างชุมชนภายในย่าน และเชื่อมต่อเข้ากับลานจอดรถยนต์ส่วนบุคคล หรือท่ารถโดยสารสาธารณะที่นำไปสู่การสัญจรทางบกในระดับเมือง

5.2.2 ลักษณะทางสังคม

ในปัจจุบัน ดังที่กล่าวมาแล้วชุมชนเกาะศาลเจ้าเปลี่ยนจากสังคมเกษตรกรรมแบบชุมชนบท เข้าสู่สังคมเกษตรกรรมในเขตรองต่อเมือง-ชานเมือง และกำลังเข้าสู่สังคมอยู่อาศัยในเขตเมืองอย่างรวดเร็ว การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลต่อความสัมพันธ์ของผู้คนในทุกๆระดับ โดยสามารถจำแนกระดับความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้อยู่อาศัยได้ดังนี้

1) ลักษณะทางสังคมภายในครัวเรือน ยังคงมีลักษณะเป็นครอบครัวขยายขนาดใหญ่ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติใกล้ชิดมาก สมาชิกในครอบครัวยังอยู่รวมกันหลายรุ่นภายในบ้านหลังเดียวกัน เช่น กลุ่มผู้อยู่อาศัยบริเวณคั้งน้ำด้านในเกาะศาลเจ้า หากมีขนาดที่ดินมากครอบครัวจะปลูกเรือนอยู่บริเวณละแวกเดียวกันเป็นกลุ่มใหญ่ เช่น กลุ่มผู้อยู่อาศัยในกลุ่มบ้านสวนริมคลองบ้านไทรที่ปลูกบ้านรวมกลุ่มกันบริเวณที่ดอนริมตลิ่ง กลุ่มบ้านหว่างจันทร์ที่ปลูกเรือนบนขัณฑ์สวนเดิมของครอบครัว เป็นต้น

2) ลักษณะทางสังคมภายในชุมชน (ระหว่างครัวเรือนกับครัวเรือน)

หลังจากการลงแขกร่วมแรงทำเกษตรกรรมแบบประเพณีดั้งเดิมหมดไปตามสังคมเกษตรกรรมที่เลือนหาย ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างครัวเรือนก็เปลี่ยนแปลงไปด้วยตามผู้อยู่อาศัยในแต่ละกลุ่ม ความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นของชุมชนมีแนวโน้มสัมพันธ์กับลักษณะความหนาแน่นของพื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่หลังทางสังคมของครอบครัว กล่าวคือ กลุ่มที่มีความสัมพันธ์ภายในชุมชนอย่างแนบแน่นที่สุด คือ กลุ่มผู้อยู่อาศัยบริเวณคุ้งน้ำด้านในเกาะศาลเจ้าซึ่งมีความหนาแน่นสูง มีการใช้พื้นที่สาธารณะร่วมกันมาก และยังคงมีการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมประเพณีร่วมกันเป็นประจำ เกิดการพบปะซึ่งกันและกันของผู้อยู่อาศัยทุกรุ่น รองลงมาคือกลุ่มที่พัฒนาชุมชนสำหรับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบท้องถิ่นและมีบทบาทในการเป็นคณะกรรมการและผู้แทนชุมชน ซึ่งผู้อยู่อาศัยวัยทำงานของกลุ่มนี้มีส่วนสำคัญในการเชื่อมโยงผู้อยู่อาศัยกลุ่มต่างๆ เข้าด้วยกันเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง ส่วนกลุ่มผู้อยู่อาศัยที่มีความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านใกล้เคียง และกลุ่มอื่นๆ อยู่บ้างตามกิจกรรมและโอกาสในวาระต่างๆ แต่ในภาพรวมมีความเป็นเอกเทศสูง ได้แก่กลุ่มผู้อยู่อาศัยในกลุ่มบ้านสวนริมคลอง รวมถึงกลุ่มผู้อยู่อาศัยในแถบวัดจำปา นอกจากนี้ยังมีหลายครัวเรือนที่ในปัจจุบันอยู่เป็นเอกเทศภายในครอบครัวของตนเองเนื่องจากอาชีพและการดำเนินที่เปลี่ยนไป

3) ลักษณะทางสังคมภายในย่าน (ระหว่างชุมชนกับชุมชน) มักอยู่ใน

รูปแบบของการพึ่งพาและแลกเปลี่ยนปัจจัยด้านสาธารณูปโภคสาธารณูปการในการดำเนินชีวิตร่วมกันเป็นส่วนมาก เช่น การร่วมกันบริหารจัดการน้ำในระดับคณะกรรมการของชุมชนริมน้ำต่างๆ ในภาวะวิกฤต เช่น เหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ปี พ.ศ.2554 การบริจาคพื้นที่ทำถนนจำปากาญจนาภิเษกของชาวชุมชนวัดโพธิ์ วัดจำปา และเกาะศาลเจ้า การใช้ถนนทางเดินสาธารณะระหว่างชาวชุมชนวัดมะกอก วัดจำปาเกาะ-ศาลเจ้า และวัดทอง การเช่าลานจอดรถสาธารณะบริเวณหลังวัดจำปา และบริเวณวัดทอง เป็นต้น ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนภายในย่านที่เป็นรูปธรรมส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกิจกรรมภายในชุมชนที่สำคัญซึ่งเกิดขึ้นหลังจากพัฒนาชุมชนเกาะศาลเจ้าโดยคุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ ประธานชุมชนคนปัจจุบัน คือการทำกิจกรรมเส้นทางการท่องเที่ยวร่วมกับคุณชวน ชูจันทร์ ผู้บริหารตลาดน้ำคลองลัดมะยม และการเข้าร่วมกิจกรรมเครือข่ายภาคประชาสังคมร่วมกับประธานชุมชนอื่นๆ ในพื้นที่กรุงเทพมหานคร ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวเป็นปัจจัยสำคัญในการดึงดูดทุนเพื่อการพัฒนาต่างๆ เข้าสู่ชุมชน แต่อย่างไรก็ตาม ผู้มีบทบาทในการแสวงหากลุ่มคนจากภายนอกเหล่านี้ยังคงเป็นประธานและคณะกรรมการชุมชนเป็นหลัก ส่วนผู้อยู่อาศัยทั่วไปยังคงมีบทบาทรองลงมา

5.2.3 ลักษณะทางเศรษฐกิจ

ผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่ประกอบอาชีพภายนอกชุมชนเป็นหลัก โดยผู้คนวัยทำงานสามารถหารายได้เลี้ยงครอบครัวได้โดยไม่ต้องประกอบอาชีพเกษตรกรรม กลุ่มที่ยังคงประกอบอาชีพทำเกษตรกรรมที่เหลืออยู่ในพื้นที่จึงมีจำนวนลดน้อยลงอย่างต่อเนื่อง ส่วนใหญ่มักเป็นกลุ่มผู้สูงอายุที่เคยประกอบอาชีพทำสวนต่อเนื่องมาจากบรรพบุรุษ นอกจากนั้นก็มีครอบครัวที่ประกอบอาชีพค้าขายภายในชุมชนบ้างเล็กน้อย โดยลักษณะทางเศรษฐกิจจากที่ผู้วิจัยได้ได้ให้ความสนใจศึกษา 2 ประเภทหลักสามารถสรุปได้ดังนี้

ด้านเศรษฐกิจจากการประกอบอาชีพทำสวนในปัจจุบัน เนื่องจากสวนที่เหลืออยู่ไม่มีแรงงานจากการรวมกลุ่มลงแขกทำงานดังเช่นในอดีต จึงมีความจำเป็นที่จะต้องลดขนาดพื้นที่ทำสวนลง และเลือกชนิดพืชที่สามารถดูแลรักษาง่ายขึ้นแทน หลังจากสวนล่มในเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ ปี พ.ศ.2554 บางสวนเลือกปลูกพืชล้มลุกที่มีต้นทุนต่ำ ให้ผลผลิตเร็ว และดูแลน้อยกว่า เช่น สวนของครอบครัวทองใบ บางสวนเลือกปลูกพืชที่หลากหลายและให้มูลค่าที่เพิ่มมากขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับขนาดพื้นที่ และเลือกออกผลผลิตในฤดูกาลที่เป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่า เช่น ครอบครัวบุญจันทร์ บางสวนเลือกแปรรูปของสวนเป็นอาหารและนำไปขายยังแหล่งการค้าเองเพื่อเพิ่มมูลค่าอีกทางหนึ่ง เช่น บ้านแม่จวบ เป็นต้น

ด้านเศรษฐกิจจากการพัฒนาชุมชนและการท่องเที่ยว จัดเป็นรายได้เสริมเฉพาะช่วงวันเสาร์และวันอาทิตย์ ในกลุ่มบ้านหวางจันทร์รายได้จากการท่องเที่ยวนี้จัดว่ามีเพียงเล็กน้อยและใช้ในการเป็นเงินทุนหมุนเวียนสำหรับจัดการดูแลพื้นที่เป็นหลัก กลุ่มบ้านสวนจะสามารถสร้างรายได้จากการขายของสวนและผลิตภัณฑ์แปรรูปสำหรับขายนักท่องเที่ยว

จะเห็นได้ว่าเศรษฐกิจและเงินทุนที่สำคัญหลักของผู้อยู่อาศัยในชุมชนนั้น ได้มาจากการประกอบอาชีพในพื้นที่ภายนอกของผู้อยู่อาศัยวัยทำงาน โดยมีการประกอบอาชีพทำสวนและการท่องเที่ยวเป็นส่วนเสริม นอกจากนี้เป็นรายได้จากการให้เช่าและขายที่ดิน

5.2.4 วัฒนธรรมประเพณี

ลักษณะทางวัฒนธรรมประเพณี โดยทั่วไปชาวชุมชนเกาะศาลเจ้านับถือศาสนาพุทธและความเชื่อถือต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยหลักแล้วยังคงมีวัดจำปาเป็นพื้นที่สำหรับประกอบกิจกรรมทางศาสนาปฏิบัติเป็นประเพณีสืบต่อกันมาจากบรรพบุรุษ ตั้งแต่งานทำบุญ งานมงคลจนถึงงานอวมงคล โดยกลุ่มผู้อยู่อาศัยที่มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นกับวัดจำปามากที่สุดในปัจจุบัน คือกลุ่มผู้อยู่อาศัยบริเวณทิศตะวันตกและทิศใต้ของวัดจำปาซึ่งรวมถึงกลุ่มผู้อยู่อาศัยที่ย้ายเข้ามาราว 30-40 ปีก่อนตามที่ผู้วิจัยกำหนดว่าเป็นกลุ่มผู้อยู่อาศัยใหม่ด้วย กลุ่มผู้อยู่อาศัยเหล่านี้เป็นกำลังสำคัญในการประกอบกิจกรรม

ตามวันสำคัญทางศาสนาต่างๆ รวมถึงเป็นคณะกรรมการวัดฝ่ายฆราวาส การจัดสถานที่ ระดมเงินทุน และการดำเนินการฟื้นฟูตลาดน้ำวัดจำปาขึ้นมาใหม่ นอกจากกลุ่มที่ตั้งกล่าวมาแล้ว กลุ่มชาวมุขมนตรีและศาลเจ้าอื่นๆ จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมวันสำคัญทางศาสนา เป็นการพบปะและมีส่วนร่วมในกิจกรรมของผู้คนภายในชุมชนทั้งหมดและชุมชนให้เคียงบางส่วนที่ทำให้ผู้คนในย่านยังคงรู้จักกัน

อีกพื้นที่ที่สำคัญที่สุดอีกแห่งหนึ่งในการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมตามประเพณี คือ ศาลเจ้าพ่อจ้อยและเจ้าพ่อกุมภกรรณ บริเวณสามแยกคลองบ้านไทรและบางระมาดเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นตัวแทนสะท้อนความเชื่อเรื่องการนับถือและเคารพธรรมชาติของผู้คนในย่านนี้ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของชาวจีนที่มีอยู่ในวัฒนธรรมประเพณีของชาวมุขมนตรีด้วย ในช่วงราวเดือนพฤษภาคมของทุกปี จะมีการจัดงานบวงสรวงศาลเจ้าพ่อจ้อยและเจ้าพ่อกุมภกรรณ ซึ่งเป็นงานประเพณีที่ปฏิบัติสืบเนื่องยาวนานมากกว่าร้อยปี โดยความร่วมมือของชาวมุขมนตรีและศาลเจ้าและชุมชนใกล้เคียงในย่าน โดยกิจกรรมมีทั้งพิธีทำบุญเลี้ยงพระ และจัดมหรสพละครชาตรี โดยคืนแรกและคืนที่สองเป็นการจัดโดยชาวมุขมนตรี วันที่สามมักเป็นคณะที่ถูกจ้างมาเพื่อแก้บนศาลเจ้า ภายในงานจะเป็นการร่วมแรงของชาวมุขมนตรีในการทำกิจกรรมต่างๆ ด้วยความสมัครใจ ตั้งแต่การระดมเงินบริจาค เงินทำบุญศาลเจ้า การจัดสถานที่ ค่าใช้จ่ายต่างๆ รวมถึงการประกอบอาหารเลี้ยงผู้มาร่วมงาน เป็นงานประจำปีสำคัญที่สุดงานหนึ่งของชุมชนที่ช่วยส่งเสริมความสามัคคีและความสัมพันธ์ของคนในชุมชนให้แน่นแฟ้น

จะเห็นได้ว่าลักษณะทางวัฒนธรรมประเพณีที่ได้กล่าวมา เอื้อให้มีการใช้พื้นที่สาธารณะร่วมกันระหว่างผู้คนภายในชุมชน ขณะเดียวกันพื้นที่สาธารณะเหล่านี้ก็ยังคงถูกรักษาไว้ให้เป็นสาธารณะสมบัติส่วนกลางที่ชาวมุขมนตรีสามารถใช้ประโยชน์ได้ ซึ่งส่งผลให้ชุมชนยังคงสามารถรักษากิจกรรมที่เปรียบกับศูนย์ทางจิตใจของผู้อยู่อาศัย ทำให้ความรู้สึกเป็นคนของพื้นที่เดียวกันยังคงอยู่ ซึ่งเป็นส่วนทำให้เกิดความไว้วางใจและนำไปสู่การร่วมมือในกิจกรรมต่างๆระหว่างครัวเรือนได้เป็นอย่างดี

5.3 สรุปการจัดการการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนเกาะศาลเจ้า

จากการเปลี่ยนแปลงตลอดระยะเวลาหลายร้อยปีของภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้านับจากรูปแบบสังคมเกษตรกรรมมาสู่ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนในพื้นที่ชานเมือง เพื่อดำรงรักษาสภาพพื้นที่และสามารถดำเนินวิถีชีวิตได้อย่างเป็นปกติสุข ชุมชนเกิดการปรับตัวขึ้นหลายครั้งตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาโดยยึดโยงความสัมพันธ์ของปัจจัยด้านต่างๆที่ชุมชนสามารถเข้าถึงได้ในเวลานั้น แต่ในสถานการณ์ปัจจุบัน สภาพการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างต่างเนื่องทั้งภายนอกและภายในชุมชนมาอย่างยาวนาน ส่งผลให้ชุมชนตระหนักถึงสิ่งรบกวนหรือสิ่งกระทบ (Disturbance) ที่ทำให้ชุมชนเกิดปัจจัยเสี่ยงต่อการสูญเสียภูมิทัศน์วัฒนธรรมและความมั่นคงด้านต่างๆในการดำรงวิถีชีวิตถึงขั้นภาวะวิกฤต จึงเกิดปฏิบัติการรวมกลุ่มเพื่อปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นดังกล่าว เพื่อแก้ไขปัญหาและเยียวยาความเสียหายที่เกิดขึ้นจากผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงนั้น จุดประสงค์ก็เพื่อพยายามดำรงรักษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมและรูปแบบวิถีชีวิตของชุมชนให้ได้ยาวนานที่สุดบนข้อจำกัดและโอกาสที่เกิดขึ้นบนสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งสถานการณ์ดังกล่าว ผู้วิจัยสามารถวิเคราะห์กระบวนการและประเด็นต่างๆ ได้โดยอาศัยการอ้างอิงตามทฤษฎีเกี่ยวกับความสามารถในการปรับตัวของชุมชนขององค์การเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศสหรัฐอเมริกา (the United States Agency for International Development(USAID). Community Resilience: Conceptual Framework and Measurement Feed the Future Learning Agenda. 2013) ได้ดังนี้

5.3.1 บริบท (Context) คือสภาพแวดล้อมและองค์ประกอบของชุมชนทั้งหมดก่อนเกิดการภาวะการเปลี่ยนแปลงขึ้น หลังจากผู้วิจัยศึกษาองค์ประกอบด้านต่างๆ ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมชุมชนเกาะศาลเจ้าแล้ว จึงพบว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ปรากฏในพื้นที่กรณีศึกษานั้น สามารถเป็นตัวแทนอธิบายบริบทของชุมชนตามทฤษฎีความสามารถในการปรับตัวของชุมชนได้เป็นอย่างดี ดังองค์ประกอบทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ผู้วิจัยได้สรุปไว้ในข้างต้น

5.3.2 สิ่งรบกวน (Disturbance) หรือสิ่งที่มากระทบต่อวิถีชีวิตของผู้อยู่อาศัยและชุมชน เป็นปัจจัยการเปลี่ยนแปลงนี้นำไปสู่การตระหนักรู้ถึงภาวะวิกฤต สภาพปัญหาที่ผ่านมา สามารถสรุปได้เป็นประเด็นดังนี้

- การตัดถนนหลายสายในช่วงระยะเวลา 30 ปีที่ผ่านมา ส่งผลให้ผู้คนในย่านเริ่มเปลี่ยนแปลงรูปแบบการคมนาคม ลักษณะแบบแผนโครงสร้างภูมิทัศน์วัฒนธรรมทางกายภาพจึงค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป จากการสัญจรทางน้ำเปลี่ยนเป็นทางบกมากขึ้นเรื่อยๆ บ้านเรือนที่อยู่อาศัยจึงมีความจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงไปเพื่อรองรับรูปแบบวิถีชีวิตดังกล่าว
- หลังจากการตัดถนน การพัฒนาพื้นที่เมืองเพิ่มสูงขึ้น และพื้นที่สวนลดลงจากราคาที่ดินที่เพิ่มสูงขึ้นส่งผลให้ผู้คนเริ่มทยอยขายพื้นที่นาและพื้นที่สวนติดถนนอย่างต่อเนื่อง พื้นที่ด้านในกลายเป็นที่ดินตาดบอด บางแห่งขาดการดูแลและได้รับผลกระทบจากการถูกตัดเส้นทางน้ำ
- ประชากรภายในชุมชนเพิ่มมากขึ้นจากการขยายตัวของสมาชิกภายในครัวเรือน ส่งผลให้เกิดความต้องการด้านที่อยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้น บางส่วนปลูกสร้างที่อยู่อาศัยบริเวณที่ดินเดิม บริเวณดังกล่าวจึงมีความหนาแน่นเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ส่งผลให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับระบบสุขาภิบาลและสาธารณสุขโรค บางส่วนขยายครัวเรือนปลูกสร้างที่อยู่อาศัยบริเวณพื้นที่สวนเดิม มีการใช้พื้นที่ภายในที่เปลี่ยนแปลงไป
- การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์และค่านิยมของผู้คนในพื้นที่ ชาวสวนเดิมสนับสนุนด้านการศึกษาในระดับลูกแก้วลูกหลาน คนรุ่นถัดไปจึงนิยมทำสวน
- การขาดแรงงานสำหรับการทำสวนจากการเปลี่ยนแปลงในข้างต้น ส่งผลให้รูปแบบการทำสวนในแต่ละครัวเรือนเกิดข้อจำกัดที่มากขึ้น นำไปสู่การปรับตัวที่แตกต่างกันในแต่ละสวน
- เหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ต่อเนื่องหลายครั้ง ครั้งรุนแรงที่สุดคือ พ.ศ.2554

- หลังจากเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ จึงเกิดเหตุการณ์สวนล้ม ชาวสวนจำนวนมากเลิกทำสวนหรือเปลี่ยนรูปแบบการปลูกพืชไป
- จากสถานการณ์ที่ผู้คนออกไปทำงานนอกพื้นที่มากขึ้น จึงส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างครัวเรือนภายในชุมชนลดน้อยลง ความเป็นปึกแผ่นของความรู้สึกที่มีต่อพื้นที่จึงลดลงตามไปด้วย
- ในเวลากลางวันเมื่อผู้คนออกไปทำงานภายนอกพื้นที่ และทำเรื่องปิดตัวลง ชุมชนจึงตกอยู่ในสภาพซบเซา พื้นที่ทางเดินและลานสาธารณะในเวลาดังกล่าวจึงเป็นจุดที่ทำให้มีฉาฉิบสบบโอกาสใช้เป็นแหล่งสงยาเสพติด

5.3.3 ความสามารถของชุมชนในการรวมกลุ่ม (Community Capacities for Collective Action) จากการเปลี่ยนแปลงและสภาพปัญหาที่รุมเร้าดังที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่าชุมชนเริ่มเข้าสู่ภาวะเกิน *ความสามารถในการดูดซับ (absorptive capacity)* สภาพปัญหาดังแต่ยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม หลังการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมภายนอกและปัจจัยด้านสังคมและค่านิยมภายใน มาสู่การที่คนในชุมชนพยายามใช้ *ความสามารถในการปรับเปลี่ยน (adaptive capacity)* ในการปรับกลยุทธ์หรือเงื่อนไขของวิถีชีวิตมาเป็นระยะเวลาหนึ่งแล้วจนไม่สามารถจัดการกับปัญหาที่เพิ่มมากขึ้นได้อีกต่อไป เกินภาวะสมดุลของการดำเนินชีวิตอย่างปกติสุข จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการที่สมาชิกของชุมชนเริ่มใช้ *ความสามารถในการแปรรูป (transformative capacity)* ซึ่งเป็นกลไกที่เกี่ยวข้องกับการกำกับดูแลนโยบาย / กฎระเบียบ โครงสร้างพื้นฐาน และเครือข่ายของชุมชน รวมถึงกลไกการคุ้มครองทางสังคมอย่างเป็นทางการจากสถาบันที่ชุมชนเป็นส่วนประกอบอยู่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบที่กว้างขึ้น คือ การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมของชุมชนให้ดีขึ้น ด้วยการที่คุณทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ เข้าไปมีส่วนร่วมในคณะกรรมการของชุมชน เริ่มรวมกลุ่มทุนทางสังคมของคนที่มีความคิดเห็นตรงกันจัดตั้ง ‘โครงการรักษัปลาหน้าศาล’ จากกลุ่มของพี่น้องและเครือข่ายอาสาสมัคร ขยายวงกว้างไปสู่เพื่อนบ้านและชาวบ้านในชุมชน โดยมีเจ้าอาวาสวัดจำปาซึ่งเป็นที่นับถือของผู้คนในย่านเป็นที่ปรึกษาให้โครงการ ซึ่งถือเป็นการ *เชื่อมโยงทุนทางสังคมแบบใกล้ชิด (Bonding social capital)* ในระยะเริ่มแรก

หลังจากการรวมกลุ่มในระดับเครือข่ายและเพื่อนบ้านให้เกิดความร่วมมือแล้ว คุณทวีศักดิ์จึงได้ทำการ *เชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคม (Bridging social capital)* เป็นการเชื่อมโยงสมาชิกระหว่างชุมชนกับชุมชน หรือสมาชิกระหว่างกลุ่ม กล่าวคือ เมื่อพัฒนาสภาพภายในชุมชนได้ระยะหนึ่ง จึง

ร่วมมือกับ คุณชวน ชูจันทร์ ผู้บริหารตลาดน้ำคลองลัดมะยม ซึ่งเป็นหนึ่งในผู้มีบทบาทในการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและมีเครือข่ายกับบุคคลที่ทำงานด้านการจัดการทรัพยากรในย่านตลิ่งชันอีกหลายคน เพื่อดึงทุนและทรัพยากรมาเพิ่มประสิทธิภาพในการจัดการชุมชน โดยในระยะแรกคือการพาบุคคลากรจากภาคส่วนอื่นล่องเรือจากตลาดน้ำคลองลัดมะยมมาดูงานด้านระบบนิเวศและสภาพแวดล้อมชุมชนก่อน เมื่อพบว่าการจัดกิจกรรมประเภทนี้ประสบความสำเร็จและมีผู้คนสนใจชุมชน ซึ่งส่งผลให้คนในชุมชนเกิดความภาคภูมิใจและอยากอนุรักษ์หวงแหน พัฒนาชุมชนให้ดียิ่งขึ้น จึงเริ่มเกิดการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมภายในชุมชนในระยะต่อมา โดยในระยะหลังจากการเริ่มจัดการท่องเที่ยว ผู้อยู่อาศัยจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตอีกครั้งหนึ่ง โดยดึงทรัพยากรที่กลุ่มมีอยู่ออกมาใช้เป็นปัจจัยในการจัดการ สามารถจำแนกได้ดังนี้

สินทรัพย์ของชุมชน (Community Assets) หมายถึง สินทรัพย์ที่เป็นสิ่งที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้ของชุมชนที่ทำให้สมาชิกในชุมชนสามารถตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของตนเองได้ นอกจากทุนทางกายภาพ (Physical Capital) ที่สืบทอดจากพัฒนาการและมรดกตกทอดจากปัจจัยทางภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่มีแล้ว ยังมีความพร้อมของทุนทางการเงิน (Financial Capital) จากทรัพย์สินมรดก การขายที่ดินในอดีต และการประกอบอาชีพ ซึ่งส่งผลให้เป็นปัจจัยในการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านอื่นๆนอกเหนือจากเรื่องปากท้องได้ ทุนทางธรรมชาติ (Natural Capital) ที่ได้จากการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เคยเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ทางระบบโครงข่ายของน้ำในอดีต นอกจากนี้ ยังมีการใช้พื้นที่หลังทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาของครอบครัว ต่อยอดเป็นจุดขายเพื่อการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น การสืบทอดงานฝีมือช่างแทงหยวกของตระกูลหว่างจันทร์ การเปิดบ้านเครื่องหอม ซึ่งพัฒนามาจากงานฝีมือการจัดดอกไม้สดผสมผสานกับความรู้ที่ศึกษาเพิ่มเติมของคุณภักดี หว่างจันทร์ การนำของจากสวนมาประกอบอาหาร และขนมไทยของกลุ่มครอบครัวชาวสวน ซึ่งเป็นการแปรรูปวัตถุดิบให้เกิดมูลค่าเพิ่มมากขึ้น โดยใช้ประโยชน์จากเส้นทางท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่เข้ามาประสานกับชีวิต นอกจากนี้ยังเชื่อมโยงกับกลุ่มท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมจากภายนอก เช่น เครื่องโรงแรมที่จะจัดกลุ่มนักท่องเที่ยวมาเรียนทำแป้งพวง เรียนทำอาหารและขนมไทย ซึ่งถือเป็นการต่อยอดองค์ความรู้ที่สั่งสมมาผ่านภูมิทัศน์วัฒนธรรม

มิติทางสังคมของชุมชน (Community Social Dimensions) เป็นคุณสมบัติในการจัดการของชุมชนต่อสินทรัพย์ของชุมชนได้อย่างเป็นธรรมและยั่งยืน ประกอบด้วย การเตรียมความพร้อม การตอบสนองต่อการเรียนรู้และการสร้างนวัตกรรมองค์กรด้วยตนเอง ความหลากหลาย ความสามัคคี มิติทางสังคมของชุมชนที่มีความชัดเจนและมีประสิทธิผลจะ

เป็นตัวกำหนดปัจจัยการทำงานร่วมกันและบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างกันภายในชุมชน โดยผู้อยู่อาศัยมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่แน่นแฟ้น และมีความหลากหลายของการประกอบอาชีพ จึงส่งเสริมให้เป็นกลุ่มชุมชนที่สามารถจัดการพื้นที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ยังเป็นผู้อยู่อาศัยดั้งเดิม สามารถรวมกลุ่มกับสมาชิกกลุ่มต่างๆ ในชุมชนได้เป็นจำนวนมาก มีแกนกลางให้กับการร่วมมือของชุมชนคือกลุ่มของครอบครัวหว่างจันทร์ ที่มีความสัมพันธ์ทั้งกลุ่มบนเกาะศาลเจ้า และกลุ่มบ้านชาวสวน

พื้นที่ในการทำงานร่วมกัน (Areas of Collective Action) คือพื้นที่ของกลุ่มที่จัดระเบียบและทำงานร่วมกันในระดับชุมชนเพื่อประโยชน์ในการสร้างความสามารถในการปรับตัว การทำงานอย่างมีประสิทธิภาพในพื้นที่เหล่านี้ขึ้นอยู่กับการใช้ทรัพยากรของชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพและเป็นธรรม โดยคุณวิศศักดิ์ หว่างจันทร์ ได้ใช้บ้านของตนเองเป็นสถานที่รองรับกิจกรรมต่างๆ เหล่านี้เชื่อมต่อไปยังลานชุมชนหน้าศาลเจ้าพ่อจ้อย บริเวณหน้าบ้าน ซึ่งนอกจากเป็นจุดที่ใช้รวมตัวกันในการทำกิจกรรมของชุมชนแล้ว ยังเป็นจุดที่ใช้ต้อนรับนักท่องเที่ยว การจัดประชุมหมู่บ้าน การจัดประชุมระหว่างชุมชน นอกจากนี้พื้นที่บ้านคุณวิศศักดิ์ และลานหน้าบ้านแล้ว ชุมชนยังมีพื้นที่ส่วนกลางสำหรับทำกิจกรรมร่วมกันเป็นจำนวนมาก เช่น ลานหน้ากอไผ่ เป็นพื้นที่ส่วนกลางที่คนในเกาะศาลเจ้าใช้พักผ่อนในเวลากลางวันจากสภาพอากาศร้อนและบ้านที่หนาแน่นในชุมชน ในทุกวันจึงเป็นที่พบปะกันระหว่างครอบครัวต่างๆ พื้นที่ส่วนกลางของครอบครัวต่างๆ เนื่องจากชุมชนเป็นครอบครัวขยายขนาดใหญ่ แต่ละบ้านจึงมีพื้นที่ส่วนกลางไว้สำหรับอยู่อาศัยร่วมกัน ลักษณะเช่นนี้ส่งผลให้ผู้อยู่อาศัยในชุมชนคุ้นชินกับการอยู่อาศัยร่วมกันภายใต้สังคมขนาดใหญ่ที่ใกล้ชิดกันมากกว่าสังคมเมืองในรูปแบบปัจจุบันที่มีที่อยู่เป็นครอบครัวเดี่ยวขนาดเล็ก

5.3.4 ความสามารถในการปรับตัวที่ประสบความสำเร็จและแนวทางที่บกพร่อง (Resilience and Vulnerability Pathways) เมื่อผ่านการปรับตัวและจัดการการเปลี่ยนแปลงร่วมกันมาในระยะเวลาดังแต่ ปี พ.ศ.2553 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน ส่งผลให้สามารถมองเห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งแนวทางที่ดีขึ้นและแนวทางที่มีจุดบกพร่องซึ่งมีข้อเสีย สามารถแบ่งได้ดังนี้

ความสำเร็จในการปรับตัว (Resilience Pathways) คือการสามารถรวมทุนด้านต่างๆของชุมชนที่มีมาใช้ในการปรับสภาพวิถีชีวิตความเป็นอยู่ให้พื้นที่ดีขึ้น เกิดกระแสที่

คุณค่ากับภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เคยมีและนำไปต่อยอดพัฒนาเป็นกิจกรรมในพื้นที่บนโอกาส และข้อจำกัดใหม่ๆที่เกิดขึ้น ทำให้เกิดความห่วงหาพันท้อถิ่นที่ตนเองอยู่ นอกจากนี้ ส่วนประกอบเสริมที่เข้ามาในภายหลังคือรายได้ที่เพิ่มขึ้นจากการท่องเที่ยว อย่างไรก็ตาม รายได้นี้ถูกย้อนกลับมาใช้เพื่อการจัดการพื้นที่ ส่งเสริมบริการ อำนวยความสะดวก กับผู้ อยู่อาศัยในชุมชนและนักท่องเที่ยวที่มาเยือนเป็นหลัก กลุ่มผู้อยู่อาศัยมีความพยายามในการ รักษาความสมดุลระหว่างความสงบสุขของการอยู่อาศัยในพื้นที่แบบเดิม กับการเพิ่มขึ้นของ จำนวนนักท่องเที่ยวและการเปลี่ยนรูปแบบไปของการจัดการสภาพแวดล้อม คือไม่พยายาม เปลี่ยนแปลงชุมชนเพื่อตอบสนองต่อการท่องเที่ยวจนเกินความพอดีที่ชุมชนจะสามารถรับ ไหวหรือไปส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตชุมชน

เมื่อผลของการปรับตัวนี้ส่งผลดีต่อผู้อยู่อาศัยอื่นๆ จึงเกิดความร่วมมือของคนทั้ง ชุมชนและกระจายไปสู่ระดับย่าน ในระยะต่อมาจึงเริ่มมีการเชื่อมโยง *ทุนทางสังคมที่ต่าง ระดับกัน (Linking social capital)* โดยประสานงานกับสำนักงานเขตและกรุงเทพมหานคร หน่วยงานภาครัฐต่างๆ รวมถึงการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย หลังจากนั้นจึงเกิดความตื่นตัว ในการร่วมกันอนุรักษ์และห่วงหาพันท้อทรัพยากรของย่าน มีการบริหารจัดการน้ำในภาพรวม การส่งเสริมผลิตภัณฑ์และฟื้นฟูภูมิปัญญาจากสวน และส่งผลต่อไปยังความคาดหวังต่อการ ฟื้นฟูสภาพสวนที่รกร้างเพื่อให้มีกิจกรรมการอนุรักษ์พื้นที่เกษตรกรรมได้ในอนาคต

ความบกพร่องของการปรับตัว (Vulnerability Pathways) และข้อเสนอแนะ
ถึงแม้ความความพยายามในการจัดการและปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงนี้จะประสบ ความสำเร็จในระดับที่สามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจน แต่ขณะเดียวกันยังคงมีผลเสียบาง ประการ ทั้งที่ตามมาจากการจัดการและเป็นผลจากการถูกละเลย เช่น ไม่ใช่สมาชิกในชุมชน ทั้งหมดจะเห็นด้วยกับการพัฒนาพื้นที่ โดยมีข้อคิดเห็นบางประการของผู้อยู่อาศัยบางส่วน มองว่าการพัฒนานั้นไม่ทั่วถึงและจำกัดวงอยู่เฉพาะญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านที่มีความ สนิท สนมกัน ยังคงขาดความสมดุลที่จะพัฒนาชุมชนทั้งระบบ ขณะเดียวกันความเห็นของคุณ ทวีศักดิ์ ห่วงจันทร์ ในการจัดการพื้นที่ตั้งแต่ในระยะแรกคือการขอความช่วยเหลือจากคนที่ พร้อมร่วมกิจกรรมก่อนแล้วค่อยขยายผลออกไป นอกจากนี้ผู้อยู่อาศัยบางส่วนยังมองว่าการ ท่องเที่ยวนั้นส่งผลให้เกิดความพลุกพล่านของคนนอกชุมชน เป็นต้น

5.3.5 ผลจากการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต (Livelihood Outcomes) ผลจากการดำเนินงานมาหลายปี ปัจจุบัน พบว่าผู้อยู่อาศัยประสบความสำเร็จและบรรลุเป้าหมายของการทำกิจกรรมฟื้นฟูชุมชน สิ่งสำคัญที่สุดคือ การที่พี่น้อง บรรดาเครือญาติและเพื่อนบ้าน กลับมาร่วมมือกันทำกิจกรรมอีกครั้งหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะเปลี่ยนรูปแบบไปจากการร่วมกันลงแขกทำสวนทำนาอย่างอดีต แต่กิจกรรมที่เกิดขึ้นใหม่บนพื้นที่นี้ส่งผลให้เกิดความสามัคคีขึ้นในชุมชนอีกครั้งหนึ่ง ทำให้คนในชุมชนรุ่นหลังเห็นภาพความร่วมมือที่คนรุ่นปัจจุบันฟื้นฟูขึ้น เด็กๆในชุมชนรู้จักสนิทสนมกันอีกครั้ง และเป็นความคาดหวังว่าจะก่อให้เกิดความหวงแหนและสืบทอดภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่น รวมถึงรักษาที่ดินของตนเองที่ได้รับมรดกทอดมาจากบรรพบุรุษต่อไป

ความตระหนักรู้ในการหวงแหน และร่วมมือกันพัฒนาชุมชนในช่วงวัยทำงานของผู้อยู่อาศัยปัจจุบัน ส่งผลให้เกิดความสนใจในท้องถิ่นของตนเองในคนรุ่นถัดไป อย่างไรก็ตาม ในความคิดเห็นของผู้วิจัย ลักษณะการจัดการการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ อาจไม่สามารถหยุดการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในอนาคตได้ทั้งหมด พื้นที่สวนและพื้นที่สีเขียวที่ถูกทิ้งร้างนี้ยังคงมีประสิทธิภาพในการเปลี่ยนไปสู่พื้นที่ใช้สอยที่มีความหนาแน่นขึ้นได้ในอนาคต และระบบโครงข่ายทางน้ำ โครงสร้างทางกายภาพของสวนยกร่องที่ยังคงเหลืออยู่ที่ถูกกลืนและไม่ได้รับการใช้ประโยชน์ในปัจจุบันก็สามารถมีโอกาสดูแลและเปลี่ยนแปลงไปได้ตลอดเวลา แต่การรวมกลุ่มเพื่อฟื้นฟูและจัดการการเปลี่ยนแปลงของชุมชนเกาะศาลเจ้านี้ มีบทบาทสำคัญในการชะลอให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างช้าลง ผู้อยู่อาศัยสามารถใช้วิกฤตและโอกาสที่เกิดขึ้นปรับตัวและหาทางแก้ไขตามความเหมาะสมของตนเองได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น เมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนอื่นๆโดยรอบที่เกิดการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่สามารถคืนความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงที่เหมาะสมของชุมชนได้อีกต่อไป

นอกจากนี้กิจกรรมการจัดการการเปลี่ยนแปลงที่ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับชุมชนเกาะศาลเจ้าได้กระทำอยู่ ยังส่งผลให้เกิดความสนใจในวิถีชีวิตท้องถิ่นอันมีคุณค่าที่กำลังถูกเปลี่ยนแปลงไปอย่างกว้างขวางขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้เกิดการเห็นคุณค่าทางวัฒนธรรมของบุคคลทั่วไปอย่างแพร่หลายได้ในอนาคต ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความคาดหวังว่า ความพยายามในการจัดการพื้นที่และชุมชนของชาวชุมชนเกาะศาลเจ้า เขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร นี้ จะสามารถสร้างความตระหนักรู้ให้กับชุมชนที่กำลังเผชิญปัญหาและการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบที่คล้ายคลึงกัน รวมถึงผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้เป็นบทเรียนที่สามารถนำไปปรับใช้กับกรณีอื่นๆได้ต่อไป

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กรณีการ สุธิธาภิรมย์. (2555). กรุงเทพมหานครในสมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์. (วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต), มหาวิทยาลัยศิลปากร.

จินตตามณีโรจน์, ส. (2550). โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืน (การสำรวจและจัดทำแผนดำเนินการเพื่อพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของกรุงเทพมหานครด้านชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืน) ในชุมชนบ้านบุและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง เขตบางกอกน้อย บ้านบุ. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

จินตตามณีโรจน์, ส. (2555). "ย่านตลิ่งชัน : ประวัติศาสตร์ พัฒนาการ และการเปลี่ยนแปลง". ดำรงวิชาการ ปีที่ 11 (ฉบับที่ 1 (มกราคม-มิถุนายน 2555)), หน้า 192-219.

น. ณ ปากน้ำ. (2514). ศิลปะในบางกอก. กรุงเทพฯ: เกษมบรรณกิจ.

บัณฑิต จุลาสัย. (2544). การเปลี่ยนแปลงที่อยู่อาศัยริมคลองบางกอกน้อย. กรุงเทพฯ: ภาควิชาเคหการ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ประสงค์ จารุรัตนพงศ์. (2553). การปรับตัวเพื่อคงอยู่ของชุมชนเกษตรแบบสวนยกร่องในเขตต่อเมือง: กรณีศึกษาชุมชนคลองลัดมะยม เขตตลิ่งชัน. (วิทยานิพนธ์ปริญญาสถาปัตยกรรมมหาบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พิสุจน์ แฝงสีคำ. (2554). บทบาทของผู้ถือครองและผู้ดูแลที่มีผลต่อการคงอยู่ของพื้นที่สวนบริเวณคลองบางกอกใหญ่-คลองชักพระฝั่งตะวันตก. (วิทยานิพนธ์ปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พีรเดช ลำดับวงศ์. (2553). การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่สวนบริเวณคลองบางกอกใหญ่-คลองชักพระ ฝั่งตะวันตก ระหว่าง พ.ศ. 2453 ถึง พ.ศ. 2553. (วิทยานิพนธ์ปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ยิ้ม ปัทมยาจกุล. (2523). ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี ภาคผนวกที่ 2 ตำนานเมืองธนบุรี. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี.

ระพีพัฒน์ เกษโกศล. (2557). การจัดการการท่องเที่ยววิถีถิ่น ชุมชนเกาะศาลเจ้าและพื้นที่เกี่ยวเนื่องเขตตลิ่งชัน กรุงเทพมหานคร. (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต), มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วนิดา พิงสุนทร และคณะ. (2549). แนวทางการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

- วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ. (2552). การศึกษาภูมิหลังและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่ตลิ่งชัน. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- วิษญูดา ทองแดง และศรัณย์ ทองปาน. (2555). ชุมทางตลิ่งชัน ย่านเก่า [ก่อน] กรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์.
- สมใจ นิ่มเล็ก. (2545). สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น“เรือนชาวสวน: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). สารานุกรมสมเด็จ เล่ม 14. กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสภา.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2548). กรุงเทพฯมาจากไหน. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุดารา สุขฉายา. (2542). ธนบุรี. กรุงเทพฯ: สารคดี.
- สุดารา สุขฉายา. (2554). ภูมิวัฒนธรรม บ้านสวนสองฝั่งคลองบางกอกน้อย. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์.
- สุภาพรณ จินตามณีโรจน์. การละเล่นขอมานกระยาสารทักกับวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชาวคลองบ้านไทร แขวงบางระมาด เขตทวีวัฒนา กรุงเทพมหานคร. ดำรงวิชาการ, ปีที่ 10(ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2554)), หน้า 42-62.

ภาษาอังกฤษ

- Fowler, P. (2002). World heritage cultural landscapes, 1992–2002: A review and prospect. *Cultural landscapes: The challenges of conservation*, 16.
- Frankenberger, T., Mueller, M., Spangler, T., & Alexander, S. (2013). Community resilience: conceptual framework and measurement feed the future learning Agenda. *Rockville, MD: Westat*, 1.
- Icomos, A. (2000). *The Burra Charter: The Australia ICOMOS charter for places of cultural significance 1999: with associated guidelines and code on the ethics of co-existence*: Australia ICOMOS.
- Jain, P. (2007). Preserving cultural landscapes: A cross-cultural analysis.
- Lennon, J., & Mathews, S. (1996). *Cultural Landscape Management: Guidelines for Identifying, Assessing and Managing Cultural Landscapes in the Australian Alps National Parks: Report*: Australian Alps Liaison Committee.
- Mitchell, N., Rössler, M., & Tricaud, P.-M. World Heritage Cultural Landscapes. A Handbook for Conservation and Management. Series □ 26

[Электронный ресурс]. *Режим доступа* : http://whc.unesco.org/documents/publi_wh_papers_26_en.pdf.

Taylor, K. (2009). Cultural landscapes and Asia: reconciling international and Southeast Asian regional values. *Landscape research*, 34(1), 7-31.

Victoria, H. (2002). Landscape assessment guidelines for cultural heritage significance. *Victoria*, 8.

ภาคผนวก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายศิวกร สว่างศรี เกิดวันพฤหัสบดีที่ 4 มิถุนายน 2535 ที่จังหวัดสุพรรณบุรี หลังจากสำเร็จการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนกรรณสูตศึกษาลัย จังหวัดสุพรรณบุรี ได้เข้าศึกษาต่อในหลักสูตรปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรม จากคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำเร็จการศึกษาในปีการศึกษา 2557 และเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2558

